

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- JAARREDE VOORZITTER V.G.N.
- M. BAKKER, PLAATS VAN HET VAK GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN HET HUIDIGE ONDERWIJS
- NOTULEN VAN DE JAARVERGADERING
- J.W. JANSEN, DE BRUGKLAS-LESSENTABEL
- MEDEDELINGEN
- TROTSKI NA 1925: EEN REVOLUTIONAIR OPTIMIST
- TSJECHO SLOWAKIJE TUSSEN TWEE WINTERS
- ADVERTENTIES

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

18e JAARGANG -5- 1977

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, Dokkum, tel. 05190-3598.
MEVR. DRS. E.J. KARREMAN, *1e vice-voorzitter*, Van Limburg Stirumstraat 13, Utrecht, tel. 030-514052.
J.P.M. HENKES, *2e vice-voorzitter, Mavocommissie*, Kerkendijk 96 b, Someren-Heide, tel. 04937-3230.
MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaresse*, Van Tuyll van Serooskerkenstraat 113, Voorburg, tel. 070-861890.
DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, Alkmaar tel. 072-12015.
J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.
postrekening 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N. Vreeswijkstraat 329, Den Haag.
DRS. G.J. SLOOTWEG, *redactie kleio*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.
DRS. J. BAALBERGEN, *Didaktiekcommissie*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.
DR. F.G.G. GOVERS, *Pedakcommissie*, Elzenstraat 12, Uden, (N.BR) tel. 04132-64117
M.J. VAN VELZEN, *Onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.
K. VAN DIJK, De Hoghe Weijdt 13, Heiloo, tel. 072-33570.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

contributies vanaf 1 januari 1976.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 60,—

b. docenten mavo

f 40,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 35,—

Aspirantleden: (Maximum 4 jaar)

f 30,—

Echtparen:

f 60,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS. G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

DRS. P. VAN HEES, *secretaris*, tel. privé: 030-882365, correspondentie: p/a Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

DRS. C.P.W.F. HERZBERG, Lisse

Dr. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 50,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen, opgeven aan: **J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

Inhoud:

Jaarrede van de voorzitter der V.G.N.	286
M. Bakker, De plaats van het vak geschiedenis en staatsinrichting in het huidige onderwijs	289
Notulen van de jaarvergadering	295
J.W. Jansen, De Brugklas-lessentabel	301
Mededelingen	304
TROTSKIJ NA 1925: EEN REVOLUTIONAIR OPTIMIST	308
W. Rongen, Inleiding	310
J. Poulisse, Trotskij over Gr. Brittannië en India	314
B. Belder en M. van der Linde, Trotskij en de Chinese revolutie (1924-1927)	318
J. Peet, De revolutionaire ideologie van Lev Trotskij	322
J. Jongen, Trotskij en de sociale structuur van de Weimar republiek	328
J. de Jongh, Het begrip "Bonapartisme" bij Trotskij	331
J. Schatz, De eenheidsfronttheorie van Trotskij	334
Ch. Vos, Trotskij en Frankrijk (1934-1936)	336
J. Royackers, Trotskij en Spanje	341
A. van Goudoever, Konklusie	345
TSJECHO SLOWAKIJE TUSSEN TWEE WINTERS	348
(zie voor een gedetailleerde opgave blz. 349)	
Advertenties	

JAARREDE

van de voorzitter der V.G.N., de heer K. van Dijk, gehouden op 2 april 1977 in het Jaarbeurs Congrescentrum in Utrecht.

Wie er van overtuigd was en is dat onderwijsvernieuwing door vakleraren en vakspecialisten tot stand moet komen, heeft met het onderbouwrapport er een sterk argument bij gekregen om zijn bewering te staven. Samen met de Landelijke Pedagogische Centrale stelde het bestuur een werkgroep in, die tot taak kreeg de didaktiek van het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting voor de tweede en de derde klas van het algemeen voortgezet onderwijs uit te werken. Het bleek een zware en moeilijke opdracht. De commissie heeft zich voortreffelijk van zijn taak gekweten. Het lukte de commissie om theoretische uitgangspunten praktisch te vertalen. Een verademing in een tijd waar didaktici en onderwijskundigen zich vaak overgeven aan allerlei prachtige theoretische bespiegelingen zonder zich gehinderd te weten door de praktijk.

De C.M.L.G.S. bracht onlangs drie nota's uit. De uitgangspunten van deze nota's zijn verschillend. Zo ziet de commissie basisschool zijn rapportage als een verkenning, de lbo-commissie heeft getracht een doel van het geschiedenisonderwijs lbo aan te duiden of althans wat een doel zou kunnen zijn, de Mavo/havo/VWO commissie ziet haar rapport als het uitzetten van een koers, die volgens haar in deze fase van het onderzoek zal moeten worden ingeslagen. Ongetwijfeld zal er veel discussie over deze rapporten opbloeien, zoals bv. over een gesloten leerplan, voorgesteld door de C.M.L.G.S. of een meer open leerplan. Het bestuur heeft aan onze mavo/lbo commissie, Pedakcommissie en didaktiekcommissie gevraagd de nota's van commentaar te voorzien om zodoende de discussie te stimuleren.

Helaas worden de C.M.L.'s per 1 mei opgeheven. In welke vorm deze commissies zullen terug keren m.n. wat de bemanning betreft, is nog duister.

Veel aandacht heeft het bestuur verleend aan de Contourennota en het raamleerplan maatschappijleer. In onze reactie op de Contourennota is veel aandacht besteed aan het belang van historische vorming voor opgroeiende mensen. Op welke manier die historische vorming zal moeten plaats vinden — in de vorm van een apart vak of geïntegreerd met andere vakken — daarover wil en kan het bestuur zich niet uitspreken, omdat de voor en tegens eerst nauwkeurig onderzocht zullen moeten worden door bv. de Stichting Leerplan Ontwikkeling. In afwachting van zulk een onderzoek leggen wij de nadruk op de handhaving van geschiedenis en staatsinrichting als afzonderlijk vak. Dit is geen eenzijdige stellingname, waarbij eng vakbelang zou bepalen wat goed onderwijs is. Integendeel, met klem van argumenten maakt het bestuur duidelijk op welke niet vervangbare wijze het onderwijs in de geschiedenis en staatsinrichting bijdraagt aan de verwezenlijking van de thans geldende algemene onderwijsdoelen. Niet bij onderwijskundigen levende wensdromen moeten uitgangspunt zijn voor wat goed onderwijs is, maar degelijk op de praktijk afgestemd onderzoek.

Het raamleerplan maatschappijleer noopte ook ons tot een reactie, al moest dit wel op zeer korte termijn. Zoals U weet wordt maatschappijleer door leraren uit verschillende disciplines gegeven. Uit welke disciplines is slechts vaag bekend. Sommige schattingen gaan ervan uit dat geografen en historici samen met godsdienstleraren en theologen het leeuwendeel van deze lessen voor hun rekening nemen.

Nadere profilering van het vak maatschappijleer achten ook wij van groot belang. De tijd

dat wij ons steeds maar weer beriepen op de zesde stelling van Vellenga, dat als geschiedenis maar goed gegeven werd maatschappijleer overbodig zou zijn, ligt ver achter ons. Wel zijn wij van mening dat binnen een leerplan maatschappijleer de historische dimensie niet kan en mag ontbreken.

Het bestuur is verbijsterd dat de minister, zonder de reacties op het raamleerplan af te wachten, zonder het veld te raadplegen, een programcommissie maatschappijleer ingesteld heeft. Wij achten het onaanvaardbaar, dat wij als vereniging van belanghebbenden niet zijn uitgenodigd iemand voor deze commissie voor te dragen. Ons beroepend op een onlangs in de Tweede Kamer aangenomen motie over deze materie, heeft het bestuur de minister verzocht alsnog overleg met ons te plegen.

Het komende jaar zal het experiment eerste graads her- en bijscholing worden voortgezet. In het afgelopen jaar is er geëxperimenteerd met didaktische bijscholing. De resultaten waren zodanig, dat het komende jaar geëxperimenteerd zal worden met een samenvoeging van didaktische- en wetenschappelijke bijscholing.

De P.A. commissie, die de afgelopen jaren zoveel voortreffelijk werk deed, zal als gevolg van deze experimenten moeten verdwijnen. Bij alle vreugde om het nieuwe komt daarom enige weemoed. Tot op het laatst is het de P.A. commissie gelukt om 4x per jaar in 19 afdelingen hoogstaand wetenschappelijk postacademiaal onderwijs te organiseren. Zij vond steeds weer hoogleraren en wetenschappelijke medewerkers bereid om hun medewerking te verlenen. Het bestuur dankt de leden van de verschillende P.A. commissies en de sprekers voor hun medewerking.

De contacten met de afdelingen liepen meestal via de P.A. colleges. Het bestuur zal zo snel mogelijk een andere oplossing voor deze contacten suggereren in Kleio.

Op 11 december 1976 werd er op verzoek van de vorige jaarvergadering een extra algemene ledenvergadering uitgeschreven met als onderwerp de experimenten Centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting. Helaas waren slechts acht afdelingen van de 19 afdelingen van de V.G.N. aanwezig.

Op deze vergadering werden belangrijke beslissingen genomen. In een motie sprak de vergadering zich expliciet uit voor een externe controle van het geschiedenis en staatsinrichting onderwijs. Middels experimenten, die breder opgezet moeten zijn dan tot nu toe, moet de beste manier van afsluiting gezocht worden.

Inmiddels heeft een afvaardiging van het bestuur met de staatssecretaris over deze motie gesproken. Van V.G.N. zijde is er de nadruk opgelegd dat de experimenten tot nu toe, om tweeërlei reden te snel zijn geweest: Didaktisch en levensbeschouwelijk.

De didaktische bezwaren:

- de Ceges gaat te weinig van doelstellingen uit.
- de Ceges geeft niet van te voren de vaardigheden aan die getoetst zullen worden.
- onderwerpen, alleen uit de laatste 50 jaar gekozen, betekent een te grote versmaling van het terrein van de geschiedenis.
- het verschil in niveau tussen vwo-havo en mavo moet beter tot uitdrukking gebracht worden.

De staatssecretaris wilde op dit punt nog geen oordeel vellen, omdat Ceges tot nu toe nog maar eenmaal landelijk heeft geëxperimenteerd. Het examen 1977 wilde hij eerst afwachten.

De levensbeschouwing:

De V.G.N. afvaardiging bracht de staatssecretaris onder ogen, dat er in brede kring verontusting is over het ontbreken van het levensbeschouwelijk aspect in de toetsing. Zowel de herkenning van de levensbeschouwing van de eigen school als de vraag naar de kennis van

de levensbeschouwing van anderen wordt node gemist. Het experiment Centraal schriftelijk geschiedenis en staatsinrichting is tot nu toe een grootst gemene deler, hetgeen tot verschraving van het geschiedenisonderwijs kan leiden. Veel meer dan in 1968 vestigt de overheid thans de aandacht op de vrijheid van onderwijs en op de autonome school. Beperking tot het schoolonderzoek van deze aspecten van het geschiedenisonderwijs is onaanvaardbaar, want dan wordt het wezen van het geschiedenisonderwijs aangetast.

Nadat de staatssecretaris er de nadruk op had gelegd, externe toetsing vooral te zien als een soort Kema-keur van de overheid, waardoor een uniform systeem en een maatschappelijk effect van de verworven diploma's wordt gegarandeerd, ging hij in op het levensbeschouwelijk punt. Hij acht deze zaak uitermate belangrijk. Hij heeft Ceges dan ook verzocht hieraan aandacht te besteden en hierbij de discussie over de vrijheid van onderwijs, zoals in de Kamers gevoerd, te betrekken. Voorts verzocht hij Ceges na te gaan hoe de levensbeschouwing ook kan doorklinken in de toetsing.

Tweede correctie zou eventueel kunnen geschieden door leraren van scholen van de eigen gezindte. Bij zijn besluitvorming met betrekking tot het tijdstip van het niet langer opschorten van het schriftelijk examen voor het vak geschiedenis en staatsinrichting wacht hij de reacties op het examen 1978 af.

Dit is in het kort de weergave van het gesprek met de staatssecretaris. Opnieuw moeten wij nu de experimenten afwachten. In 1977 is het niet meer mogelijk om onze wensen te honoreren. Het is zaak de experimenten nauwkeurig te volgen. Want het is van zeer groot belang dat er zo spoedig mogelijk aan onze wens om te komen tot een of ander vorm van externe controle wordt voldaan. Temeer nu de geografen besloten hebben de staatssecretaris te verzoeken voor hun vak het opschortingsbesluit in te trekken en een cse in te voeren. Ons vak komt hierdoor in een benarde positie te verkeren. Daarom is het van het grootste belang dat als het maar enigszins mogelijk is men deelneemt aan de experimenten, opdat ieder kan oordelen en meesturen. De experimenten kunnen getoetst worden aan de eigen schoolwerkplannen. De staatssecretaris en Ceges kan men dan op de hoogte brengen van de eventuele principiële frictie, die er tussen schoolwerkplannen en de experimenten cse zou kunnen bestaan en hoe die frictie zou kunnen worden weggenomen. De vrijheid van onderwijs lijkt een begrip te worden, niet alleen juridisch verankerd, maar ook voorzien van een onderwijskundige inhoud.

Aan de scholen is het die inhoud waar te maken en vorm te geven.

Aan de scholen ook het lanceren van ideeën hoe het Kema-keur van regeringswege valt in te passen.

Te koop gevraagd Keesings Historisch Archief 1948-1952- (of 1976) t.b.v. wetenschappelijk onderzoek. P. Maas, Blasiusstraat 43, Deurne. 04930 - 4315 of 080 - 512386 (Nijmegen, K.U.)

M. Bakker

DE PLAATS VAN HET VAK GESCHIEDENIS EN STAATSIINRICHTING IN HET HUIDIGE ONDERWIJS.

Rede gehouden voor de jaarvergadering van de Vereniging van Leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), te Utrecht op 2 april 1977.

Ik neem aan dat Uw bestuur zich volledig bewust was van wat het aanhaalde, toen het deze persoon, niet-historicus, communistisch politicus, het vererend verzoek deed op Uw jaarvergadering te spreken over zijn visie op het onderwijs en de plaats van het vak geschiedenis en staatsinrichting daarin.

Zo ja, dan was het een duidelijk slag voor op mij, toen ik dit verzoek — ik zou bijna zeggen deze uitdaging — accepteerde.

Ik ben me steeds meer gaan afvragen waaraan ik het lef kan ontleen om binnen te stormen op een terrein dat de engelen zelf, zoals historici, onderwijsplanners, commissies als CMLGS of CMLM, slechts met de grootste aarzeling betreden — al wordt die aarzeling vaak succesvol gemaskeerd met citaten, voetnoten, verwijzing naar Amerikaanse studies en de steeds weer bruikbare Huizinga.

Het nogal afleidende gebeuren van conceptie, prenatale groei en spectaculaire geboorte van een kabinetscrisis was daarbij dan nog, zoals U zult begrijpen, een lichtelijk complicerende bijkomstigheid. Maar omdat die kabinetscrisis zowel inhoudelijk met Uw vak — geschiedenis en staatsinrichting — te maken heeft als mogelijk met Uw toekomstige vakbeoefening en met Uw materiële positie, mocht die stoornis niet meetellen.

Ik heb op deze wijze even mijn hulpeloosheid willen etaleren om, naar het voorbeeld van een bekend staatsman uit deze dagen, naderhand Uw eventuele aanvallen op mijn woorden als "actie beschadiging lijstaanvoerder CPN" te kunnen kwalificeren.

Dit alles: afdeling rugdekking en zelfbescherming (B.B. dus).

Nu terzake.

Ik wil een vijftal punten aanroeren, al zijn ze niet scherp af te grenzen.

Ten eerste : Wat zijn bij de richting die ik vertegenwoordig, de algemene onderwijsdoelstellingen.

Ten tweede : Hoe beoordelen we van daaruit de actuele plannen en discussies op het gebied van de inrichting van het onderwijs.

Ten derde : Welke plaats zien wij in het bijzonder voor het onderwijs in de geschiedenis (en staatsinrichting).

Ten vierde : Welke opvatting hebben we over de inhoud van het vak.

Ten vijfde : Hoe zien we de relatie van het vak tot met name maatschappijleer, welke zienswijze hebben we op het integratie-streven op dat punt.

De communisten hebben als doel de maatschappijstructuur te wijzigen in die zin, dat wat thans particuliere eigendom is over de voornaamste produktiemiddelen, in handen van de gemeenschap komt.

Het werktuig voor deze structuurwijziging vormen zij die in feite het hele productieapparaat en het maatschappij-apparaat gaande maken en houden, zonder daarvan de bezitters te zijn, d.w.z. de mensen in loondienst, de arbeidersklasse in de breedste zin van het woord.

De maatschappelijke omwenteling die wij nastreven is geen blinde revolte, alleen gebaseerd op woede, maar een doelbewuste verandering, gericht op een concrete maatschappijvorm, het socialisme, waarin de produktiemiddelen maatschappelijk eigendom zullen zijn. Deze korte begripsbepaling lijkt me in dit gezelschap, dat zo vaak met woorden kapitalisme, socialisme en communisme moet werken, nooit weg.

Zowel de maatschappelijke omvorming als de realisatie van de nieuwe maatschappij vereisen een hoog ontwikkelingspeil van de voornaamste voltrekkers van het proces, de arbeidersklasse.

De taakstelling is reusachtig; kennis en inzicht behoren tot de essentiële voorwaarden daarvoor.

Daarom is ons onderwijsdoel, dat die arbeidersklasse in haar jeugd tot het hoogst mogelijke ontwikkelingsniveau gebracht wordt, zoveel mogelijk alle kennis en bekwaamheden verwerft, die voor deze verantwoordelijke taak nodig zijn.

Wij praten dus niet in het gangbare jargon van "meer kansen voor het arbeiderskind".

"Kans geven" is een liberaal, een wedijver-begrip, of, als variatie daarop, een filantropisch begrip. Ons motief is niet mededogen, maar een maatschappelijk streven. De — "Kansen" — redenering daarentegen is op het individu gericht.

Wij praten over een *algemeen* niveau van ontwikkeling en beschaving, dat daardoor natuurlijk de geestelijke verrijking van het individu impliceert.

De vraag die daarbij onmiddellijk rijst is, of deze algemene niveau-doelstelling voor het onderwijs, naar onze mening ook ideëel moet worden aangevuld in de geest van onze opvattingen, of dan ook de school verpolitiekt moet worden.

Het antwoord is nadrukkelijk ontkennend.

Politiek gebruik van de kennis moet *in de maatschappij* gebeuren, door dié organisaties, die de burgers met dat doel hebben opgericht of door de individuen die zich daartoe geroepen voelen.

Niet de school moet mensen socialistisch maken, maar de klassenstrijd en de organisaties die daarin optreden.

Nu is zo'n ontwikkeling ook helemaal niet aan de orde, behalve in een enkel sectarisch brein.

Aan de orde is eerder het *ont*-politiseren van het onderwijs. Het onderwijs *is* zwaar verpolitiekt, maar dan in behoudende zin, in de zin dat het in vele opzichten ideëel de weerspiegeling van de bestaande maatschappij vormt. Publikaties uit Uw kring illustreren dat.

Ik kom op dit punt straks terug, maar één enkel voorbeeld mag ik nu wel geven.

In Uw brochure "Afrekenen met 1600" — een titel die mij overigens te abrupt is, al is hij pakkend — geeft U een voorbeeld van een project Vredes-onderwijs: Cuba (pag. 28). Waarin mondt het uit? "Cuba als speelbal in de internationale politiek".

Dat is gewoon een *slechte* visie, een slecht, *politiek* thema.

Cuba is een nieuwe belangwekkende entiteit, zoals Castro U in een rede van zes uur zou kunnen uitleggen. Cuba is ook voor ons Nederlanders een van de meest boeiende studieobjecten, als het gaat om de eigen rol die een klein land in de wereld kan spelen.

Het onderwijs *is* gepolitiseerd, het was het tot in het absurde tijdens de koude oorlog.

Uit het oogpunt van zijn ontwikkelings- en beschavingstaak is dat schadelijk.

Ik moet hier iets aan toevoegen. Het streven naar een hoog ontwikkelingsniveau voor de jeugd van de arbeidersklasse, betekent streven naar dat peil voor de *hele* jeugd. Het is tegelijk een *nationaal* belang.

Wij zijn geen wegpoetsers van de natie, via integratie, federatie of gewoon maar knechtschap. Niet primitief chauvinisme, maar wel een hoog nationaal ontwikkelingsniveau zien wij èn intern, èn extern als een vereiste.

Als historici te hoop lopen tegen de waan van de dag, dan is er op dat punt werk voor ze voorhanden.

Vanuit deze doelstelling-omschrijving van ons wil ik iets zeggen over de discussie m.b.t. de onderwijsvormgeving, die thans gaande is, de structuren en de contouren.

Uit wat ik hiervoor gezegd heb, zal duidelijk zijn dat een structuur die eindelijk de onwetenschappelijke 12 jaars-scheiding uit het onderwijs wegneemt, onze instemming heeft. Ik heb daarvoor, namens mijn partij, al gepleit bij de behandeling van de Mammoetwet.

Didaktisch en op het punt van inrichting vereist dat een reusachtige inspanning, een geweldige pioniers-arbeid, en dus, al lijkt Van Kemenade dat niet volledig te willen zien, zeer veel geld.

Daarom is o.i. ook het systeem van experimenten volstrekt juist, ja onmisbaar.

Maar de systeemverandering — in de middenschool dus — is o.i. alleen gewettigd, wanneer ze het door mij aangegeven doel op het oog heeft, de algemene niveau-verhoging. D.w.z., wanneer de nieuwe opbouw van het onderwijssysteem in zich het beste, het meest ontwikkelde opneemt, wat *nu* in het oude systeem bestaat en het nog betere nastreeft.

Wij hebben hierover met de nu hangende minister van onderwijs een hete discussie gevoerd, waarbij opviel hoe diep de watten in 's ministers oren staken. U zult dat ook wel eens gemerkt hebben.

In de kringen die dit beleid uitstippelen zijn er namelijk, die de middenschool voorname-lijk zien als een vormings- en aanpassingsinstituut voor de toekomstige, veelal nederige werkzaamheden van de scholier, in een orgaan dat voornamelijk gericht moet zijn op ver-ruiming van het geestelijk aanpassingsvermogen dat de jonge werknemer behoeft in een hardvochtige, met mensen heen-en-weer-smijgende maatschappij.

Ik zeg niet dat Van Kemenade dat doel voor ogen had.

Ik zeg wel dat hij uiterst weinig oog had voor het feit, dat er zijn die dat doel hebben.

De afgelopen jaren lijken zijn ogen iets meer open gegaan te zijn, maar men zou toch zijn blik iets van de vaardigheid van zijn tong toewensen.

Ik kom van hier uit op de positie van het geschiedenis- (en staatsinrichtings-) on-derricht als zodanig.

Vraagstukken van plaats en inhoud gaan hier door elkaar heen lopen. Ik zal proberen mijn mening over 't een en 't ander zo systematisch mogelijk te geven, in 't beseft dat hier mijn bevoegdheid tot het doen van uitspraken zijn grootste beperking heeft, met name wat het vak als vak betreft.

U hebt de laatste jaren heel wat afgeprotesteerd tegen de inkrimping van lesuren bij het voortgezet onderwijs, die in onevenredige mate Uw vak trof. U hebt uitvoerig de nadelen van het vakkenpakketstelsel besproken en gesignaleerd.

Die verontrusting is volstrekt juist, het protest is nog steeds te zwak. Kennis van geschie-den is onmisbaar voor het maatschappelijk handelen van nu. Zij die de schouders opha-len, en zeggen: "de geschiedenis is zo groot, het aantal lesuren toch te klein, dus wat maakt één verder uur uit", miskennen die onmisbaarheid.

Geschiedenis is nu eenmaal gestolde ervaring.

En hoemeer ervaring door hoemeer mensen verwerkt is, hoe vaster de grond waarop de mensheid, of een stukje daarvan, vooruit gaat.

Ik ben zo vrij het op zichzelf al als een stukje verarming te zien, dat de exameneis voor

jongeren met geschiedenis in hun pakket , teruggebracht is tot de laatste halve eeuw en enkele capita selecta.

Over de gevaren die daaraan vastzitten, kom ik nog te spreken. Maar het *weten* waarom calvinisme uit de 16e eeuw ook maatschappelijk baanbrekend was, waarom Willem de Zwijger een groot staatsman was, waarop de Wederdopers niet konden slagen, wat het verschil was tussen de Commune van Parijs en de Russische revolutie, heeft relevante betekenis voor 't heden.

Ik weet hoe moeilijk hier het selectie-vraagstuk ligt, maar aan de drastische inperking van de niet-moderne geschiedenis zitten werkelijk zeer grote nadelen vast.

Ik wil hier even een zijstap doen en erop wijzen, dat ook de richting waarin de opleiding voor Geschiedenisdocenten gaat, die verarming van dat onderwijs stimuleert.

De twee-sporigheid van de leraren-opleiding is door zijn aard een smalle, te smalle geschiedenisopleiding, die in sterke mate een weg is langs handboeken-tentamens.

Van zelfstandig onderzoek is daarbij geen sprake, allerlei goede initiatieven smoren al vroegtijdig.

Geen stimulans dus tot projectonderwijs op school, tot nieuwe methodes, die bij de betrokkenen, wier principalen geneigd zijn hun week zo vol mogelijk te stoppen met lessen in de beide vakken, toch al weinig kans zullen krijgen.

De herprogrammering van het universitaire geschiedenisonderwijs drijft het in dezelfde richting van handboekenverorbering. Reeds nu is daar de ruimte voor eigen onderzoek minimaal, waardoor de geestelijke voorwaarden voor een verschraving van het schoolvak geschiedenis geschapen zijn; de nieuwe curricula zullen die tendens verscherpen, lijkt me.

Uw op zichzelf gerechtvaardigde verdediging van de positie van Uw vak moet daarom m.i. op een breed vlak gevoerd worden.

Omschrijving van het geschiedenisvak is de zin van het aangeven van een onderwijsdoelstelling, blijkt een huizenhoog probleem.

Ik ben de laatste om me er aan te wagen. Zeker is, dat het een typisch intellectuele vaardigheid wil aankweken, nl. de hantering van essentiële momenten in vroegere ontwikkelingen voor het leven van vandaag en morgen. Bij een verruiming van het voortgezet onderwijs als hoogwaardige ontwikkeling naar die groepen in de maatschappij, die het minst geoefend zijn in deze intellectuele vaardigheid, moet de ruimte die voor dit vak beschikbaar is, eerder groter zijn dan kleiner.

Verwatering past daar helemaal niet bij.

Ik ben me er zeer wel van bewust dat de betekenis die ik aan het geschiedenisonderwijs hecht, vanuit mijn maatschappij-visie, niet de in Uw kring gangbare argumentatie voor de waarde van het vak dekt.

Die argumentatie is zeer pregnant neergelegd in één zin in de jaarrede van vorig jaar van Uw voorzitter, de heer Van Dijk, waar hij zegt:

"Het verleden is er nu juist om ons te leren dat wij de toekomst niet kunnen en mogen vastleggen".

Tevoren had hij de functie van de geschiedenis als ont-mythologeerder der ideologieën geschetst.

In de leerstof-analyse van Nuy en Gieles, waarvan een hoofdstuk is toegevoegd aan de nota van de moderniseringscommissie, wordt met instemming Huizinga geciteerd, waar hij zegt: "Historie geneest van egocentrisme, geneest van overschatting der belangrijkheid of geldigheid van het onmiddellijk omringende".

Wie volgt wat in Uw kring leeft ten aanzien van de functie van het vak, komt steeds weer bij deze zelfde relativerende taak van de geschiedenis terecht, bij wat lijkt te zijn het op-

voeden tot skepsis, hetgeen ik proef als de ware inhoud van wat U noemd de "historische attitude".

De doelstelling riekt — om een lelijk beeld te gebruiken — naar de ivoren toren en ik deel haar niet. Geschiedenis *moet* niet vanzelf relaterend werken. Geschiedenis is óók heroiek, is óók ervaring met de macht van ideeën, is óók verslag van de gigantische krachten die in de mensheid besloten liggen en die vergezichten openen op de toekomst. Geschiedenis is ook een opwekking om *wel* grote lijnen voor de toekomst vast te leggen. Geschiedenis-onderwijs zou juist in die zin ont-politiseerd moeten worden, dat het naar alle kanten denkmogelijkheden en ervaringsverwerving opent, in relaterende, maar ook in opwindende zin.

De eerste wereldoorlog kende zowel de loopgravenslaching aan de IJzer als de Russische revolutie, de tweede zowel de jodenvervolgning als de februaristaking. Geschiedenis-onderwijs moet ook zo zijn dat het de ontdekking of bevestiging mogelijk maakt dat de menselijke ontwikkeling zich volgens wetmatige lijnen voltrekt, die de mens voor de vervulling van zijn menselijkheid beheersen kan. Dat is niet, wat Uw brochure geringschattend noemt, "bewijsmateriaal zoeken voor het dogma van de klassenstrijd", maar wetenschappelijk vorsen zonder de vooringenomenheid die nu overheerst — in het bijzonder daar waar ze het meest misplaatst is, aan de universiteiten.

Als in mijn kring dus vanuit de geschetste motieven voor verruiming van het geschiedenis-onderwijs wordt gepleit, dan hangt de kritiek op een ontwikkeling die steeds meer aandacht concentreert op de laatste halve eeuw daarmee samen. Ergens in Kleio schrijven de heren Roorda en Emmer: " - - - de betekenis van de economische en de sociale factoren in het gebeuren opnieuw zó zeer onderschatten als men dat vóór Marx deed, dat zal nooit meer mogelijk zijn". Zeker is waar, dat de historici, naarmate ze verder terug zien, aan de economische en sociale patronen meer aandacht schenken — dat veel onderzoek daarop gericht is.

Zeker is ook, dat naarmate men dichter bij huis komt, in het historisch overzicht die patronen verdwijnen en het geschiedenis-onderwijs, om het eens hoogst oneerbiedig te zeggen, dichter bij het lezen van oude kranten komt. De eigen maatschappelijke positie van de historicus, de leraar, de boekenschrijver, gaat er een steeds grotere rol in spelen en dat is allesbehalve een waarden- en vooringenomenheid-vrije. Ze is, naarmate de historie-recenter is, meer politiek bepaald. Deze overgang van objectief naar subjectief is in vrijwel ieder schoolboek, maar ook in tal van universitaire handboeken bijna van pagina naar pagina aanwijsbaar. En met dezelfde snelheid verdwijnt de ernstige confrontatie, het wetenschappelijk afwegen der tegengestelde gezichtspunten.

Ik zeg niet, dat het onvermijdelijk is, dat het altijd gebeurt, dat geen ernstige pogingen worden gedaan tot het openen van ogen naar meerdere kanten. Maar het is wel natuurlijk dat het geschiedenis-onderwijs naarmate het meer contemporain wordt verpolitiseerd wordt, en dan verpolitiseerd in de richting van de verheerlijking, of althans het goedpraten der bestaande maatschappelijke orde, van de overheersende ideologieën. Waar zijn de geschiedenisboeken en -lessen, die tegenover de ideologie van de Europese integratie een gelijkwaardige plaats schenken aan de waarschuwing tegen Duitse machts groei en overheersing, die daaraan inherent is?

Waar is op dat punt het relateren, het relateren, het kritisch denken en het logisch redeneren, dat het geschiedenis-onderwijs de jonge mens wil bijbrengen? Als iemand een proefschrift schrijft waarin hij een stuk cultuurpolitiek in de koude oorlog onder het mes neemt, dan maken we het ongehoorde feit mee dat zelfs een staatssecretaris zich ermee

gaat bemoeien — de staat als corrector van de wetenschap. Ik spreek geen oordeel uit over Smiers' boek.

Ik heb het nog niet gelezen. Maar in elk geval is hij geen Hoogendijk of Hilterman.

Het komt mij voor dat een geschiedenisonderwijs dat steeds meer in de richting van de eigentijdse gebeurtenissen gaat, dat daardoor steeds meer politiek bepaald wordt, dat daarin straks misschien ook nog zou bevrozen door centrale multiple-choice examens, de fatale weg naar integratie met het veelbesproken vak maatschappijleer wordt opgetrokken. Ik heb ook de indruk dat het veralgemenen van het vak staatsinrichting dat proces in de hand werkt. Ik ga op dat vak maatschappijleer niet in het bijzonder in.

Ik las dat in W.Duitsland die integratie, zeker in enkele deelstaten, al gerealiseerd wordt. Het verbaast me niet.

Ik heb de leerplan-adviezen over het vak maatschappijleer doorgeneemd. Er staat veel in wat mij, de niet-wetenschapper, aanvechtbaar lijkt. Er staat ook nog al wat in wat ik in een polemiek hierover graag en met overtuiging volslagen nonsens zou willen noemen.

Maar *politiek*, politisering van de school, *dat* is het zeker, ondanks de voorgewende noodzaak om diverse gezichtspunten over het te behandelen onderwerp te bezien.

Henry Ford heeft, las ik in Uw brochure, gezegd dat "history is bunk". Trouw aan die opvatting liet hij destijds de anti-semitische "protocollen van Zion" lanceren. Henry Ford zei ook dat je zijn T-Fords kon kiezen in alle kleuren, als het maar zwart was. De indruk die ik krijg van de opzet van het leerplan voor maatschappijleer is, dat hij ergens toch heeft school gemaakt.

De TV-voorlichting in dit land, waarvan het maatschappij-leerplan zegt dat je er mag denken wat je wilt, is daaraan zeker niet vreemd. Niet dus die integratie.

Ze zou wezenlijke waarden aan de geschiedenisstudie ontnemen.

Dat doet niets af aan de positieve waarde, die geïntegreerde projecten kunnen hebben. Maar dan gaat het ook niet meer alleen om geschiedenis en aardrijkskunde, kunstgeschiedenis en kennis der maatschappij, dan gaat het ook om alle andere vakken, wiskunde, biologie en talen inbegrepen. Op *dat* terrein liggen er zeker vele, grote experimenteermogelijkheden. Dat is dan vakverdieping en verruiming, en geen hutspot.

Ik ben aan het einde van mijn inleiding — tirade, zo U wilt.

Zowel vanuit het belang van een hoog onderwijsniveau als vanuit de betekenis van het vak als onmisbare ervarings-overdracht deel ik het in Uw kring meest gangbare standpunt, dat zich verzet tegen aftakeling en/of verwatering van het geschiedenis-onderwijs.

Ik meen dat *in* dat onderwijs zoals het zich is gaan ontwikkelen — niet het zoeken van betere didactische vormen, maar de inhoudelijke beperkingen — die ontwikkeling al zit ingebakken.

Ik meen verder dat de docentenvorming, aan leraren-opleiding en aan universiteit, die ongewenste gang van zaken stimuleert.

Ik meen, kortom, dat er voor U aanleiding is tot méér dan een zeer kritische "attitude".

NOTULEN

van de algemene ledenvergadering (jaarvergadering) van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), gehouden op zaterdag 2 april 1977 in het Jaarbeurs Congrescentrum in Utrecht.

OPENBAAR GEDEELTE

Om kwart voor elf opent de voorzitter, K. van Dijk, de vergadering en heet de aanwezigen hartelijk welkom, in het bijzonder Mevrouw dr. A.J.M. Alkemade, die de minster en staatssecretaris De Jong vertegenwoordigt, de leden van verdienste, de heren Bosch, Gieles, Maarsen en De Wolff, de heer Leeftang namens de C.E.G.E.S., de heer Bosch, secretaris van de C.M.L.G.S., Aafke Brunt, secretaresse van de N.J.B.G., de heer Houweling, administrateur van de vereniging en de heer Geldof, die de ledenadministratie van de vereniging verzorgt.

Bericht van verhindering is binnengekomen van de minister van O. en W. en van staatssecretaris drs. K. de Jong Ozn., de heer Vonhoff, burgemeester van Utrecht, de heer Mr. D.G.Jansen, directeur A.V.O., de heer L.P. Verhage, plv. directeur A.V.O., de heer C.L.A. Daniëls, de heer dr. P.A.M. Geurts, de heer D.T. Steenis, de heer A. Tukker. Nadat de eerste secretaris hiervan mededeling heeft gedaan, spreekt de voorzitter zijn jaarrede uit, welke men elders in dit nummer vindt afgedrukt. (pag. 286 vlg.)

Voor de tweede keer wordt de Huib de Ruyter-prijs uitgereikt, die bedoeld is als een stimulans voor publikatie en verspreiding van historisch-didactische artikelen. Hieronder volgt het jury-rapport, uitgesproken door de heer A.P. Dijkstra.

"Mijnheer de voorzitter,

of om de woordkeus van wijlen Huib de Ruyter te gebruiken

Mijnheer de President, Dames en Heren,

Toen de Kleio-nummers van het afgelopen verenigingsjaar in een zaaltje van Vredenburg op tafel kwamen en de leden van de beoordelingscommissie (te weten: mevr. Verhagen en de heren Maarsen, Gieles, Post en ondergetekende) de namen noemden van degenen die in aanmerking zouden kunnen komen voor de prijs bleek uit het historisch-didactische water een complete werkgroep boven te zijn komen drijven. Niet zò vreemd, gezien het volume van het Kleio-nummer, waar zij hun oog op hadden laten vallen.

U zult het al wel begrepen hebben: het was de Kleio-special "*het onderbouwrapport*".

M.a.w. niet een individu, maar een groep, een collectief, diende vanwege haar stimulerende activiteiten op historisch-didactisch terrein in het zonnetje gezet te worden.

Bij sommige leden rees even twijfel: kon dit wel immers: het collectief bestond uit maar liefst een elftal geschiedenismensen van diverse pluimage; historica's, historici, vakdidactici en de voorbereiding had maar liefst vier jaar geduurd. . . .

Toch heeft de commissie deze keer voor het groepswerk i.p.v. een individuele auteur gekozen en wel om o.a. de volgende redenen.

1. Het rapport is, om het wat populair te zeggen, theoretisch goed doortimmerd, terwijl ook zij die meer de nadruk leggen op praktische uitwerkingen van wat theoretisch doordacht is met de p. 129 t/m 203 behoorlijk uit de voeten kunnen.

Ook al zou men het met onderwijskundige — vakdidactische — achtergronden niet eens zijn dan nog blijft het de verdienste van het rapport dat het niet bij woorden gebleven is.

Hoewel we er zeker van zijn dat het niet de bedoeling van de onderbouwcommissie is dat slechts het praktische gedeelte van het rapport wordt gelezen kan nu al geconstateerd worden dat de werkers in het veld, met of zonder toestemming van de Kleio-redactie, aan het kopiëren op grote schaal zijn begonnen.

2. Het rapport geeft een konsekwente voorrang aan vormings- (of attitudinale) doelen zonder cognitieve (kennis- en inzichts-) doelen inrecht te doen, dus: een aanzet tot een synthese van twee elkaar bestrijdende richtingen in de geschiedenisdidaktiek.
3. Het werkt konsekwent de meestal lege formule gebleven, aandacht voor de beginsituatie van de leerlingen, dòòr in doelen, themata en werkvormen.
4. Het probeert verworvenheden van algemene onderwijskunde te vertalen naar geschiedenisdidaktiek en dat te doen in de taal van de veldwerkers.
5. Het proces dat in werking gesteld is door de brugklascommissie is voortgezet door de onderbouwcommissie en naar wij hopen zal de honorering van vandaag stimuleren tot lezing van het rapport door hen die dat nog niet deden, maar bovenal tot het maken van nieuw bruikbaar lesmateriaal.
Laat U vooral niet afschrikken door de dikte van het nummer.
6. Al heeft het rapport even op zich laten wachten, er is energie en tijd, d.w.z. *vrije tijd*, in gestoken.

Zonder de voorzitter en de andere leden van de commissie te kort te willen doen, wil ik graag één figuur van de commissie noemen en dat is de secretaris. Iedereen die aan commissiewerk mee doet, weet dat hij één der belangrijkste steunpilaren is. In dit geval collega Jan Greep.

Onze hartelijke gelukwensen *aan de hele commissie*, als producent en aan U, dames en heren collega's, als potentiële consumenten.

Dank U, mijnheer de President."

Hierna krijgen de samenstellers van het onderbouwrapport, P.H.F. Gieles, voorzitter, J.C.M. Greep, secretaris, dr. J. Bakker, drs. G.A.J. Giezeman, W.H. Mannesse, drs. R.E. Noordijk, dr. M.H. Post, M.I. Röder, drs. D.T. Steenis, M.A.B. Timmer, G.J. van der Tweel, een bloemetje aangeboden door Gerda de Ruyter, nichtje van wijlen Huib de Ruyter.

J. Greep neemt nams de commissie onderbouw de prijs in ontvangst en spreekt een kort woord van dank.

Vervolgens is het woord aan de heer M. Bakker voor zijn inleiding over "De plaats van het vak geschiedenis en staatsinrichting in het huidige onderwijs", die eveneens elders in dit nummer staat gepubliceerd. (pag. 289 vlg.).

Van de gelegenheid tot het stellen van vragen wordt door enkele aanwezigen gebruik gemaakt. Drs. G.A.J. Giezeman vraagt opheldering van de stelling dat de Nieuwe Leraren Opleidingen aanvankelijk de goede weg waren ingeslagen. Volgens de heer Bakker brengt het tweevakkensysteem een verenging met zich mee wat betreft de stof van het vak geschiedenis. (beperking tot "handboeken" geschiedenis).

Goede initiatieven in de richting van zelfstandig onderzoek, projectonderwijs etc. zijn juist door deze twee-sporigheid van N.L.O.'s in de kiem gesmoord. Drs. J. Brouwer bestrijdt de stelling dat politieke implicaties een grotere rol spelen naarmate het meer om eigentijdse geschiedenis gaat; als voorbeeld noemt hij de geschiedschrijving over de Wederdopers.

De heer Bakker stelt dat het om algemene tendenzen gaat. In het algemeen wordt de geschiedenis naarmate ze recenter is, politiek bepaald. Als voorbeeld noemt hij de behandeling van de kwestie Indonesië in de schoolboeken.

Dr. P.F.M. Fontaine vraagt zich af of het zo'n gunstige ontwikkeling is (ook in pedagogische zin) als de arbeidersjeugd een zo hoog mogelijk ontwikkelingsniveau bereikt; dat betekent in Nederland ook het zo lang mogelijk volgen van onderwijs. Hierdoor ontstaat

een nieuwe groep proletariërs. Volgens de heer Bakker vraagt onze samenleving een hoog ontwikkelingsniveau van de mensen die haar bedienen. De totale stijging heeft omgekeerd ook weer invloed op het niveau. Afgezien van de structurele werkloosheid heeft dit hoog ontwikkelingsniveau invloed op allerlei patronen. Het is de vraag of onderwijs zuiver intellectueel moet blijven. De samenhang met de niet intellectuele vakken kan alleen in een socialistische maatschappij worden opgelost.

Mevrouw dr. A.J.M. Alkemade vraagt zich af of onderwijs zonder politiek mogelijk is in een klasseloze maatschappij.

Volgens de heer Bakker bestaat er geen waardenvrijonderwijs.

Mevrouw drs. C. Aenaea Venema is van mening dat politiek wel degelijk in het onderwijs thuis hoort. De leerling moet leren zelf een keuze te bepalen. De heer Bakker wijst op het feit dat de politieke keuze vaak te eenzijdig is. Vervolgens sluit de voorzitter de discussie af en spreekt enkele hartelijke dankwoorden tot de heer Bakker.

Na het aperitief en de zeer verzorgde lunch in een der andere zalen van het Jaarbeurs Congrescentrum volgt het:

HUISHOUDELIJK GEDEELTE

1. Om half twee wordt de vergadering heropend. Dan stelt de voorzitter buiten de agenda om een voorstel aan de orde om tot leden van verdienste te benoemen de heer drs. H. Ulrich en de heer A.L. Verhoog, wegens het vele voortreffelijke werk gedaan voor de vereniging, met name op het gebied van de eerstegraads her- en bijscholing. Met applaus aanvaardt de vergadering dit voorstel.
2. De notulen van de algemene ledenvergadering, gehouden op zaterdag 3 april 1976 in het Jaarbeurs Congrescentrum in Utrecht, worden ongewijzigd goedgekeurd. De notulen van de extra algemene ledenvergadering, gehouden op zaterdag 11 december 1976 in Hendrik van der Vlist Schoolgemeenschap in Utrecht, worden eveneens ongewijzigd goedgekeurd.
3. Ingekomen stukken en controle geloofsbrieven. Een schrijven d.d. 15 maart 1977 van de heer C.M.H. Bosch, voorzitter van de Commissie Eindexamenexperimenten Geschiedenis en staatsinrichting. De Ceges heeft met verwondering kennis genomen van de eerste alinea in de paragraaf over de Ceges in het jaarverslag 1976 van de beide secretarissen, Kleio nr. 2, 1977, 18e jaargang, p. 64-65. De Ceges stelt er prijs op te verklaren dat de desbetreffende passage geheel voor rekening is van de secretarissen.
Een brief d.d. 8 maart 1977 van Prof.dr. D.J. Roorda, voorzitter van de C.M.L.G.S. en lid van de bestuursraad van de S.L.O.
Prof.dr. D.J. Roorda reageert n.a.v. het jaarverslag 1976 m.b.t. de passage over de C.M.L.G.S. Hij legt de nadruk op het feit dat het proces van inpassing in de S.L.O. structuur nog gaande is. Een tweede opmerking betreft de zinsnede over de clustering van vakken. De binnen de S.L.O. gehanteerde clustering is geïntroduceerd op administratief-organisatorische gronden.
Uitspraken er over zijn tot dusverre erg behoedzaam geweest in S.L.O.-kring. Op afdwingen zonder overleg kan men de S.L.O. niet betrappen.
Een derde punt betreft de vertegenwoordiging van het veld in de S.L.O. De C.M.L.'s zullen via de Aclo's en de "koepels" (= zuilen) in de bestuursraad van de S.L.O. vertegenwoordigd zijn.
Vervolgens deelt de 2e secretaresse mede dat de geloofsbrieven van de afgevaardig-

den van tien afdelingen zijn goedgekeurd.

(Alkmaar, Amsterdam, Den Bosch, Eindhoven, Groningen, Den Haag, Hengelo, Haaren, Maastricht, Rotterdam).

4. Jaarverslag 1976.

Naar aanleiding van het jaarverslag 1976 vraagt de heer Smeenk wie er namens de V.G.N. in de gemengde commissie van het Nederlands Historisch Genootschap en de V.G.N. zitting hebben. De V.G.N. wordt vertegenwoordigd door de heren Baalbergen en Van Dijk. Van de kant van het N.H.G. zijn nog geen namen bekend.

De heer Fontaine gaat uitvoerig in op de communicatie binnen de vereniging en onderstreept de strekking van de eerste twee alinea's van het jaarverslag 1976. Door de vele commissies en belangengroeperingen die vaak onafhankelijk van elkaar opereren wordt het steeds moeilijker voor het bestuur een slagvaardig beleid te voeren. Van een kleine vriendenclub met het "familieblad" Kleio is de V.G.N. uitgegroeid tot een grote organisatie waardoor het gewone lid nauwelijks meer aan bod komt.

Dit geldt ook voor Kleio; door een strak geplande indeling van themanummers, Cegesmededelingen, P.A. nummers etc. wordt het steeds moeilijker voor het gewone lid om stukken gepubliceerd te krijgen in Kleio.

De heer Frieling antwoordt namens de Kleioredactie en deelt mede dat het uiterst zelden voorkomt dat een stuk niet geplaatst wordt. Wel kan het enige tijd duren voor het gepubliceerd wordt i.v.m. planning.

De heer Fontaine vraagt of het mogelijk is ook stukken van gewone leden "te plannen". De heer Frieling antwoordt dat deze wens genoteerd wordt. De heer Bouwsma merkt op dat het A.B. zich op korte termijn zal bezighouden met het opnieuw afpalen van de verhoudingen tussen de interne V.G.N.-commissies, staatscommissies en belangengroeperingen.

5. Financiën

De heer Fransen brengt verslag uit namens de kascommissie; alles is in orde bevonden. Saldi werden nagegaan, boekingen werden gecontroleerd aan de hand van boekingsbescheiden.

De saldi van de liquide middelen kwamen overeen met de vermeldingen op de mutaties.

Alle gecontroleerde boekingen klopten met de boekingsbescheiden. De kascommissie vraagt zich wel af wat de werkelijke kosten van de Commissie Post-Academiale Vorming zijn geweest, aangezien de begroting voor het jaar 1976 was vastgesteld op f. 1500,— en de commissie als werkelijk uitgegeven eveneens exact f 1500,— opvoert. De kascommissie spreekt verder haar waardering uit voor de administrateur de heer J. Houweling en stelt voor de penningmeester onder dankzegging van het gevoerde beleid décharge te verlenen. Van de kascommissie worden de heren Fransen en Nijhuis herbenoemd; de heer Smeenk, aan de beurt van aftreden, wordt vervangen door de heer Hartog.

Namens de afdeling Den Bosch spreekt de heer Stekelenburg zijn bezorgdheid uit voor het geringe bedrag (f. 2000,—) dat uitgetrokken is voor de afdelingen. Vooral nu de afdelingen in de cursus '77-'78 in de nieuwe opzet van H.B.D. eigen initiatieven moeten ondernemen om de afdeling bij elkaar te houden. Als men b.v. twee keer per jaar een spreker van naam wil uitnodigen zal dit geld gaan kosten. De heer Stekelenburg benadrukt het belang van de afdelingen en zou het toejuichen als de afdelingen ook financieel wat meer ruimte zouden krijgen om bepaalde activiteiten te organiseren.

De heer Van Dijk antwoordt dat een commissie van vertegenwoordigers van H.B.D. en het A.B. van de V.G.N. deze zaken onderzoekt en op korte termijn verslag zal uitbrengen opdat de afdelingen weten waar ze aan toe zijn, in de cursus '77-'78. De penningmeester, de heer Frieling, wijst erop dat in de begroting voor 1977 al rekening is gehouden met meer activiteiten van de afdelingen.

Vergeleken met de begroting van 1976 is het bedrag voor de afdelingen verdubbeld. Vervolgens geeft de penningmeester een korte toelichting bij het voorstel tot machtiging contributieverhoging. Inmiddels is gebleken dat in het kader van de bezuinigingen het ministerie geen subsidie meer geeft voor Kleio.

Het voorstel voor de begroting 1977 en het voorstel tot machtiging contributieverhoging worden door de vergadering aangenomen.

6. De heer A.P. Dijkstra informeert naar Kleio-Didactica. Recentelijk zijn er weer initiatieven genomen om tot een uitgave van een Kleio-Didactica te komen. Er liggen verschillende voorstellen ter tafel. Voordat het A.B. een beslissing hierover neemt, moeten de financiële en inhoudelijke aspecten bekeken worden. Over e.e.a. zal overleg gepleegd worden met het Gezelschap van Vakdidactici. De jaarverslagen van de didactiekcommissie, de commissie Post-Academiale Vorming, de Mavocommissie, de commissie Pedagogische Academies, de Onderwijs Adviescommissie en de commissie Her- en Bijscholing eerstegraads docenten worden goedgekeurd.

7. Experimenten Centraal schriftelijk eindexamen.

De voorzitter, K. van Dijk, geeft een kort verslag van het gesprek met de staatssecretaris d.d. 25 februari 1977 (uitvoering van motie I, zie Kleio nr. 2 1977, 18e jaargang p. 86-87).

De staatssecretaris wil wachten met een oordeel over de didactische kwaliteiten van het experimenteel examen tot na de tweede ronde dit jaar.

Ceges zal gevraagd worden na te gaan hoe levensbeschouwelijke elementen in de toetsing ingebouwd kunnen worden en hoe de normering zou kunnen zijn. Bij de tweede correctie kunnen eventueel scholen van eenzelfde levensbeschouwelijke achtergrond fungeren.

Bij het onderzoek dient ook een studie over de vrijheid van onderwijs gedaan te worden. Pas na de experimenten en evaluatie zal een beslissing genomen worden over invoering van een C.S.E.G.S. Voor dat besluit zal het V.G.N. bestuur nog gehoord worden.

De notulen van dit gesprek zijn inmiddels door zowel de V.G.N. als door het Ministerie goedgekeurd.

Over de brief van de staatssecretaris d.d. 29 maart 1977 bestaat nog verschil van mening m.b.t. de toezegging van de staatssecretaris n.l. dat hij pas een beslissing zal nemen nadat de experimenten met de levensbeschouwelijke achtergronden verwerkt zijn.

De heer Bouwsma constateert dat de school nu zelf met zijn schoolwerkplan moet komen.

De heer Hartog vindt dat de V.G.N. mede de weg moet banen voor scholen die concreet inhoud willen geven aan het schoolwerkplan.

De heer Fontaine stelt dat tot nog toe weinig scholen gebruik maken van artikel 21 A over de vrijheid van onderwijs.

De docenten hebben zelf een taak om deze vrijheid gestalte te geven. De heer Fontaine merkt op dat veel scholen automatisch het rijksleerplan overnemen; ieder bevoegd gezag mag zijn eigen schoolwerkplan opstellen. We moeten de mogelijkheden die de wet ons biedt ook gebruiken.

- De heer Hartog constateert dat een C.S.E. een rem kan zijn voor het schoolwerkplan. De relatie C.S.E.G.S. — schoolwerkplan dient onderzocht te worden. De heer Greeves vraagt zich af tot hoelang we kunnen blijven experimenteren. De heer Stout informeert naar het mondeling examen. De staatssecretaris is van mening dat er in het verleden genoeg ervaring is opgedaan met mondelinge vormen van afsluiting. Publikatie van de brief van de staatssecretaris of de inmiddels geautoriseerde notulen van het gesprek met de staatssecretaris volgt in Kleio.
8. De algemene ledenvergadering 1978 zal plaatsvinden op zaterdag 15 april 1978 in het Jaarbeurs Congrescentrum in Utrecht.
 9. Op dit punt aangekomen, moet de voorzitter afscheid nemen van de heer Ulrich en de heer Verhoog, leden van het A.B.
Hij bedankt hen voor al het werk, dat ze voor de V.G.N. hebben gedaan. Beide scheidende bestuursleden worden toegeklapt en krijgen een boekenbon en een fles voor hun vele arbeid, aangeboden.
Eveneens neemt de voorzitter afscheid van de heer Plas, lid van het A.B., die wegens werkzaamheden elders tijdens het middagedeelte van de vergadering niet aanwezig kon zijn.
Tot leden van het A.B. worden herbenoemd de heren Slootweg, namens de Kleio-redactie en Van Velzen, namens de Onderwijs Adviescommissie.
De heer Drewes wordt benoemd tot 2e secretaris van het D.B., Mevr. M.I. Röder tot 1e secretaresse van het D.B. Tot voorzitter wordt benoemd de heer J. Bouwsma, ingeluid door de voorzitter en toegeklapt door de vergadering.
De nieuwe voorzitter aanvaardt zijn ambt met het uitspreken van een korte rede, waarin hij zijn voorganger bedankt voor het vele werk gedaan voor de vereniging. Zijn eerste voorstel, de heer K. van Dijk tot A.B. lid te benoemen wordt bij acclamatie aanvaard.
 10. Het rooster van aftreden wordt goedgekeurd.
 11. Van de rondvraag maken gebruik:
De heer Fontaine informeert naar de herziene uitgave van "Wat is en doet de V.G.N.", speciaal bestemd voor studenten geschiedenis en andere belangstellenden. De 2e secretaresse deelt mede dat de herziene versie praktisch gereed is en op korte termijn zal verschijnen.
De heer Maarsen vraagt naar de contacten van de V.G.N. met de N.V.L.M.
Er is een commissie maatschappijleer, die zich intensief met deze zaken bezighoudt en de contacten met de N.V.L.M. lopen via deze commissie.
De heer Stekelenburg verzoekt het bestuur suggesties te leveren voor een zinvol voortbestaan van de afdelingen.
De heer Hartog vindt de termijn om commentaar te leveren op de drie boekjes van de C.M.L.G.S. (geschiedenisonderwijs in het Mavo, Havo en V.W.O.; geschiedenisonderwijs in het lager beroepsonderwijs en het eerste geschiedenisonderwijs) nl. vóór 1 mei 1977 wel erg kort.
Het V.G.N. bestuur heeft inmiddels aan de C.M.L.G.S. gevraagd deze termijn te verlengen met een half jaar.
 12. Namens de vergadering brengt de heer A.P. Dijkstra dank aan het bestuur. "Het schip is drijvende gebleven".
Om half vier sluit de voorzitter, niets meer aan de orde zijnde, deze vlot verlopen algemene jaarvergadering 1977.

Maja Röder, 2e secretaresse

J.W. Jansen
DE BRUGKLAS-LESSENTABEL

Op 21 april 1976 heeft de staatssecretaris, drs. K. de Jong Ozn., de commissie van advies inzake het brugklas-onderwijs avo-lbo/lavo geïnstalleerd.

Over de werkzaamheden van deze commissie heeft U een verslag kunnen lezen in het N.G.L.-weekblad van 3 febr. 1977 en in Uitleg van 9 febr. 1977. De opdracht van de commissie was niet om tot harmonisatie van de beide brugklassen te komen, maar advies uit te brengen over maatregelen die nodig zouden zijn om tot een betere doorstroming te komen.

Onder leiding van drs. Ph.W. Scheen heeft de commissie vele malen vergaderd. Ondergetekende heeft de V.G.N. mogen vertegenwoordigen. Met de vertegenwoordiger van het K.N.A.G., drs. W. Wolters, is een bijzonder goede samenwerking ontstaan.

De meerderheid van de commissie — de vertegenwoordigers van het N.G.L. en het mavo-Verband stemden tegen — was van mening dat er een nieuwe lessentabel voor de brugklas zou moeten komen. Het is niet gelukt tot harmonisatie te komen, met name omdat de vertegenwoordigers van het l.b.o. pleitten voor meer ruimte. Het is me opgevallen dat we eigenlijk maar weinig van het l.b.o. afweten. Er is daar een enorme verscheidenheid bijvoorbeeld en wat me getroffen heeft: een grote gerichtheid op de leerling.

Wat geschiedenis en aardrijkskunde betreft is er niet veel veranderd. Alleen staat bij het l.b.o. als mogelijkheid eerst 2+2 uur aangegeven en daarnaast de bestaande toestand van 2 uur gezamenlijk. De vertegenwoordigers van aardrijkskunde en geschiedenis mochten in een bijlage hun meningen nog eens uitvoerig uiteenzetten. Deze bijlage treft U hieronder aan.

Nog twee opmerkingen zou ik willen maken:

- a. de nieuwe tabellen geven voor het avo slechts een kleine verschuiving. In klas 1 komt een uur wiskunde bij het v.w.o./havo minder en een uur handenarbeid/algemene technieken meer. De basistabellen veranderen echter niet, zodat in de volgende leerjaren een uur wiskunde meer en een uur expressievakken minder gegeven moet worden.
- b. een probleem bij deze staatscommissie's zou de afvaardiging kunnen worden. Als men in feite benoemd wordt door een (vak)organisatie, moet men voortdurend rug-gespraak houden. Voor de afgevaardigde van de V.G.N. heeft dit geen problemen opgeroepen. Dit komt mede omdat de positie van het vak geschiedenis niet in het geding was en omdat de V.G.N. zijn leden toch wel grote vrijheid laat. Wel is het algemene verloop van de besprekingen in de onderwijs advies commissie besproken, zodat ook het algemeen bestuur ingelicht kon worden.

Persoonlijk vind ik, dat we meer aandacht moeten gaan schenken aan het onderwijs in de geschiedenis in het L.B.O./lavo. Waarschijnlijk is er grote behoefte aan materiaal dat geschikt is voor deze leerlingen. Omgekeerd kunnen wij wellicht van hun methodieken wat leren. Het C.P.S. heeft voor het integratieproject mavo-lbo in Franeker materiaal gemaakt bijvoorbeeld.

BIJLAGE I

De positie van de vakken aardrijkskunde en geschiedenis

De integratie voor deze beide maatschappijvakken heeft in het lbo-lavo aarzelend enige vorm gekregen. De ondergetekenden nemen geen afwijzende houding tegenover de integratiegedachte aan. Zij constateren echter wel, dat hetgeen bij het lbo-lavo op dit gebied tot stand kwam, niet door historici en geografen werd vervaardigd.

Zij willen respectievelijk het Koninklijk Nederland Aardrijkskundig Genootschap en de Vereniging van Leraren Geschiedenis en de Staatsinrichting in Nederland op het gebrek aan verantwoorde leerstof voor het lbo-lavo wijzen.

Ter bevordering van de doorstroming en vanuit het gegeven dat bij het vwo-avo twee wekelijkse lessen voor elk van de beide vakken afzonderlijk gegeven worden zou het wenselijk zijn dat ook bij het lbo-lavo hetzelfde lessenaantal wordt aangeboden.

Relevant is hierbij ook dat in de vakgebieden van aardrijkskunde en geschiedenis in de laatste tien jaren een welhaast revolutionaire ontwikkeling gaande is.

Deze ontwikkeling wordt gekenmerkt door op het niveau van de leerling meer begripsmatig in te gaan op processen en structuren, waardoor de complexe problemen van tijd en ruimte doorzichtig worden gemaakt. Anders gezegd: veel minder dan voorheen dienen aardrijkskunde en geschiedenis geleerd dan wel begrepen te worden, waarbij getracht wordt de leerstof te doen aansluiten op de directe leefwereld van de leerling in de brugklas.

Deze ontwikkeling heeft bij het vwo-avo deel veel meer tot verandering moeten leiden in het leerplan dan bij het lbo-lavo, hetgeen de afstand tussen het onderwijs in de brugklassen van enerzijds het vwo-avo en van het lbo-lavo anderzijds nog meer heeft vergroot¹⁾.

Verheugend is dat er voor het lbo-lavo een C-examenprogramma voor aardrijkskunde is gereed gekomen en een C-examenprogramma voor geschiedenis in voorbereiding is. Wel zijn de ondergetekenden van mening dat een noodzakelijke voorwaarde om deze C-programma's te kunnen realiseren uitbreiding is van het wekelijks lessenaantal in de brugklas bij het lbo-lavo voor aardrijkskunde en geschiedenis tot 2 wekelijkse lessen voor ieder der beide vakken.

Dat heeft een beperking van de ruimte aan vrij te besteden lessen ten gevolge.

Overigens hebben ondergetekenden begrip voor de problemen bij het lbo-lavo die het gevolg zijn van de beperking van deze vrije ruimte. In verband met de onvoldoende voorbereiding van de docenten en de onvoldoende kwaliteit van de aanwezige methoden zullen vele scholen voor het lbo-lavo niet direct op een nieuwe situatie kunnen inspelen.

De ondergetekenden zijn daarom met de overige leden van de commissie van mening dat met betrekking tot de vakken aardrijkskunde en geschiedenis gedurende een overgangsperiode de lbo-lavo scholen de vrijheid dienen te hebben het aantal wekelijkse lessen in deze vakken al of niet uit te breiden.

Bijzondere aandacht van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen wordt gevraagd voor het scheppen van noodzakelijke materiële voorwaarden om de her- en bijscholing van docenten bij het lbo-lavo mogelijk te maken.

Deze her- en bijscholing is noodzakelijk om het onderwijs in de aardrijkskunde en geschiedenis op verantwoorde wijze gestalte te geven. Verwacht mag worden dat reeds nu en in de toekomst steeds meer afgestudeerden van de nieuwe Lerarenopleiding de kwalitatieve nood aan docenten voor deze vakken bij het lbo-lavo zullen lenigen. Deze jonge leraren zijn immers opgeleid vanuit de nieuwe gedachten en visies op het onderwijs in deze vakken.

Tenslotte willen de ondergetekenden de suggestie van de voorzitter van de commissie overnemen en de betrokken vakorganisaties wijzen op de wenselijkheid van het instellen van programmacommissies voor deze vakken ten dienste van het onderwijs in de brugklas en ter bevordering van de mogelijkheden van doorstroming.

J.W. Jansen,
drs. W. Wolters.

¹⁾ Zie Kleio: 1971, nr. 7/8, over het onderwijs in de brugklas en Kleio: 1976, 17e jaargang, over het onderwijs in de onderbouw.

BIJLAGE II

Voorstel¹ voor nieuwe lessentabellen voor de brugklas.

	lbo-lavo	mavo	vwo-avo
Nederlands	4	4	4
Engels ²	3	3	3
Frans ²	3+ (of Duits)	3	3
Wiskunde	4	4	3
Aardrijkskunde	2	2	2
Geschiedenis	2 } of 2	2	2
Kennis der N./Bi	2	2	2
Muziek	1	1	1
Tekenen	2	2	2
Handv./Alg. Techn.	2	2	2
Lich. oefening	3	3	3
Studieles	1	1	1
	29-24*	29	28

* leerling kan één moderne taal kiezen.

1e leerjaar bestaande lessentabellen voor de brugklassen

vwo-avo		lbo-lavo	
Nederlands	4	Nederlands	4
Frans	3	Moderne taal	3
Engels	3		
Geschiedenis	2	Geschiedenis	2
Aardrijkskunde	2	Aardrijkskunde	2
Wiskunde	4	Wiskunde	3
Biologie	2	Kennis der Natuur	2
Muziek	1	Muziek	1
Tekenen	2	Tekenen	2
Handvaardigheid	1	Handvaardigheid	2
		Alg. Technieken	0
Lich. oefening	3	Lich. oefening	3
Studielessen	1	Studielessen	1
	28		25
Ruimte	2	Ruimte	5
	30		30

1

2

Voorstel van alle leden, met uitzondering van de heren L. van Beek en D.A. Elgersma.

De commissie is van mening dat in de lessentabel voor het lbo-lavo de formulering met betrekking tot de moderne vreemde talen dient te zijn:
moderne taal 3

MEDEDELINGEN

BESTUURSMEDEDELINGEN

Aan: De Minister van Onderwijs en Wetenschappen

Mijnheer de Minister,

Dokkum, 23 maart 1977.

Het bestuur der Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.) kennis genomen hebbend van de door de Tweede Kamer op 10 maart 1977 aangenomen motie Evenhuis, Dees en Ginjaar-Maas met betrekking tot het vak Maatschappijleer, zou U gaarne het volgende willen verzoeken:

1. de opleiding tot het behalen van een onderwijsbevoegdheid in het vak Maatschappijleer aan de N.L.O.'s op te schorten zolang de uitgangspunten van de nieuwe bevoegdheidsregeling niet definitief vastgesteld zijn.
2. de V.G.N. als belanghebbende (immers zo'n 25% van het onderwijs in het vak Maatschappijleer wordt door leraren Geschiedenis en Staatsinrichting gegeven) alsnog te doen vertegenwoordigen in de Programcommissie Maatschappijleer.
3. de V.G.N. als belanghebbende (zie punt 2) te raadplegen voor de samenstelling van de Aclo Maatschappijleer. In de C.M.L. Maatschappijleer was de V.G.N., terecht, ook vertegenwoordigd.

Uw antwoord gaarne tegemoet ziende teken ik namens het bestuur der V.G.N. met gevoelens van de meeste hoogachting,

J. Bouwsma, secretaris.

Aan: De Minister van Onderwijs en Wetenschappen,

Mijnheer de Minister,

Dokkum, 23 maart 1977.

Het bestuur der Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), kennis genomen hebbend van het besluit tot opheffing van de C.M.L.'s per 1 mei 1977, verzoekt U hierbij als belanghebbende instantie geraadpleegd te worden voor de samenstelling van de Aclo geschiedenis en staatsinrichting.

Met gevoelens van de meeste hoogachting jegens U teken ik namens het Algemeen Bestuur der V.G.N.,

J. Bouwsma, secretaris.

AUDIËNTIE BIJ DE STAATSSECRETARIS VAN O. EN W. DRS. K. DE JONG Ozn.

Op 25 februari 1977 werd een delegatie van het bestuur der V.G.N. door staatssecretaris drs. K. de Jong Ozn. ontvangen voor een audientie n.a.v. de motie door de extra algemene ledenvergadering op 11 december 1976 aangenomen. Van V.G.N. zijde werd gewezen op een aantal didactische bezwaren die tegen de werkwijze van CEGES in te brengen zijn en op het feit dat het levensbeschouwelijk aspect in het experimentele eindexamen ontbreekt.

De staatssecretaris gaf te kennen eerst de examens van 1977 af te willen wachten alvorens zich een mening te vormen over de didactische kanten van het experimenteel examen.

De kwestie van de levensbeschouwing achtte hij, ook voor de uiteindelijk te nemen beslissing, belangrijk. De CEGES zal verzocht worden hieraan aandacht te besteden en de discussie over de vrijheid van onderwijs hierbij te betrekken. Ook zal de staatssecretaris de CEGES vragen na te gaan in hoeverre het mogelijk is eigen levensbeschouwing door te laten klinken bij de toetsing. De levensbeschouwelijke kwestie dient onderzocht te zijn voor dat de beslissing over een integrale invoering van een c.s.e. wordt genomen. Na dat onderzoek zal het V.G.N. bestuur gehoord worden.

J. Bouwsma

Geef maatschappijleer een kans en houd geschiedenis actueel!

De dynamiek van het hedendaags gebeuren zoekt u tevergeefs in leerboeken, maar u vindt deze wel in Keesings Onderwijsbladen

**Keesings
Reflector**

**Keesings
Blikopener**

**Keesings
Antenne**

Bronnen van voortdurend nieuwe en actuele informatie met beschouwingen voor de vakken geschiedenis en maatschappijleer.

Samen met Keesings Woordenboek voor maatschappijleer en economie vormen deze bladen een bruikbare methode voor maatschappijleer.

Knip antwoordbon uit voor het aanvragen van een proefpakket.

Gaarne ontvang ik gratis en geheel vrijblijvend een proefpakket met enige afleveringen van Keesings Onderwijsbladen.

Naam van de school

Onderwijstype

Adres

Plaats

Verzending t.a.v.

Datum

Postcode

Handtekening

Systemen Keesing B.V.
Antwoordnummer 4, Amsterdam 1007
Telefoon 020-71 94 44

INTERDISCIPLINAIRE STUDIEGROEP EUROPESE INTEGRATIE

In Nederland heeft de wetenschappelijke bestudering van vraagstukken verband houdende met Europese integratie tot nu toe geen hoge vlucht genomen. Alleen het juridisch georiënteerde onderzoek is goed van de grond gekomen; deze belangstelling van de juristen heeft organisatorisch gestalte gekregen in de Nederlandse Vereniging voor Europees Recht en in de Commissie Europees Recht van het Asser Instituut. Het lijdt geen twijfel dat deze vormen van samenwerking tussen vakgenoten verder onderzoek heeft gestimuleerd. In andere disciplines wordt wel onderzoek verricht maar van coördinatie of samenwerking is nauwelijks sprake.

Enige tijd geleden hebben enkele geïnteresseerden de vraag besproken of het zinvol zou zijn het leggen van contacten tussen onderzoekers van velerlei aspecten van de Europese integratie te bevorderen en mede daardoor onderzoek in verschillende disciplines te stimuleren. Daarbij stonden voorbeelden in andere EG landen voor ogen, waar organisaties als de Arbeitskreis Europäische Integration, de University Association for Contemporary European Studies en de Commission pour l'étude des Communautés européennes een nuttige functie blijken te vervullen bij het verschaffen van inlichtingen over onderzoek, het stimuleren en entameren van onderzoek en het beleggen van wetenschappelijke bijeenkomsten over integratievraagstukken. De uitwisseling van informatie tussen deze organisaties maakt het voor individuele onderzoekers veel gemakkelijker in contact te komen met collega's elders in de EG; ook gegevens over voltooid onderzoek zijn hierdoor veel toegankelijker geworden.

Een en ander heeft tot de conclusie geleid dat de Nederlandse onderzoekers gebaat zouden zijn bij het aanleggen van een centraal register van onderzoekers en van lopend en voltooid onderzoek. Daarnaast menen velen dat een stimulering van mono- en multidisciplinair onderzoek zeer zinvol zou zijn, aangezien Nederland op dat gebied bezig is een achterstand op te lopen.

De suggestie om tot enigerlei vorm van organisatie te komen is thans overgenomen door het bestuur van de Stichting Europa Centrum. Deze Stichting, die onlangs is opgericht en een voortzetting is van de Stichting Nederlands Onderwijs en Europese Integratie, stelt zich ten doel "de studie en de voorlichting over Europese eenwording aan onderwijsinstellingen en anderszins te bevorderen". De Stichting tracht dit doel te bereiken door:

- a. de vraagstukken van Europese samenwerking te onderzoeken of te doen onderzoeken;
- b. omtrent zodanige vraagstukken voorlichting te geven of te doen geven;
- c. de studies op deze gebieden te publiceren in tijdschriften en andere uitgaven, al dan niet door haar zelf uitgegeven;
- d. het organiseren van aan vraagstukken van Europese samenwerking gewijde lezingen en conferenties.

Het Stichtingsbestuur heeft nu besloten een Interdisciplinaire Studiegroep Europese Integratie (ISEI) in te stellen met het doel onderzoek te stimuleren en te verrichten. De Stichting heeft zich hierbij verzekerd van de steun van de Europese Commissie. De ISEI zal als autonome eenheid binnen de Stichting optreden en derhalve vrij zijn in de keuze van onderzoeksprojecten.

Er is inmiddels een voorlopige stuurgroep voor de ISEI gevormd:

Voorzitter: Prof.Mr. H.G. Schermers, Amsterdam.
Secretaris: Drs. M. Jansen, Amsterdam.
Financiën: Drs. P.F.M. Stolwijk, Amsterdam.
Leden: Drs. Chr.L. Baljé, Groningen.
Drs. J.B.R. Dekker, Groningen.
Mr. J.L. Heldring, Den Haag.
Drs. E.D.J. Kruijtbosch, Brussel.
Drs. L. Metzemaekers, Amsterdam.
Dr. J.L.M. Pelkmans, Tilburg.
Prof.Drs. H.C. Posthumus Meyes, Den Haag.
Prof.Dr. J.K. de Vree, Utrecht.

Het komt de stuurgroep gewenst voor op korte termijn het onderzoek naar Europese integratie in Nederland te inventariseren en na te gaan wie er belangstelling (passief of actief) heeft voor onderzoeksprojecten van de ISEI.

Belangstellenden kunnen zich wenden tot de secretaris van de I.S.E.I., drs. M. Jansen, Europa Instituut, Herengracht 508, Amsterdam.

KURSUS ARCHEOLOGIE OP VOLKSHOGESCHOOL 't OLDORP' 15 – 20 augustus 1977

Een nieuw element in het zomerprogramma van volkshogeschool 't Oldörp vormt de cursus "Trainingsweek Archeologie": een cursus opgezet in samenwerking met de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (A.W.N.) afd. Noord Nederland, en het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen.

Het waarom van deze cursus wordt snel duidelijk als men rondkijkt in het oude terpenlandschap van Groningen en Friesland en de lage zandgronden van Drenthe. Een aantal terpen (Gronings: wierden) is eind vorige eeuw afgegraven om de vruchtbare terpaarde te gebruiken als meststof voor de schrale Drentse zandgronden en deze zijn daarmee geheel of gedeeltelijk verdwenen als historisch monument. Een enkele terp werd doelbewust aangepakt in het kader van een wetenschappelijk archeologisch onderzoek naar (pré)historische bewoning in Groningen en Friesland.

Terpen zijn tenslotte niet voor niets kunstmatig ontstane hoogten in het overigens vlakke landschap, dat regelmatig overspoeld werd door de zee vóór de aanleg van de eerste dijken (15e eeuw) en als zodanig voorwerp van historisch onderzoek. Jammer genoeg niet allen van wetenschappelijk verantwoord onderzoek, maar in toenemende mate van activiteiten van "verzamelaar", vaak mensen die zonder veel kennis van zaken aan het graven gaan en eventuele vondsten in hun privéverzameling opslaan, zodat vaak vindplaatsen onbruikbaar gemaakt worden en afbreuk gedaan wordt aan de waarde van het object voor de kennis van onze prehistorie. Dit gaan helemaal op voor de plaatsen in Drenthe, waar sporen van prehistorische bewoning zijn of kunnen worden gevonden; vaak gaat het dan om voor iedereen toegankelijke terreinen die daardoor zeer kwetsbaar zijn voor de doe-het-zelvers die op zoek zijn naar een privé-stukje oudheid.

WAARDEVOLLE BIJDRAGE

Onnodig te zeggen dat dergelijke activiteiten allesbehalve een waardevolle bijdrage zijn enerzijds aan natuurbehoud, anderzijds aan de wetenschap van de geschiedenis van ons land. Ook zijn ze er de oorzaak van dat de relatie tussen beroeps- en amateurarcheologen niet bepaald goed te noemen is, terwijl juist de amateurs, onder bepaalde voorwaarden, een duidelijk ondersteunende functie kunnen vervullen voor de wetenschappers. O.a. de A.W.N. vervult zo'n ondersteunende taak in samenwerking met de archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen, b.v. bij opgravingen in de buurt van Havelte.

SAMENWERKING

Het vaak ontbreken van enige kennis over archeologische werkmethode en technieken en de mogelijkheden die geboden worden door samenwerking van amateurs en professionals, samen met de boeiende geschiedenis van Noord-Nederland, was de aanleiding om deze cursus van de grond te doen komen. Ze is in de eerste plaats gericht op mensen die aangesloten zijn bij één van de organisaties die zich bezighouden met archeologie en geschiedenis, omdat alleen via dat kader een goed samenwerkingsverband met beroeps-archeologen mogelijk lijkt dat wederzijds waardering en resultaat afwerpt. Maar ook belangstellenden die (nog) niet georganiseerd zijn, zijn welkom — wat niet is, kan komen.

Jan de Groot.
kursusleider.

TROTSKIJ NA 1925: EEN REVOLUTIONAIR OPTIMIST

"Wie können wir Pessimisten sein, wo vor uns ungeheuerer Möglichkeiten liegen? Wir haben eine unermessliche Zukunft. Das Schicksal Deutschlands, das Schicksal Europas, das Schicksal der ganzen Welt hängt von uns ab. Und wer auf die revolutionäre Zukunft setzt, braucht keine Illusion. Der marxistische Realismus ist Voraussetzung des revolutionären Optimismus."

Lev Trotskij

WOORD VOORAF

Dit artikel is het resultaat van een werkkollege, dat in 1975/76 gegeven werd aan de afdeling Oosteuropese Geschiedenis van het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht. De werkgroep, onder leiding van Prof.Dr. Z.R. Dittrich, bestond uit de volgende deelnemers: Bas Belder, Arie Bloed, Maarten Brinkman, Jiri Broz, Gorrit Goslinga, Ab van Goudoever, Jos Jongen, Jos de Jongh, Maarten van der Linde, Jan Peet, Jan Poulisse, Wim Rongen, Juul Royackers, Julia Schatz, Christiaan Vos. Vanzelfsprekend zijn alle bijdragen geheel voor de verantwoordelijkheid van hun auteurs.

Lev Trotskij, als Lev Davidovitsj Bronstein op 7 november 1879 geboren, is een van de meest vooraanstaande figuren in de russische revolutionaire beweging geweest. Nauwelijks negentien jaar oud, werd hij reeds voor de eerste keer gearresteerd en verbannen naar Siberië wegens revolutionaire activiteiten. Hij ontsnapte en vluchtte naar het buitenland, maar was in 1905 weer present in Rusland om een belangrijke rol te spelen in de Revolutie. In St. Petersburg werd hij lid en later zelfs voorzitter van de Arbeiderssovjat. In het uitvoerend Comité van de Sovjet hadden Mensjeviki, Bolsjeviki en Socialisten-Revolutionairen zitting. Trotskij vertegenwoordigde de Mensjeviki, maar nam in het algemeen na 1903 (splitsing in de Russische Sociaal-Demokratische Partij, in Bolsjeviki en Mensjeviki) een onafhankelijke positie in. De Revolutie werd onderdrukt, Trotskij werd weer gearresteerd en verbannen, maar wist ook nu weer te ontsnappen naar het buitenland. Gedurende langere tijd heeft hij toen o.a. in Wenen gewoond. Ten tijde van de Februari-Revolutie van 1917 bevond hij zich in New York, maar in mei van dat jaar was hij al in Petrograd. Daar sloot hij zich bij Lenin aan en werd na de geslaagde Oktober-Revolutie Volkskommissaris van Buitenlandse Zaken. In die functie leidde hij de Sovjetdelegatie bij de onderhandelingen in Brest-Litovsk. Later werd hij Volkskommissaris voor Oorlog en organiseerde hij het Rode Leger. Zijn naam werd indertijd in één adem met die van Lenin genoemd.

Na de dood van Lenin (1924) leidde Trotskij de zgn. *Linkse Oppositie*. Deze wilde een versnelde industrialisatie en een grotere druk op de koelakken. Volgens Trotskij c.s. was het onmogelijk het "socialisme in één land" op te bouwen, een idee dat met name door Stalin en Boecharin gepropageerd werd. Trotskij dolf in de machtsstrijd het onderpit tegen Stalin, werd in 1926 uit het Politburo gestoten en in 1928 verbannen naar Alma Ata. In het jaar daarop werd hij uit de Sovjet-Unie gedeporteerd naar Turkije.

In zijn ballingschap heeft hij gewoond op het eiland Prinkipo (in de Zee van Marmara), in Frankrijk en in Noorwegen. In januari 1937 vestigde hij zich in Coyoacan, bij Mexico-city, waar hij op 21 augustus 1940 door een stalinistische agent vermoord werd.

Vanuit deze ballingsoorden bleef Trotskij werken voor de revolutie. Hij bleef agiteren tegen Stalin, en richtte tenslotte de Vierde Internationale op. Ook probeerde hij, zo goed als de omstandigheden het toelieten, de internationale ontwikkelingen te blijven volgen en analyseren.

Trotskij gold als een briljant denker, spreker en bestuurder. Maar hij miste een aantal, voor een politikus, essentiële eigenschappen: hij was te ongeduldig, miste gevoel voor takt en timing en was een slecht manipulator¹. Hoewel een eminent bestuurder, funktioneerde hij in een kleine groep van gelijken slecht. Volgens zijn tijdgenoot Lunatsjarskij had Trotskij weinig talent voor het werken in politieke lichamen².

Permanente Revolutie

Trotskij's naam wordt heden ten dage vaak verbonden met het idee van de "*permanente revolutie*". Volgens de meeste marxistische denkers van zijn tijd was Rusland nog niet rijp voor een socialistische revolutie: een ontwikkelde bourgeoisie, een ontwikkelde industrie en een sterke arbeidersklasse ontbraken. Voordat er sprake kon zijn van een socialistische revolutie, moest Rusland eerst de fase van een bourgeoisrevolutie doorstaan, waarna een kapitalistische, industriële maatschappij kon ontstaan in Rusland.

Trotskij: pasfoto uit 1917

Trotskij evenwel was in zijn uit 1906 daterend geschrift "Resultaten en Vooruitzichten" van mening dat de arbeidende klasse in Rusland genoodzaakt zou zijn zelf de burgerlijke revolutie naar de socialistische fase verder te voeren. Dit was één kant van het permanente karakter van de revolutie: zij bleef niet stilstaan bij de bourgeois fase.

Het russische proletariaat was echter een te kleine minderheid om de revolutie te doen slagen. Trotskij zag niets in een bondgenootschap met de boeren; hij zag deze groep niet als een onafhankelijke revolutionaire kracht. De Russische Revolutie zou daarom slechts slagen door de steun van het westeuropese proletariaat.

Het russische proletariaat moest de revolutie uitdragen over Europa, om zelf haar tijdelijke macht in een konstante om te zetten. Dit uitdragen van de revolutie is volgens hem ook noodzakelijk om te vermijden dat de conservatieve krachten van de gelegenheid gebruik zullen maken om de revolutie te onderdrukken³.

Ook Lenin was ervan overtuigd dat het socialisme in Rusland niet zou kunnen zegevieren zonder een Europese revolutie⁴. In tegenstelling tot de pragmatikus Lenin bleef Trotskij veel langer en veel strikter vasthouden aan het idee van de noodzakelijkheid van de Europese revolutie. Deze theorie ging bij de Bolsjeviki evenwel gepaard met de overtuiging dat de revolutie in Europa nabij was, en dat de voornaamste taak bestond uit het versnellen van deze revolutie⁵.

Vraagstelling

Dit idee van permanente revolutie was het uitgangspunt van dit artikel en het daaraan voorafgaande werkkollege. Hiervoor is al even opgemerkt dat Trotskij vanuit zijn balingsoorden de internationale situatie bleef volgen en analyseren. We hebben onderzocht wat zijn visie op de revolutie was met betrekking tot China, Engeland, Frankrijk, Duitsland en Spanje, en dan toegespitst op de voor de verschillende landen meest in het oog lopende gebeurtenissen.

Relatief veel aandacht is geschonken aan Trotskij's ideeën over de situatie in Duitsland. Voorheen hebben we gezien dat een revolutie in andere landen voor hem een noodzaak, maar tevens een zekerheid was. Trotskij en ook andere leidende Bolsjeviki hebben met name vol verwachting naar Duitsland gekeken, waar inderdaad in 1918 een revolutie uitbrak⁶. Deze revolutie had niet het verwachte resultaat, en een aantal jaren later maakten de kontra-revolutionaire krachten onder leiding van het nazisme hun opwachting in Duitsland. Zijn geschriften over Duitsland stonden dan ook vooral in het teken van de strijd tegen het nationaal-socialisme en van de mogelijkheden die deze strijd bood voor een revolutie. Omdat het materiaal meer dan overvloedig is en zich leent voor detailstudies, zijn in het hoofdstuk Duitsland drie "case-studies" opgenomen.

We hebben onderzocht hoe Trotskij's verwachtingen waren: verwachtte hij een simultane wereldrevolutie, een kettingreactie van revoluties of los van elkaar staande revoluties? Daarnaast is gekeken naar Trotskij's oordeel over de verschillende maatschappelijke groepen tijdens het revolutionaire proces: welke klassen of sociale groepen zijn motor of hulpmotor bij de revolutie? In de derde plaats hebben we Trotskij's wijze van analyseren van de toestand in de verschillende landen onderzocht. Trok hij b.v. parallellen met de Russische en Franse Revoluties? Welke konklusies trok hij uit de verschillende gebeurtenissen, en is hij konsekvent in zijn analyse? Is er sprake van caesuren in zijn opvattingen? Tenslotte is gekeken naar de invloed die Trotskij uitoefende op de verschillende gebeurtenissen.

Rest een enkele opmerking over het gebruikte materiaal. Naast de beroemde, wat flatterende, driedelige biografie van Deutscher is vooral gebruik gemaakt van de serie "Writings of Trotsky". Deze serie bevat zijn artikelen, persoonlijke brieven, pamfletten en interviews uit de periode van zijn laatste ballingschap, 1929-1940. Daarin zijn niet opgenomen de boeken die permanent in druk beschikbaar zijn, waaronder de per land gebundelde artikelen, en materiaal uit de Trotsky Archives in Harvard. De inhoud van deze archieven staat wel vermeld in: L. Sinclair, Leon Trotsky. A Bibliography, Stanford Calif., 1972.

Noten

1. E.H. Carr, *Socialism in One Country*, London 1972, p. 147
2. A.V. Lunacharsky, *Revolutionary Silhouettes*, New York 1968, p. 62
3. I. Deutscher, *The Prophet Armed, Trotsky 1879-1921*, Oxford 1970, p. 151, 158
L. Trotsky, *Ergebnisse und Perspektiven*, Frankfurt a.M., 1967
4. E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution I*, Harmondsworth 1971, p. 68, 73
5. E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution III*, Harmondsworth 1971, p. 61
6. E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution III*, Harmondsworth 1971, p. 180

Jan Poulisse

TROTSKIJ OVER GROOT BRITTANNIE EN INDIA

Elke analyse van Trotskij over de toestand in Groot-Brittannië en India in de jaren 1919-1940 speelde zich af binnen één grote algemene conceptie, die Trotskij gedurende de hele periode handhaafde.

Naar de mening van Trotskij was het kapitalistisch-imperialistisch systeem een verkeerd systeem, dat in toenemende mate moeilijkheden ondervond. Om zich te handhaven zou het steeds grotere sociale tegenstellingen oproepen en zo z'n eigen ondergang veroorzaken. Het hele leven was voor Trotskij niets anders dan de ene vorm van geweld tegenover de andere. Hiervan uitgaande kwam hij tot de konklusie dat tegenstellingen en conflicten binnen het kapitalistisch systeem alleen definitief waren op te lossen via kompromisloos geweld, via revolutie. Veranderingen binnen het bestaande systeem, een zich aanpassen van het systeem aan veranderde omstandigheden zag Trotskij als hoogstens een uitsel van executie.

Of het nu de toestand in de wereld na de Eerste Wereldoorlog, de toestand in Groot-Brittannië na de Eerste Wereldoorlog, de situatie in India of het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog was, alles werd geanalyseerd vanuit bovengenoemde vaste conceptie.

De optimistische revolutieverwachting

Toch maakte het denken van Trotskij t.a.v. Groot-Brittannië en India, binnen dat algemeen concept, in de loop der jaren wel een bepaalde verandering door. In de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog was Trotskij, mede onder invloed van de gebeurtenissen elders (Rusland, Duitsland), vol optimisme: de revolutie kon ieder moment uitbreken. Voor Groot-Brittannië ging hij in z'n optimisme zelfs zover, dat hij tot een konkrete *voorspelling* kwam, waarin hij zei de revolutie binnen een halve dekade te verwachten. Deze voorspelling deed Trotskij in 1925, toen zijn geschrift "Where is Britain going?" verscheen.

Trotskij signaleerde een aantal ontwikkelingen die het britse kapitalisme ineen zouden doen storten. De grootste bedreiging voor het britse kapitalisme was de snelle opkomst van de USA. Europa was zwaar gehavend uit de oorlog gekomen. Op de eerste plaats natuurlijk Duitsland en in mindere mate Frankrijk, maar ook de britse economie (in het latere stadium van de oorlog) hadden veel te lijden gehad. De produktiviteit daalde handelskontakten werden verbroken, de schuld aan de USA nam toe, het pond devalueerde en het nationaal inkomen nam af. De USA daarentegen, waren met relatief weinig inspanningen het gunstigst uit de oorlog gekomen. Tussen de oude grootmacht van het kapitalisme en imperialisme (Groot-Brittannië) en de grootmacht in opkomst (USA) zou een strijd om de hegemonie ontstaan.

Behalve de rivaliteit tussen Groot-Brittannië en de USA konstateerde Trotskij nog: de industrialisatie van koloniën, dominions en kleine landen (gebieden waar Groot-Brittannië vroeger haar produkten kon afzetten zijn nu konkurrenten geworden); de wil tot vrijheid in de koloniën (Trotskij zag onrust in Egypte, Perzië en India); het effect van een geïsoleerde ligging was verdwenen; er moest meer geld worden uitgegeven aan bewapening; de economische kracht en de revolutionaire aantrekkingskracht van de SU. Allemaal factoren die de ondergang van het britse economisch systeem onvermijdelijk maakten.

Pogingen om de neergaande tendens tegen te gaan zouden de lasten vóór en de druk óp de arbeiders vergroten. De sociale tegenstellingen zouden toenemen, waarna de ineenstorting zou volgen.

Vanuit deze politiek-economische analyse kwam Trotskij tot zijn revolutieverwachting. Daartegenover zette hij een aantal factoren die *nadelig* waren voor de revolutie. Met name had Trotskij kritiek op een aantal principes die in de britse maatschappij (de arbeidersbeweging niet uitgezonderd) algemeen aanvaard waren. Zo was hij het volstrekt niet eens met de opvatting, dat ontwikkelingen en verbeteringen geleidelijk moesten gaan; volgens Trotskij verliep de geschiedenis niet alleen geleidelijk maar soms schoksgewijs. Eveneens zette Trotskij zich af tegen de nationale hoogmoed: vooral het feit dat de Britten meenden een eigen, betere, variant van het socialisme te hebben, werd hen door Trotskij niet in dank afgenomen. Het parlementaire systeem noemde hij een instrument in handen van de bourgeoisie om het proletariaat z'n rechten te onthouden en de bestaande verhoudingen te laten voortduren. Trotskij had felle kritiek op de Fabian Society, die vele van bovengenoemde opvattingen in haar vaandel droeg. Het Fabianisme noemde hij in feite een verlengstuk van de heersende klasse om het proletariaat van de revolutie te houden.

De heftigste kritiek bewaarde Trotskij echter voor de *leiders* van de britse arbeidersbeweging. Terwijl de massa steeds radikaler werd, was de leiding van de Labour Party in handen van een kleine minderheid (30000) Independents o.l.v. Ramsay MacDonald. Hoewel men wist dat het kapitalistisch systeem ten dode was opgeschreven, weigerde men de konsekwenties te trekken. Konflikten en stakingen werden uit de weg gegaan, de klasse-tegenstellingen werden verdoezeld. De leiding van de Labour Party en de vakbonden voerde een politiek van vriendschappelijk overleg met klassevijanden. Het was niets anders dan een liberale politiek, een verraderspolitiek. Het beleid van de eerste regering MacDonald, een minderheidsregering (jan.-okt. 1924), was voor Trotskij een illustratie van zijn kritiek.

Ondanks dit alles bleef de dominerende toon bij Trotskij in deze tijd er een van optimisme ten aanzien van de revolutiekansen in Groot-Brittannië. Dit optimisme zag Trotskij bevestigd toen het in mei 1926 tot een algemene staking in Groot-Brittannië kwam. Het proletariaat had volgens Trotskij een ruk naar links gemaakt, het duldde geen verdere verslechtering van de levensomstandigheden meer. Een kompromis met de kapitalisten was niet meer mogelijk, vandaar dat zelfs reformisten deel namen aan de staking.

Een algemene staking was de laatste stap voor de revolutie. Van zijn optimistische revolutieverwachting bleef na het mislukken van de algemene staking weinig over.

Teleurstelling en kritiek

1926 was voor de opvattingen van Trotskij over Groot-Brittannië duidelijk een keerpunt. 1926 was ook het jaar waarin Trotskij duidelijk kritiek begon uit te oefenen op de britse Kommunistische Partij en op de politiek van Stalin en de Komintern tegenover Groot-Brittannië. Kritiek die bij de oppositie welke Trotskij in deze tijd in de USSR zelf tegen Stalin voerde, een belangrijke rol speelde en die in latere jaren alleen maar scherper werd.

Aanvankelijk hing Trotskij zijn kritiek vooral op aan de Anglo-Russian Trade Council, die in mei 1925 was opgericht en diende als een overlegorgaan tussen britse en sovjet vakbondsleiders. In die ARC kwam het al spoedig tot spanningen. De sovjetvakbonden wilden de mijnwerkersstaking en de daaruit voortvloeiende algemene staking van 1926 wel steunen. Dit werd door de TUC¹), die niets voor een staking met eventueel revolutionaire gevolgen voelde, in het geheel niet op prijs gesteld. In 1927 werd de ARC op brits initiatief opgeheven vooral naar aanleiding van felle kritiek van sovjet zijde op het mislukken van de algemene staking²).

De CP van Engeland had tot 1926 Trotskij's volste vertrouwen. Deze partij moest de reformistische leiders van de arbeiders vervangen en de massa voorgaan in de revolutie. Na 1926 begon Trotskij zich te ergeren aan het slaafs navolgen van de zijns inziens foute politiek van Stalin en de Komintern: de politiek van toenadering zoeken tot verraderlijke vakbondsleiders in plaats van toenadering zoeken tot de massa. Toch was er pas na het begin van de jaren dertig sprake van een volledige breuk tussen Trotskij en de CP. Tot dat tijdstip adviseerde Trotskij z'n aanhangers, ondanks alle kritiek, de CP te blijven steunen en te proberen haar van binnenuit te hervormen. Na de breuk met de CP stelde Trotskij zijn hoop op de ILP als revolutionaire partij³). Gedurende de jaren dertig bestookte Trotskij de ILP met allerlei adviezen om deze in de gewenste richting te krijgen. Dat lukte niet; in 1939 had de ILP voor Trotskij afgedaan. Voor een zelfstandige partij was de aanhang van Trotskij (ook naar zijn eigen mening) nooit groot genoeg.

Trotskij zag best dat een revolutionaire partij alléén niet voldoende was: het ging erom dat die partij de *massa* achter zich kreeg. In Groot-Brittannië bestond die massa uitsluitend uit het industrieproletariaat. Groot-Brittannië was voor Trotskij een vol-groeid kapitalistisch land; daar mocht een voldoende sterk proletariaat aanwezig geacht worden. De boeren bracht hij eenvoudigweg niet ter sprake.

Maar hoe de massa achter de revolutionaire partij te krijgen? Toenadering tot de Labour Party zoeken, zei Lenin. De Labour Party was volgens hem een partij geleid door reaktionairen, maar zij had een aanhang die bestond uit arbeiders⁴). Trotskij was het met Lenin's visie op de leiding van de Labour Party zeker eens, getuige zijn tirade tegen die leiding in "Where is Britain going?". Dat wantrouwen tegen die Labourleiding is altijd mee blijven spelen bij Trotskij. Hoewel hij in toenemende mate de noodzaak van toenadering tot massa-organisaties zag, (aanvankelijk had hij reserves: een verenigd front kan nuttig zijn, maar vergeet de revolutionaire partij niet; Later was het: een bittere noodzaak, om niet te zeggen de eerste vereiste om tot revolutie te komen), bleef Trotskij waarschuwen tegen een bondgenootschap met leiders, die op het kritieke moment de revolutie in de steek zouden laten, hierin gesteund door Lenin's stelling (die hij herhaaldelijk aanhaalde): een dergelijk verbond mag, totdat de leiders verraad plegen; dan is een breuk nodig.

Na de algemene staking van 1926 zag Trotskij zijn wantrouwen bevestigd, hij ging dan ook heftig ijveren voor opheffing van de ARC. Zowel het falen van de revolutie in China als de ARC politiek bracht hij onder dezelfde noemer: een leidersverbond met voorbij gaan aan de revolutionaire massa.

India

Voor India zag Trotskij dezelfde hoofdweg om tot de revolutie te komen als voor Groot-Brittannië. Ook hier was de belangrijkste faktor een leninistisch-bolsjevistische partij die de massa voorgaat. In India bestond de massa uit het stedelijk proletariaat en de boeren. Ondanks zijn vertrouwen in het stedelijk proletariaat dat tot revolutie moest komen, moest ook Trotskij toegeven, dat het stedelijk proletariaat alleen te zwak was en dat de noodzaak bestond, ook de *boeren* voor de revolutie te winnen. Toch wilde Trotskij de boeren niet op een lijn stellen met het proletariaat. De revolutionaire partij moest een onafhankelijke één-klasse-partij (arbeiders) zijn die leiding zou geven aan de boeren. Een twee-lassen-partij (arbeiders en boeren) wees hij uitdrukkelijk af. Derhalve waren de boeren niet meer dan ondergeschikte, zij het noodzakelijke, hulptroepen voor de revolutie.

Om de aanhang van de boeren te winnen was strijd met de bourgeoisie nodig. Van samenwerking met de bourgeoisie was dus bij Trotskij geen sprake; hij keerde zich tegen het Gandhisme, de Congrespartij, de bourgeoisie als bondgenoot van het brits imperialisme en tegen de Volksfront-politiek. Trotskij verschilde op dit punt duidelijk met Lenin van mening. Lenin vond samenwerking noodzakelijk omdat hij het Indiase proletariaat niet voldoende sterk en klassebewust achtte⁵).

Opvallend is dat Trotskij bijna nergens in zijn analyses probeerde het verband tussen Groot-Brittannië en India aan te geven. Beide landen werden steeds gescheiden aan de orde gesteld. Slechts in zijn uiteindelijke revolutieverwachting bracht hij de nauwe relatie tussen Groot-Brittannië en India ter sprake. Omdat het kapitalistisch-imperialistisch systeem een wereldwijd internationaal systeem was, zou het onklaar raken van een essentieel radertje van dat systeem wereldwijde revolutionaire konsekwenties hebben. Revolutie in Groot-Brittannië was niet mogelijk zonder revolutie in India; de bevrijding van India zou niet mogelijk zijn zonder een revolutie in Groot-Brittannië.

Besluit

Het vaste concept van groeiende tegenstellingen, de onoplosbaarheid daarvan binnen het bestaande systeem en derhalve de onvermijdelijkheid van revolutie, dat Trotskij steeds hanteerde, maakte hem blind voor een aantal ontwikkelingen. Hoe juist Trotskij's voorspelling van de strijd om de hegemonie in het kapitalisme tussen Groot-Brittannië en de USA ook mag zijn geweest, hij heeft zich niet voor kunnen stellen dat Groot-Brittannië zich zonder strijd zou schikken in een tweederangs positie. Evenmin heeft Trotskij oog gehad voor de vreedzame aanpassing van het britse proletariaat aan het kapitalistische systeem, zoals hij zich ook de desintegratie van het britse koloniale rijk niet zonder wereldwijde revolutie heeft kunnen voorstellen.

Het handhaven van een vast concept dwong Trotskij tot het aanvoeren van een aantal, niet bepaald marxistische, verklaringen voor het feit dat de revolutie of massale aanhang voor de revolutionaire partij alsmaar uitbleef. Telkens opnieuw signaleerde Trotskij dat de omstandigheden revolutionair waren maar dat de leiders de komst van de revolutie verhinderden. Zo noemde hij het britse proletariaat revolutionair, de leiders ervan echter reformisten en later zelfs verraders. De geringe aanhang van de kommunistische partijen van Groot-Brittannië en India weet Trotskij aan het slaafse navolgen van de richt-

lijnen die de Komintern gaf: richtlijnen die een zig-zag koers bevalen waar de massa geen touw aan kon vast knopen. En tenslotte was er kritiek op de "grote leider" Stalin, die een heilloze politiek voerde. Maar wanneer het er dan op aan kwam weer te geven wat dan wel de juiste weg was, wist Trotskij niet meer te berde te brengen dan wat vage adviezen als: toenadering tot de massa-organisaties zoeken; de arbeiders hun revolutionaire omstandigheden duidelijk maken; kritiek op hun leiders geven; het goede voorbeeld geven. In feite kwam Trotskij, evenals de kommunistische partijen, de Komintern en Stalin, niet uit het dilemma van aan de ene kant toenadering tot de arbeiders zoeken, maar aan de andere kant kritiek leveren op hun leiders en de politiek die ze volgen. Trotskij wist uitstekend het falen van Stalin, de Komintern en de kommunistische partijen van Groot-Brittannië en India aan te geven, maar daar bleef het bij. Ook Trotskij wist de juiste weg naar een massa aanhang niet te vinden.

Noten

1. TUC: Trade Union Council, overkoepelend orgaan van de britse vakbonden.
2. K.E. Miller, *Socialism and Foreign Policy*, Den Haag 1967, p. 178-181
3. ILP: Independent Labour Party, radikale groepering in de Labour Party, die zich in 1932 afscheidde.
4. S.R. Graubard, *British Labour and the Russian Revolution 1956*, p. 132.
5. J. Haithcox, *Communism and Nationalism in India*, Princetown 1971, p. 11-20.

citaten:

"The factors and circumstances enumerated above are by no means accidental or temporary in character. They all move in the same direction, that of systematically aggravating the international and internal situation of Great Britain, imposing upon that situation the character of having, historically, no way out. The contradictions undermining the social structure of England will necessarily be aggravated as time goes on. We are not prepared to predict the precise rate of this process, but it will be measured in any case in terms of a few years, at most in halfdecades, certainly not in decades." (Trotskij in "Where is Britain going?", 1925)

"The tactic of the united front still retains all its power as the most important method in the struggle for the masses. A basic principle of this tactic is "With the masses — always; with the vacillating leaders — sometimes, but only so long as they stand at the head of the masses". It is necessary to make use of vacillating leaders while the masses are pushing them ahead, without for a moment abandoning criticism of these leaders. And it is necessary to break with them at the right time when they turn from vacillation to hostile action and betrayal." (Trotskij samen met Zinoviev, Kamenev, Piatakov en Krupskaya in "Resolution on the general strike in Britain" juli 1926)

Bas Belder en Maarten van der Linde
TROTSKIJ EN DE CHINESE REVOLUTIE: 1924-1927

"Ex Oriente Lux"

China leek voor Trotskij een onmisbare schakel te vormen in zijn concept van de wereldrevolutie. Volgens de traditionele marxistische terminologie bevond China zich in een half-feodale/half-koloniale situatie. De bourgeoisie kon verdeeld worden in twee kampen: enerzijds inheemse kapitalisten, die samenwerkten met de buitenlandse machten, de z.g. "comprador-bourgeoisie"; anderzijds was er de "nationale bourgeoisie", die anti-imperialistisch was en derhalve door "links" progressief werd genoemd. Het na de Eerste Wereldoorlog opkomende nationalisme leidde tot radikalisering van de geëngageer-

de jongeren en tot een begin van politieke activiteit onder het stedelijk proletariaat. De officiële strategie ten aanzien van de koloniale/half-koloniale landen werd geformuleerd op het tweede Komintern-kongres en was gebaseerd op de denkbbeelden van Lenin en de indische kommunist Roy. Van kommunistenleiders werd verwacht, dat zij steun zouden verlenen aan burgerlijke nationalisten, maar tegelijkertijd hun uiterste best zouden doen de arbeidersmassa te mobiliseren en te organiseren, in bestaande revolutionaire bewegingen te penetreren en er de leiding van over te nemen.

Volgens Trotskij zou het Oosten door het Europese "konservatisme" de rol van revolutionaire *wereldvoorhoede* overnemen. In het Westen immers was het revolutionaire elan door de evolutionaire ontwikkelingen duidelijk verminderd en verburgerlijkt. Directe mobilisatie van het industrie-proletariaat onder leiding van een onafhankelijke Chinese Kommunistische Partij leek hem de enige mogelijkheid, de Chinese revolutie tot een goed einde te brengen.

"De juiste koers". Trotskij's analyse van en strategie voor China

Heel Trotskij's visie op de Chinese gebeurtenissen stond in het teken van de polemiek met Stalin, de Komintern en de volgzaam Chinese Kommunistische Partij-leiders. Voor Trotskij waren Stalin en de Komintern-leiders de zondebokken bij uitstek voor het tot dusver mislukken van de Chinese revolutie.

Trotskij was een fel tegenstander van de mening en de politiek van Stalin en de Komintern, dat het imperialisme in China alle klassen zou verenigen. Hij stelde, dat het juk van het imperialisme geen mechanisch werkend instrument was in de zin dat alle klassen in China onderdrukt werden. Integendeel, sterke sekties van de Chinese bourgeoisie, bureaucratie en het militaire apparaat hadden nauwe relaties met het imperialisme. Stalin's opvatting, dat samenwerking met de "nationale bourgeoisie" een noodzakelijke revolutiefase was, verwierp hij. Trotskij beoordeelde het als foutief een scheiding aan te brengen tussen de "compradores" en de "nationale bourgeoisie". Deze kloof bestond veel minder dan die tussen de bourgeoisie enerzijds en de massa van arbeiders en boeren anderzijds. Samenwerking met de "kleine bourgeoisie" was mogelijk, mits onder strenge controle van de Chinese Kommunistische Partij.

Trotskij liet er geen twijfel over bestaan, wie de werkelijke revolutionaire klasse was: het industriële proletariaat. Argumenten voor deze keuze voerde hij niet aan: zij volgde blijkbaar rechtstreeks uit zijn marxistisch-leninistische orthodoxie.

De rol van de boer in China achtte hij van minder belang. Als argument hiervoor, wees Trotskij er onder andere op, dat door de geweldige invloed van het buitenlandse kapitaal, de Chinese boeren nog minder dan de Russische boeren een rol van betekenis konden spelen. Zijns inziens zijn boeren behept met een kleinburgerlijke mentaliteit: bij een revolutie staat bij hen materieel gewin voorop! Slechts incidenteel (na het Shanghai-bloedbad, Tsjang-Kai-Tsjek's coup van 21 april 1927) (her)waardeerde hij de boerenbeweging in zoverre, dat hij aanmoediging van de agrarische revolutie eiste — welke volgens Trotskij er minder slecht aan toe was dan de stedelijke proletarische beweging — om aldus de beweging in de steden weer van de grond te krijgen.

Trotskij rechtvaardigde zijn theorie en strategie inzake de Chinese revolutie door middel van *parallel*en met de Russische Revolutie van 1917. De Chinese "nationale bourgeoisie" sloeg hij niet hoger aan dan de Socialisten-Revolutionairen en Mensjeviki. Zoals in 1917 de genoemde groepen het radikalisme van de Bolsjeviki verwierpen uit vrees voor tegenacties van de imperialisten, zo wezen Stalin c.s. nu op het gevaar, dat een Chinese bolsjevisme imperialistische militaire reactie zou uitlokken. En met welk resultaat,

hoonde Trotskij: een chinese "Bonaparte", n.l. Tsjang-Kai-Tsjek!

Trotskij wilde een direkte socialistische revolutie in de vorm van een "diktatuur van het proletariaat". Hij was van mening, dat door een nog grotere polarisatie van bourgeoisie en proletariaat dan in Rusland en dankzij een veel grotere "achterlijkheid" van China een "burgerlijk-demokratische" revolutiefase een hersenschim was. China was misschien sociaal-ekonomisch en kultureel nog niet rijp voor een socialistische revolutie, maar was dat in oktober 1917 in Rusland ook niet het geval? Trotskij haastte zich Lenin te citeren, dat China (net als Rusland) haar eigen specifieke ontwikkeling moest volgen. Praten over voorwaarden voor het socialisme in China, zo stelde Trotskij, kwam voort uit een valse voorstelling van zaken. Niet de nationale, doch de internationale "business" hield China in zijn greep. Niet het feodale restant, maar het internationale kapitaal domineerde in China. Omdat deze politieke voorwaarde wél aanwezig was, was China politiek wel degelijk klaar voor de "diktatuur van het proletariaat". Het proletariaat beheerste immers het centrale zenuwstelsel van het gehele kapitalistische systeem, ook al maakte het slechts een klein deel van de totale bevolking uit.

Mobilisatie van de massa diende te geschieden door onmiddellijke instelling van *sovjets*. Deze moesten niet als organisatievorm op het laatste moment worden ingesteld, zoals bij de volgens Trotskij misdadige manoeuvre van Stalin tijdens de Kanton-opstand van december 1927. Een dergelijke taktiek achtte hij avonturistisch en opportunistisch, omdat Stalin er alleen maar zijn geschonden image na Tsjang-Kai Tsjek's staatsgreep mee wilde oppoetsen.

De gebeurtenissen van 1927 vormden een dramatisch hoogtepunt in het China-debat tussen Trotskij en Stalin. Terwijl Trotskij na het debâcle van Kanton het revolutionair getij zag wegebden en voor een tijdelijke taktische terugtocht was, meende Stalin dat de vooruitzichten beter waren dan ooit. Trotskij propageerde een "interrevolutionary" periode, waarin eventueel om taktische redenen gebruik gemaakt zou kunnen worden van de slogan voor algemene, direkte en vrije verkiezingen, teneinde een Konstituante samen te stellen. Dit middel beval hij aan om aldus het verloren gegane contact tussen partij en massa te herstellen. Volkomen onafhankelijk van andere partijen zou de Chinese Kommunistische Partij in de eventuele parlementaire periode aan het proletariaat moeten bewijzen, dat zij de enige revolutionaire partij in China was. Wanneer het vertrouwen van het proletariaat in de partij opnieuw was gewonnen, zou zich weer de mogelijkheid voordoen sovjets te vormen en de macht van onderop te grijpen.

Konklusie

Wanneer wij Trotskij's ideeën over de chinese revolutie op hun waarde willen schatten, moeten wij de volgende feiten in overweging nemen:

1. Trotskij is zich pas vrij laat gaan bezighouden met de chinese ontwikkelingen; vóór 1926 richtte hij zijn aandacht meer op het Westen en later klaagde hij meer dan eens slecht geïnformeerd te zijn over de chinese situatie.
2. Meende Stalin misschien Tsjang-Kai-Tsjek en de Kwo-Min-T'ang te gemakkelijk te kunnen controleren, wat leidde tot desastreuze gevolgen, de latere ontwikkelingen hebben geleerd, dat Trotskij te weinig oog had voor de samenbindende kracht van het anti-imperialistische moderne nationalisme en het revolutionaire potentieel van een georganiseerde boerenmassa.
3. Gezien de steeds moeilijker wordende positie van Trotskij in eigen land, is de vraag gewettigd, in hoeverre zijn bemoeienis met de chinese zaak een rechtvaardiging moest opleveren voor zijn concept van de wereldrevolutie kontra Stalin's these van

"socialisme in één land". Met andere woorden: mag zijn betrokkenheid met de Chinese zaak oprecht worden geacht of verdedigde hij louter de eigen revolutionaire theorieën tot het bittere eind, als een profeet, die zich in eigen land niet geëerd heeft gevoeld?

Tenslotte was een uiterst belangrijke kwestie bij het China-debat tussen Trotskij en Stalin: wie interpreteerde *Lenin* juist? In zijn boek "*Stalin's Failure in China 1924-1927*", Cambridge (Mass.), 1958, meent C. Brandt: "What divided Stalin and Trotsky on the China issue was their obsession with different Leninist stereotypes. These stereotypes came from the same matrix: The National and Colonial Theses of the Second Comintern Congress. Stalin found in the Theses canonical justification of his decision to give support to the party of Chinese nationalism. But in order to carry out this decision, he had to ignore the Theses — or rather, distort their true intent — with respect to Chinese soviets. Soviets, he thought (and rightly so), would have provoked a showdown, earlier than was profitable, with the Kuomintang leaders. Trotsky shut his eyes to this dilemma when he demanded soviets in the belief that these might yet save the Chinese-revolution. He took his stand on one part of the Theses while Stalin took his on another, so that the same scripture lent support to their mutual recriminations".

Literatuur

- I. Deutscher*, The Prophet Unarmed. Trotsky 1921-1929. London, 1959
- I. Deutscher*, The Prophet Outcast. Trotsky 1929-1940. London, 1963
- A. Nove*, Stalinism and After. London, 1975
- C. Brandt*, Stalin's Failure in China 1924-1927. Cambridge (Mass.), 1958
- Lyman P. Van Slyke*, Enemies and Friends. The United Front in Chinese Communist History. Stanford (Cal.), 1967
- B.I. Schwartz*, Chinese Communism and the rise of Mao. Cambridge (Mass.), 1966

Citaten:

- "British and American finance capital is destroying the economic foundations of the East. It is creating new conditions, it destroys the old and creates the need for something new. You will sow the seed of communism, and you will reap a far richer revolutionary harvest than the old Marxist generations of Europe". (L. Trotsky, The Chinese Revolution: Problems and Perspectives)
- "But can such a comparison be made with Russia at all? The slogan of a democratic dictatorship of the proletariat and the peasantry — we reply — was built up by the leaders of the Executive Committee of the Communist International exclusively and entirely by the method of analogy, but of a formal and literal analogy and not a material and historical analogy. An analogy between China and Russia is absolutely admissible if one finds the proper key to it; this analogy was used excellently by Lenin, and not after the fact but beforehand, as if he had foreseen the future blunders of the epigones. Lenin had to defend the October proletarian revolution which dared to capture power, hundreds of times, notwithstanding the fact that the bourgeois democratic problems had not yet been solved. Precisely because of that, precisely for that purpose, replied Lenin".
(L. Trotsky, Problems of the Chinese Revolution).
- "The task of the Soviets is not merely to issue the call for the insurrection or to carry out that insurrection, but to lead the masses, towards the insurrection through the necessary stages".
(L. Trotsky, Problems of the Chinese Revolution)
- "Classes decide and not parties. The peasant war may support the dictatorship of the proletariat, if they coincide in point of time, but under no circumstances can it be substituted for the dictatorship of the proletariat".
(L. Trotsky, Problems of the Chinese Revolution)

LEV TROTSKIJ OVER DE REVOLUTIE IN DUITSLAND

Jan Peet

DE REVOLUTIONAIRE IDEOLOGIE VAN LEV TROTSKIJ

In de inleiding van dit artikel werd reeds aangegeven waarom de proletarische revolutie in Duitsland zo'n belangrijke plaats innam in het denken van de russische revolutionairen. De nu volgende vier hoofdstukken behandelen elk een aspect van Trotskij's denkbeelden over de duitse revolutie, zoals hij die tussen 1929 en 1940 in talloze artikelen, brochures en interviews geuit heeft. Vanuit een breed overzicht over Trotskij's theorievorming met betrekking tot het verval van het kapitalisme en de proletarische revolutie, hier en daar konkreter gemaakt aan het geval van Duitsland, willen wij nu eerst enkele konklusies trekken over de ideologie van Trotskij en de kwaliteit van zijn theorie.

De algemene crisis van het kapitalisme

Trotskij analyseerde de ontwikkeling van het kapitalisme volgens de methode van het dialektische materialisme. Hij zag deze filosofie als een wetenschapsopvatting, die niet uitgaat van het bewustzijn van de mensen, maar van hun bestaan en handelen in de materiële werkelijkheid. Het dialektisch materialisme vat de ontwikkelingen in de werkelijkheid op als het resultaat van een worsteling, een didaktiek tussen tegenstrijdige factoren. Evenals Karl Marx wilde Trotskij de regelmatig weerkerende processen van de kapitalistische maatschappij benaderen, als waren het natuurlijke processen.

Uitgaande van de vooronderstelling, dat de historische vooruitgang van de mensheid geleid wordt door het streven, zoveel mogelijk goederen te verwerven tegen zo weinig mogelijk arbeid, zag Trotskij, geheel in lijn met het dialektisch materialisme, een dialektisch proces achter de historische afwisseling van maatschappijvormen. Hij stelde, dat de produktieverhoudingen, en de maatschappijvorm die op basis daarvan ontstaan is, de menselijke vooruitgang zolang dienen, als zij een verdere ontwikkeling van de produktiekracht van de mens mogelijk maken. Worden de produktieverhoudingen een rem op die ontwikkeling — m.a.w. hebben de produktiekrachten in het kader van bepaalde produktieverhoudingen hun hoogst mogelijke ontwikkeling bereikt — dan is hun historische rol uitgespeeld en worden zij noodzakelijkerwijs afgewisseld door nieuwe produktieverhoudingen: een nieuwe maatschappij ontstaat, een nieuwe, hogere fase in de menselijke geschiedenis begint.¹⁾

Zo was in de loop van de 19e eeuw in heel Europa de kapitalistische economie uit het benauwende maatschappelijke kader van de feodale wereld gebroken. In de nieuwe nationale staten en de burgerlijke, liberale maatschappij had het kapitalisme op tot dan toe ongekennde wijze de produktiekrachten kunnen ontwikkelen, met name in Duitsland, dat weliswaar een late start had gehad, maar zijn eerder geïndustrialiseerde concurrenten weldra passeerde. Er ontstond door de toegenomen handel een wereldomspannende economie, die echter gebonden bleef aan de nationale staten: de internationale expansie van de produktiekrachten raakte opnieuw in tegenspraak met de nationale produktieverhoudingen en maakte dus een hogere maatschappijvorm noodzakelijk en mogelijk. Tegelijkertijd namen monopolies de plaats in van de vrije concurrentie, protektie verving overal de vrijhandel en de burgerlijke maatschappij werd in de grondvesten bedreigd door het door haar zelf in het produktieproces voortgebrachte en verenigde proletariaat. Zo groeide in de late 19e eeuw een algemene sociaal-economische en politieke crisis van de burgerlijke maatschappij.

Deze crisis duurde voort in de jaren '20 en '30 van deze eeuw en maakte van de Grote Depressie meer dan alleen een conjunctuurkrisis. Fundamenteel was volgens Trotskij immers, dat de tot volle rijpheid ontwikkelde produktiekrachten niet meer uit de voeten konden met een inkrimpende binnenlandse markt en een slinkende wereldhandel. Wilde dit alles niet uitlopen op een verwoestende imperialistische oorlog of op de daaraan verwante barbarij van het Fascisme, dan stond nog slechts één uitweg open: de internationale proletarische revolutie moest de Socialistische Verenigde Staten van Europa tot stand brengen en de produktiemiddelen rationeel en op grote schaal organiseren.

Na Trotskij's opvattingen over de algemene crisis van het kapitalisme gezien te hebben, willen wij een antwoord zoeken op twee vragen met betrekking tot zijn denkwijze: hoe objectief en autonoom is het verloop van de menselijke geschiedenis c.q. de ontwikkeling van de produktiekrachten; en wat is de rol van de mens, als kennend en handelend subjekt, in de geschiedenis? Het lijkt ons ten aanzien van de eerste vraag duidelijk, dat Trotskij in de geschiedenis een objectieve — dat wil zeggen: een in het door de mens te kennen en te bewerken objekt, in de materiële werkelijkheid besloten liggende — ontwikkelingstendens onderkende. Hij vatte deze ontwikkelingstendens, alsmede de maatschappelijke processen, op als kenbaar voor de mens zoals ook de wetten van de natuur kenbaar zijn. Deze tendens is te omschrijven als een steeds verder gaande vooruitgang van de mensheid en een steeds grotere ontwikkeling van de menselijke produktievermogens. Wij konkluderen ook, dat Trotskij deze ontwikkelingstendens zag als een uit de ontwikkelingswetten van de maatschappelijke werkelijkheid voortvloeiende, autonome, objectieve en noodzakelijke tendens: meer dus dan alleen een in het verleden gekonstateerde wetmatigheid; het ging om een tendens die zich met een eigen gewicht voortzet in heden en toekomst.

Waar Trotskij stelde, dat de maatschappelijke ontwikkeling zich niet buiten het actieve ingrijpen en de wil van de mens om voltrekt, leek hij aan de mens de rol toe te kennen van bewust handelend subjekt, dat zelf actief, niet volledig door de objectieve factoren gedetermineerd, de geschiedenis bepaalt. Wij achten het echter volstrekt duidelijk, dat de mens volgens Trotskij geen keus heeft tegenover de dynamiek van de zich ontwikkelende produktiekrachten. Hij speelt een rol als kennend subjekt: het Marxisme stelt hem in staat zijn weg te vinden in de geschiedenis en een stuk vooruit te zien wat komen gaat. Maar het is de objectieve situatie, door de mens doorzien, die hem dwingt in een bepaalde richting te handelen: de noodzaak van een nieuwe maatschappelijke ordening dwingt de mens, in casu het proletariaat, deze tot stand te brengen, op straffe van een terugval in de barbarij.

Duitsland en het proletariaat

Duitsland zat in de late 19de eeuw, met een expansieve economie en weinig koloniën en verre afzetmarkten, behoorlijk klem in Europa. Het zocht, zoals bekend is, een uitweg uit deze benarde situatie middels de oorlog die wij de Eerste Wereldoorlog noemen. Trotskij interpreteerde deze oorlog als het alternatief van het duitse imperialisme voor de proletarische reorganisatie van Europa: het creëren van een groot aaneengesloten economisch territorium in Midden Europa onder duitse hegemonie. De opzet mislukte en leidde zelfs tot een nog diepere crisis in Duitsland en Europa. De oorlog bracht immers de Verenigde Staten op de voorgrond als de konkurrent van Europa en versterkte de onafhankelijkheidsbeweging in de koloniën. Het verdrag van Versailles deelde Europa op in kleinere territoriale eenheden dan tevoren. Duitsland kwam in een chaos en armoe-

de terecht die de voedingsbodem werd van het Fascisme.

Trotskij was ervan overtuigd, dat in de Weimarrepubliek de voorwaarden voor een proletarische revolutie aanwezig waren: de burgerlijke maatschappij bevond zich in een diepe crisis die langs burgerlijke, parlementaire weg niet was op te lossen; de heersende klassen waren in paniek; de arbeiders en de middenklassen waren geradikaliseerd tot op het punt waar zij een radikale schoonmaak wensten. Gegeven de omstandigheden zou het proletariaat, met steun van de kleine burgerij, de macht kunnen veroveren.

De basis voor dit vertrouwen lag natuurlijk in Trotskij's overtuiging, dat überhaupt de trend van de tijd in de richting van de proletarische revolutie ging: de objektieve omstandigheden eisten het. Maar in de revolutie speelden volgens hem toch niet alleen objektieve omstandigheden een rol. Er moest ook een politieke krachtverhouding zijn, die de overwinning van het proletariaat dan wel niet garandeerde, maar in ieder geval waarschijnlijk maakte: er moest een progressieve klasse zijn die groot genoeg was en genoeg economische invloed had om zijn wil aan de maatschappij te kunnen opleggen. Dan nog is er geen sprake van een revolutionaire situatie, als niet de subjektieve faktor aanwezig is: de klassen, maar vooral het proletariaat, moeten hun positie in de maatschappij begrijpen en politiek definiëren en zich organiseren. Van een revolutionaire situatie kan pas gesproken worden, wanneer de objektieve omstandigheden een abrupte verandering te weeg brengen in het bewustzijn van de maatschappij en de verschillende klassen. Een goede strategie en vastberaden optreden maken dan de mogelijkheid van de revolutie tot werkelijkheid.

Terwijl de revolutie onmogelijk is als niet aan bepaalde objektieve voorwaarden is voldaan, is dus anderzijds volgens Trotskij het optreden van de kennende en handelende mens nodig om hem tot werkelijkheid te maken. Wij gaan nu nader in op de kennende hoedanigheid van de mens, ofwel: het bewustzijn van het proletariaat. Trotskij was van mening, dat alle politieke voorwaarden voor een revolutie zich gelijktijdig en min of meer parallel ontwikkelen, maar dat zij geenszins op het zelfde moment tot rijpheid hoeven te komen. Met name wil het subjektieve bewustzijn van klassen nog wel eens achter lopen bij de objektieve ontwikkeling, in welk geval deze klassen, en dus ook het proletariaat, niet weten te handelen zoals de objektieve situatie dat van hen eist. De arbeidersklasse wordt dus niet automatisch meer revolutionair naarmate de revolutie objektief noodzakelijker wordt. Evenmin is de eenheid van het proletariaat zonder meer gegeven.

Het proletariaat loopt deze bewustzijns-achterstand echter in door de strijd: het vermogen de politieke werkelijkheid juist te zien en te begrijpen berust, als alle wetenschappelijke kennis, op de reële praktijk van de strijd en op de wil, om de politieke werkelijkheid op revolutionaire wijze te hervormen. Het proletariaat wordt zich bewust van zijn positie door in de strijd de objektieve situatie aan den lijve te ervaren en te leren kennen. In de strijd om dit zelfbewustzijn kristalliseert zich ook de voorhoede van de klasse: de partij. En de partij voorziet in de meest elementaire behoefte van de marxistische revolutionair: het programma, de formulering van de belangrijkste generalisaties en leuzen, aangepast aan de objektieve situatie en de klassenstructuur van de maatschappij. Door het programma, de articulering en het begrip van wat maatschappelijk gesproken noodzakelijk is, brengt de partij het bewustzijn van de arbeiders in harmonie met de objektieve feiten en taken. En als dan een sociale crisis de verovering van de macht op de dagorder zet, dan kan de partij de meerderheid van de klasse om zich verenigen en kan het proletariaat zijn historische missie vervullen: de verovering van de macht.

Het determinisme dat wij eerder zagen in Trotskij's visie op de ontwikkeling van de kapitalistische maatschappij, onderkennen wij ook in zijn visie op het proletariaat. De so-

cialistische revolutie is, ook wat de subjektieve factor betreft, in essentie gebonden aan een voldoende ontwikkeling van de objektieve situatie. Waar de kennis van de arbeidersklasse slechts hoeft te bestaan in kennis van de aard en de eisen van de objektieve situatie, heeft de arbeider in wezen slechts één keus: gehoorzaamheid aan de objektieve, in de werkelijkheid gegeven en daarom onafwendbare ontwikkeling van de geschiedenis. Trotskij's vertrouwen in het proletariaat was gebaseerd op de overtuiging, dat iedere arbeider op den duur zijn ware situatie zou kennen en volgens zijn ware klasse-belang zou handelen.

Dat is de theorie. Trotskij heeft zich vaak door de theorie laten verleiden tot met name een misplaatst vertrouwen in het duitse proletariaat: de grootste en meest ervaren revolutionaire arbeidersklasse op het kontinent. Hij leek ervan overtuigd, dat het proletariaat in actie zou komen tegen een machtsgreep van de Nationaal-Socialisten en zelf de macht zou grijpen. Aan de andere kant zag hij ook wel een aantal factoren die een dergelijke actie in de weg stonden: kenmerkend genoeg zag hij die in de fouten van zijn grote Koppen van Jut, de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) en de Sociaal-democratie, en niet in de structuur en de mentaliteit van het proletariaat zelf.

Want terwijl genoeg tekenen erop wezen, dat het proletariaat van de jaren '30 een ander was dan dat van de marxistische theorie, een klasse die de welvaart had geroken en die politiek geïntegreerd raakte in de maatschappij in plaats van de internationale klasse van volstrekt rechtelozen, bleef het voor Trotskij de klasse die zijn hoop had gesteld op de toekomst en niet op het heden. Hij zag een levende klasse voor zich, weldra meester van de produktiekrachten die zij in zich samengebald hield, een klasse met een traditie van strijd en daardoor met een grote ervaring, een klasse die haar situatie kent en die weet wat de objektieve omstandigheden eisen: de revolutie en niets anders. Een klasse ook, die de valse profeten van, bijvoorbeeld, de democratie zal kennen en ontmaskeren als bourgeois-illusionisten. Een klasse tenslotte, die in de revolutie een bron van hoop zal zijn voor alle onderdrukte klassen in de maatschappij.

Trotskij stelde de KPD en de Sociaal-democraten mede verantwoordelijk voor de machtsgreep van de Nazi's: door hun foute politiek hadden zij niet de vereniging van de arbeidersklasse tot stand kunnen brengen en daardoor arbeiders noch kleinburgers enig perspectief op een radicale verandering kunnen bieden. En waar de arbeidersklasse niet in staat is, een revolutionaire situatie uit te buiten voor een machtsgreep, zo formuleerde Trotskij als wet, daar kan het Fascisme overwinnen: de kleine burgerij richt zich tegen het proletariaat, en de kapitalistische bourgeoisie richt de fascistische diktatuur op om zijn bezit veilig te stellen en de herindeling van de wereld, die het proletariaat verzuimde, door een oorlog tot stand te brengen.

Trotskij erkende de overwinning van het Fascisme in Duitsland als een zware terugslag voor het duitse proletariaat en de wereldrevolutie, maar het veranderde zijn beeld van het proletariaat en van de objektieve mogelijkheid van de revolutie in Europa allerminst.

De internationale revolutie

In zijn laatste levensjaren nam dit dogmatisch vertekende beeld van de werkelijkheid tragische vormen aan. Het isolement van zijn ballingschap, het verloren contact met de werkelijke sociale omstandigheden wreekten zich en ontnamen hem iedere korrektie op zijn vastgeroeste concepties.

Hij was ervan overtuigd, dat het Fascisme, in plaats van het kapitalisme te redden, integendeel zelfs de ondergang van het kapitalisme zou bespoedigen. Het zou de vervalstendenzen van het kapitalisme versterken en tegelijkertijd optreden als de barbarij waarin de wereld vervalt wanneer het proletariaat niet de macht kan grijpen en de produktie-

verhoudingen aanpassen aan de stand van de produktiekrachten. Vanuit dit geloof in het steeds slechter worden van de situatie in Duitsland en Europa kon Trotskij menen, dat de hele ontwikkeling weldra zou uitlopen op een grote volksofstand tegen de Nazi's, waarin het proletariaat alle onderdrukte klassen, de kleine burgerij inbegrepen, naar een socialis-tische toekomst zou leiden.

De oorlog die in 1939 uitbrak sterkte hem in die overtuiging. Terwijl zij de impasse van het burgerlijke regiem klemmender zou maken, zouden de levensomstandigheden in Duitsland en het bezette Europa steeds verder verslechteren. De proletarische massa's zouden nu voor de dag kunnen komen met de ervaring die zij in de Eerste Wereldoorlog en de revolutionaire nasleep daarvan hadden opgedaan. Aan de duitse soldaten, per slot van rekening boeren en arbeiders, zou de realiteit van de klassenrelaties duidelijk worden als zij oog in oog kwamen te staan met de nationale en sociale onderdrukking in Europa. Voor het eerst ook, zou de oorlog een sterke weerslag hebben op het thuisfront. Alles bijeen zou de fascistische oorlog een leerschool zijn, waarin het proletariaat zich zou bevrijden van de burgerlijke en democratische illusies en de revolutionaire voorhoede zou smeden, zonder welke er geen hoop is voor de mensheid.

Dan zou de internationale revolutie in Europa uitbreken. Zij zou heel West- en Midden-Europa bevrijden en tenslotte ook het isolement van de USSR doorbreken. Het russische proletariaat zou de moskouise tyrannie kunnen verjagen.

In de jaren voor de oorlog, die hij met hoop en vrees tegemoet zag, verdichtte Trotskij's denken zich tot een systeem, waarin het lot van de USSR en de wereldrevolutie weer op de voorgrond kwamen als de bron van hoop die zij in de jaren 1917/1923 geweest waren. Het vooruitzicht van een oorlog die in zijn barbaarsheid de werkende massa's nog maar één alternatief zou laten en de overtuiging van het onafwendbare verval van het kapitalisme, dat nu in de barbarij zelf zijn uitdrukking vond: de deterministisch-marxistische dogmatiek en de analogie met de Eerste Wereldoorlog banden iedere twijfel aan de nabijheid van de revolutie uit. Dit drong de werkelijkheid van de repressie in Duitsland en Europa, van het nationale en democratische gevoel in de arbeidersklasse en van het strohalm-Nazisme in de duitse massa's — feiten waarvoor Trotskij zeker niet geheel blind was — naar de achtergrond. Ernst Nolte's karakteristiek van Trotskij's Marxisme: "extremer Rationalismus auf dem Boden einer irrationalen Grundannahme"²) — krijgt reliëf in Trotskij's grenzenloze vertrouwen in de revolutionaire gezindheid en bekwaamheid van de arbeidersklasse.

Trotskij's ideologie

In zijn ideologie stond Trotskij in de traditie van het laat 19e eeuwse duitse Marxisme, zoals dit ontstaan was door Engels' en Kautsky's systematisering van Marx' werken³). Fundamenteel is, dat deze leer de geschiedenis zag als een autonoom en doelgericht proces, dat in een voortdurende vooruitgang en in een dialektiek van produktiekrachten en produktieverhoudingen toewerkte naar de klassenloze maatschappij, waarin aan alle tegenspraken een einde zou komen. Dit dialektisch materialisme was dus een teleologisch systeem, waar het de geschiedenis opvatte als de noodzakelijke verwezenlijking van een in de werkelijke ontwikkeling besloten doel. In de traditie van het natuurwetenschappelijke positivisme formuleerde deze filosofie ook de wetten van de historische ontwikkeling, als van een objectief ontwikkelingsproces van materiële factoren die het bewustzijn en het handelen van de mens determineren.

Hierin had de marxistische traditie een a-historische wending genomen ten opzichte van Marx, voor wie de geschiedenis het resultaat was van een multi-dimensionale dialectiek van mensen en materiële en maatschappelijke factoren: een niet doelgericht proces van bewust handelende mensen in relatie tot hun natuurlijke en maatschappelijke omgeving.⁴)

Tegelijkertijd echter bleef het Marxisme zich van zich zelf bewust als een wetenschappelijke, rationele en historische leer en wij mogen de invloed van dit zelfbewustzijn, ook bij Trotskij, niet onderschatten. Trotskij bleef een historisch denker, waar hij de maatschappelijke werkelijkheid wilde begrijpen in zijn ontwikkeling in de tijd, en hij bleef rationalist, waar hij die ontwikkeling zag als structureel bepaald en voortkomend uit bewust menselijk handelen. Het zelfde determinisme dat hem grotendeels blind maakte voor de werkelijkheid sloeg theoretisch de bodem onder deze visie uit. Anderzijds hield het element van de historisch-rationele oriëntatie, tegen het om zich heen grijpende irrationalisme, het bewustzijn in hem wakker van de waarde van het rationele, zelfverantwoordelijke denken en van de Europese, niet in de laatste plaats ook de burgerlijke, cultuur en maatschappijvorm. En dat is geen geringe verdienste in een tijd waarin juist dat op de tocht stond.

Noten

1. K. Marx, Vorwort und Einleitung von "Zur Kritik der politischen Oekonomie", Peking 1972, p. 3-4
2. E. Nolte, Theorien über den Faschismus, Köln 1967, p. 57
3. D. McLellan, Marx, Glasgow 1975, p. 73-74
4. Marx/Engels Ausgewählte Werke Bd. I, Berlin 1970, p. 211-214

Citaten

"Doch die wirtschaftliche Entwicklung der Menschheit machte, nachdem sie den mittelalterlichen Partikularismus zu Fall gebracht hatte, auch vor dem nationalen Rahmen nicht Halt. Parallel mit der Formung der Nationalwirtschaft wuchs der Welthandel. Die Entwicklungstendenz äusserte sich — wenigstens für die fortgeschrittenen Länder — in der Verlagerung des Schwerpunkts vom inneren auf den äusseren Markt. War für das 19. Jahrhundert die Verknüpfung des Geschicks der Nation mit dem der Wirtschaft kennzeichnend, so ist die Grundtendenz unseres Jahrhunderts der wachsende Widerspruch zwischen Wirtschaft und Nation. (. . .) Die heutige Krise — Synthese aller kapitalistischen Krisen der Vergangenheit — bedeutet vor allem die Krise der Nationalwirtschaft. (. . .) Diesmal handelt es sich nicht um einen zeitweiligen Absturz der Wirtschaft, sondern um ihre vollständige Verwüstung und um den Zusammenbruch unserer gesamten Kultur — wenn sich nicht die werktätige und denkende Menschheit rechtzeitig als fähig erweisen wird, ihre Produktivkräfte zu beherrschen, sie in Europa und in der Welt zu organisieren."

Trotskij, "Nation und Weltwirtschaft" (1933)

"Der historische Prozess ist ein widersprüchlicher. Unter der Decke offizieller Reaktion vollziehen sich in den Massen tiefgreifende Prozesse, sie sammeln Erfahrung und werden für neue politische Perspektiven empfänglich. Die alte konservative Tradition des demokratischen Staats, die selbst in der Ära des letzten imperialistischen Krieges noch so stark war, existiert heute nur noch als ein höchst labiles Relikt. (. . .) Der Faschismus und der Serie von imperialistischen Kriegen sind eine furchtbare Schule, in der sich das Proletariat von kleinbürgerlichen Traditionen und kleinbürgerlichem Aberglauben, von opportunistischen, demokratischen und abenteurerischen Parteien befreien muss, — in der es die revolutionäre Avantgarde schmieden und schulen muss und sich so auf die Lösung der Aufgabe vorbereitet, ohne die es für die Entwicklung der Menschheit keine Hoffnung gibt."

Trotskij's laatste artikel (10 augustus 1940)

Trotskij heeft een duidelijk beeld over de sociale structuur van de Weimarrepubliek, voor zover het groepen betreft, die van belang zijn voor de revolutie:

- de *arbeiders* zijn voor Trotskij potentiële revolutionaire communisten. Het zijn in de Weimarrepubliek de conservatieve organisaties, zoals de SPD, die de arbeiders ervan weerhouden om tot revolutionaire daden over te gaan.
- de *kleinburgerij* is een groep, die aan de ene kant overgaat in de grootbourgeoisie en aan de andere kant in het proletariaat. De mogelijkheid bestaat, dat de kleinburgerij, als haar de ogen worden geopend, aan de kant van het proletariaat gaat staan, waar haar objectieve belangen liggen.
- de *boeren* worden helemaal niet genoemd als belangrijke groep. Als zij genoemd worden zijn het nationaal-socialisten.

Wij willen nu de volgende vraag beantwoorden: In hoeverre wijkt het beeld, dat Trotskij heeft over de sociale structuur van de Weimarrepubliek af of komt het overeen met het beeld, dat wij ons kunnen vormen van de sociale structuur van de Weimarrepubliek uit de beschikbare literatuur.

Enkele beperkingen vooraf:

- wij proberen de 'gemiddelde' sociale structuur van de Weimarrepubliek te achterhalen.
- de beschikbare literatuur over de arbeider, de kleinburger, de boer is zeer beperkt.
- het taalgebruik van sociale historici wordt gekenmerkt door een babylonische spraakverwarring, hetgeen vergelijking van gegevens zeer bemoeilijkt.

De arbeiders

Aan het einde van de jaren twintig behoorde al meer dan 50% van de bevolking tot de arbeidersklasse.

Voor Trotskij betekent de aanwezigheid van een arbeidersklasse de aanwezigheid van revolutionair potentieel. Iedere arbeider heeft objectief belang bij de kommunistische revolutie. In de Weimarrepubliek worden de arbeiders door hun leiders, vooral de leiders van de SPD en in een latere fase van de KPD, misleid tot conservatisme.

Ook het feit, dat de socialistische arbeidersklasse bijvoorbeeld na het neerslaan van het Spartacusoproer trouw blijft aan de SPD, het feit, dat de SPD een bijzonder grote rol blijft spelen in de Weimarrepubliek, ofschoon er volgens Trotskij een ontzettend grote diskrepantie tussen leiding en achterban was, doet hem geen vragen stellen naar de juistheid van zijn analyse.

Het internationalisme is voor Trotskij van levensbelang. De vraag dringt zich echter op, of de naoorlogse Duitse arbeider zich wel zo verbonden voelde met bijvoorbeeld de Franse arbeiders!

Zoals reeds opgemerkt is, wordt de beoordeling van een dergelijke visie ernstig bemoeilijkt door het ontbreken van voldoende literatuur over de mensen binnen de arbeidersbeweging. Harde gegevens ontbreken dus. Toch wordt zeker niet de indruk gewekt, dat er in de Weimarrepubliek een arbeidersklasse was, die alleen maar dankzij de manipulatie van haar leiders van de revolutionaire strijd werd afgehouden. Integendeel. Kunnen we Trotskij niet hetzelfde verwijt maken als de literatuur: de arbeider komt amper aan bod?

Trotsky ziet als revolutionair de arbeidersklasse als een objectieve eenheid. Hij erkent echter, dat het proletariaat in de praktijk niet verenigd is. Twee subjectieve factoren verdienen hier extra aandacht: Trotsky merkt op, dat in Duitsland de organisaties van de arbeiders zich in twee groepen splitsen naar verschillen in economische status: de werklozen zijn kommunistisch en de werkende behoren voornamelijk tot de SPD. Wheeler merkt in zijn artikel 'Zur sozialen Struktur der Arbeiterbewegung am Anfang der Weimarer Republik. Einige methodologische Bemerkungen' (in Mommsen), dat de werkelijke verhoudingen veel gekompliceerder waren en dat hiermee hoogstens tendenzen worden aangegeven. Trotsky stelt ook, dat het katholieke Zentrum de klassentegenstellingen vertroebelt. Natuurlijk was het Zentrum als konfessionele partij geenszins een vertegenwoordigster van arbeidersbelangen. Ofschoon de katholieke arbeiders over het algemeen Zentrum stemden was het katholiek zijn voor deze arbeiders geen totaal beletsel om links te stemmen. Toen in de periode '26-'30 het Zentrum een koerswisseling naar rechts maakte, kwam er vanuit de partij en met name van de kant van de arbeiders oppositie, hetgeen in '26 leidde tot een aanzienlijk stemmen- en zetelverlies.

Het links stemmen betekende voor de katholieke arbeider echter niet, dat hij de socialistische ideologie aanvaardde, nee: door links te stemmen kon hij de economische en sociale doeleinden die hij wenste misschien sneller bereiken. Links stemmen kon hij dus alleen maar, als de SPD zijn stem niet zou misbruiken om revolutionaire doeleinden na te streven. Voor de revolutie bleef de katholieke arbeider onbruikbaar.

Er zijn misschien nog andere 'subjectieve' factoren te vinden, die Trotsky niet vermeldt.

Met geen woord rept Trotsky over de landarbeiders, ± 2,6 miljoen, toch loonafhankelijken, zeker voor het belangrijkste deel van hun inkomsten. Trotsky heeft ongetwijfeld gelijk, als hij hen niet noemt bij potentieel revolutionairen, want zij zijn over het algemeen bijzonder konservatief en wars van alles, wat met het proletariaat heeft te maken.

Een ander belangrijk verschijnsel binnen de arbeidersklasse is het bezit van een stukje grond en wat vee, hetgeen bij meer dan 10% van de industriearbeiders voorkomt. Ook bij deze groep is de neiging tot het konservatisme erg sterk, gebonden als ze zijn aan hun grond en het bezit ervan. Voor hen is het tot het proletariaat behoren, de totaal niets bezittenden, een ware dreiging.

De kleinburgerij

Voor Trotsky is de kleinburgerij een mogelijke bondgenoot, hulpmotor bij de revolutie, als de kleinburgerij maar eenmaal ziet, welke haar objectieve belangen zijn. In zijn analyse van het nationaal-socialisme geeft Trotsky toe, dat de kleinburgerij niet haar objectieve belangen ziet, aangezien zij het nationaal-socialisme steunt.

Trotsky beschrijft de kleinburgerij als aan de ene kant vervagend naar het proletariaat, aan de andere kant vervagend naar de grootbourgeoisie. Deze kleinburgerij omvat dan zowel de oude middenklasse, die zijn glorietijd allang gehad had, als de nieuwe middenklasse, opgekomen door de toegenomen bureaucratisering van het bedrijfsleven en de uitbreiding van de staatsaken.

Geiger stelt echter dat de verschillen tussen deze groepen veel groter zijn dan de overeenkomsten en dat deze groepen dus als afzonderlijke groepen behandeld moeten worden; bovendien voert hij het begrip proletaroid in. Onder een proletaroid verstaat hij iemand, die wel een minieme vorm van bezit heeft, waar hij ook van moet leven — hij is dus meester over zijn eigen arbeid — maar wiens inkomen zo laag is, dat hij nauwelijks

te onderscheiden is van de proletariër. De proletaroiden van Geiger komt waarschijnlijk overeen met de overgang kleinburger-proletariër van Trotskij.

Hoe stonden deze groepen nu ten opzichte van arbeiders en socialisme?

— *de oude middenklasse*

Deze had een voorkapitalistische mentaliteit; ze is zowel tegen de grootondernemers met hun moordende concurrentie als tegen de grote invloed van de vakbonden. Geiger spreekt treffend van 'altkapitalistische Wirtschaftsromantik'. Naarmate haar bezit meer bedreigd wordt, wordt het ook des te fanatieker verdedigd. Van een bekering tot het socialisme bij een crisis is geen sprake, integendeel.

— *de nieuwe middenklasse*

Deze is, evenals het proletariaat, loonafhankelijk.

De meningen over haar positie zijn niet geheel unaniem.

Loyaal zijn in ieder geval de ambtenaren. Voor de beambten geldt, dat zij zich wel werknemer voelen, echter geen arbeiders, laat staan internationale proletariërs. In de Weimarrepubliek verschuiven zij steeds meer naar rechts. Een gedeelte steunt echter links; de reden hiervan is nog niet duidelijk (Wheeler). Geiger stelt, dat het een nieuwe groep is, uit stedelijke burgerij en arbeiders afkomstig, die nog een nieuwe mentaliteit moet ontwikkelen. Hij ziet ze echter geenszins de zijde van het proletariaat kiezen, zelfs niet de zijde van de SPD.

— *de proletaroiden*

De proletaroiden is in feite een heel kleine bezitter. Sommige proletaroiden zijn echter zo afgegleden, dat ze ook de band met hun beroep hebben verloren, dat ook hun beroepstradities zijn weggevallen. In deze groep is een mengelmoe van politieke richtingen te vinden: nationaal-socialisten, Stahlhelm, Zentrum en kommunisten. De uiterste nood leidt bij hen tot het zoeken van radicale oplossingen. Bij deze proletaroiden zijn dus eventueel mensen te vinden, die mee zouden doen aan een revolutie: het is echter de vraag: met welke motivatie? De hulpmotor lijkt in ieder geval even miserabel als de hoofdmotor.

De boeren

Trotskij maakt vrijwel geen enkele melding van de boeren. Toch werkte in 1933 nog 29% van de bevolking in de agrarische sektor.

De hele landbouw maakte in het interbellum een zeer moeilijke tijd door. Binnen de boerenbevolking in de Weimarrepubliek waren er grote verschillen in bezit en inkomsten. Grunberger stelt, dat al vóór 1929 60% van de boeren leefden van proletarische inkomsten. Met deze cijfers wordt het steeds minder duidelijk, waarom Trotskij geen aandacht aan de boeren besteedt, zeker als men bedenkt, dat er in 1925 2,6 miljoen landarbeiders waren.

Heeft Trotskij misschien een mogelijke revolutionaire kracht over het hoofd gezien? Het antwoord kan hierop alleen maar nee zijn. De gehele boerenbevolking gedroeg zich antistads en anti-industrieel, voor een groot gedeelte anti-Weimar. Voortdurend werd de landarbeiders ingehamerd, dat zij gemeenschappelijke belangen hadden met de gehele agrarische bevolking. Bovendien werd de landarbeiders door hun heren een afzinken in het proletariaat als verschrikkelijk lot voor ogen gehouden. Ook hier geldt weer, dat veel landarbeiders een minuscuul stukje land hadden, waardoor zij zich boven het proletariaat verheven voelden. Veel landarbeiders woonden bij hun heer in, hetgeen leidde tot minder klassenspanningen en grotere saamhorigheid.

Kortom, ook van de kleine boer, evenals van de overige kleine bezitters en van de landarbeiders was geen revolutionaire activiteit te verwachten.

Toch is het opmerkelijk, dat Trotskij de kleinburgerij wel als hulpmotor van de revolutie zag, maar de kleine boeren geen enkele rol bij dit grote gebeuren toebedacht!

Konklusie

Ondanks de zeer beperkte beschrijving van de sociale structuur van de Weimarrepubliek meen ik toch aangetoond te hebben, dat het beeld dat Trotskij had van de sociale structuur van de Weimarrepubliek op vrijwel alle punten meer het beeld was van een 'diep gelovige' dan van een goed analyticus. Door zijn dogmatisme ziet hij vele, ook voor de marxistische analyse belangrijke, aspecten over het hoofd.

Literatuur

T. Geiger, Die soziale Schichtung des deutschen Volkes, Stuttgart 1932.

H. Grebing, Geschichte der deutschen Parteien, Wiesbaden 1962.

R. Grunberger, A social history of the third Reich, Harmondsworth 1974

Mommsen, Petzina, Weisbrod, Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik, Düsseldorf 1974

Citaten

"Die Erfahrung der letzten zwölf Jahren war nicht vergebens. In den Köpfen tausender und zehntausender fortgeschrittener Arbeiter hat sie sich abgelagert, verdeckt nur durch eine Kruste formaler Disziplin; im Uebergang zur revolutionären Periode wird sie durchbrechen und die fortgeschrittenen Arbeiter werden mit ganz anderen Augen auf die Führung blicken, die berufen ist, sie in den Entscheidungskampf zu führen."

L. Trotskij, "An die Reichskonferenz der Linken Opposition" (17-9-1930)

"Das Kleinbürgertum hat schon bei Beginn der Krise eine Haltung eingenommen, die das gegenwärtige System der Herrschaft des Kapitals bedroht, aber gleichzeitig eine tödliche Feindschaft gegenüber der proletarischen Revolution ausdrückt."

L. Trotskij, "Die Wendung der Komintern und die Lage in Deutschland" (26-9-1930)

Jos de Jongh

HET BEGRIP 'BONAPARTISME' BIJ TROTSKIJ

Trotskij onderscheidde 4 soorten Bonapartisme: het progressieve bonapartisme (bijvoorbeeld dat van Napoleon I), het preventieve bonapartisme (waaronder hij voor Duitsland de regeringen Brüning, Papen en Schleicher vatte), het bonapartisme van het regerende Fascisme (zoals dat optrad na het afsluiten van de Nazi-revolutie) en het Sovjet-bonapartisme (Stalins regiem). Wij willen het hier over het preventief bonapartisme hebben.

Het is niet goed mogelijk, een definitie van het begrip te geven: Trotskij zelf is er niet toe in staat geweest en heeft er telkens een andere inhoud aan gegeven. Hij koppelde het begrip ook los van de dragers van de naam Bonaparte: er bleef zo een begrip over dat een bepaalde sociaal-politieke situatie definieerde. Fundamenteel voor die situatie noemde hij het feit, dat in een revolutionaire situatie de bourgeoisie een militair-politiek-burokratisch regiem inrichtte met het doel, rust en orde te handhaven en het privé-eigendom te beschermen; dit regiem balanceerde in een wankel evenwicht tussen de

onverzoenlijk tegenover elkaar staande kampen van de proletarische revolutie en de fascistische contrarevolutie; op hun beurt waren beide kampen erop uit het burgerlijk regiem omver te werpen. De ontleding van zijn theorie over het bonapartisme en de analyse ervan maken echter veel duidelijk. Wij onderscheiden zes momenten:

— **De oorsprong**

Op de vraag hoe het bonapartistische regiem ontstaat, lijkt Trotskij 3 mogelijke antwoorden te geven, nl. a) het ontstaat spontaan uit de situatie, b) de bourgeoisie roept het naar eigen keuze in het leven, c) het ontstaat wetmatig en is dus onvermijdelijk. Wij zien bij Trotskij de antwoorden door elkaar telkens terugkeren, maar na juni 1933 komen de antwoorden a) en c) vaker voor dan b). Toch gaf Trotskij niet echt 3 mogelijke antwoorden: ieder menselijk denken en handelen en alle historische processen worden volgens Trotskij immers wetmatig bepaald door de sociaal-ekonomische situatie en aldus is vrije keuze en spontaniteit slechts schijn.

— **het moment van oorsprong**

Dat was aanvankelijk — november 1929 — eenvoudig het ogenblik, waarop de bourgeoisie zich bedreigd voelt. In januari 1932 ontstaat het volgens Trotskij bij de op-eenvolging van twee sociale systemen en het is dan een overgangsregiem. In augustus 1932 is het het ogenblik, waarop de burgeroorlog een akute bedreiging vormt, omdat via de parlementaire weg geen der kampen kan overwinnen. Ook nu is het een overgangsregiem.

— **het doel**

Het bonapartistische regiem moet als dienaar van de bourgeoisie de maatschappelijke verhoudingen — die nog steeds voordelig zijn voor die bourgeoisie — proberen te handhaven. Daartoe moet het regiem als een scheidsrechter het fascisme en het kommunisme uit elkaar houden en moet het uitbarstingen (rellen en burgeroorlog) zien te vermijden.

— **de werking**

Trotskij verwachtte in een artikel van november 1929 over Oostenrijk, dat het regiem, om zijn doel te kunnen bereiken, zal proberen trekken over te nemen van en samen te werken met de sociaaldemokratie en het fascisme. Succes zag Trotskij voor zo'n poging echter niet, omdat de sociale tegenstellingen te groot waren, met als gevolg grote agressiviteit. Deze verwachting nam hij eigenlijk ook stilzwijgend voor Duitsland over. Echter, tijdens Brüning bleef alles vrij rustig en de SPD ondersteunde de regering. Trotskij zag nu toch voor de bourgeoisie de mogelijkheid om op fascisme en sociaaldemokratie te steunen. Onder Papen werd de agressie echter groot en de situatie soms explosief en bleef dat ook onder Schleicher. Trotskij nam weer het eerste standpunt in en werd er zelfs feller in. Hij noemde nu het regiem autoritair en tussen 5 februari en 23 maart 1933 ging het regiem voor hem een bureaucratisch-politioneel-militair karakter aannemen; het werd een supra-parlementair lichaam. Dit laatste wilde echter volgens hem geenszins zeggen, dat het ook een klasseloos karakter had: het bleef een regiem van de bourgeoisie.

— **stabiliteit**

Het bonapartisme kent volgens Trotskij geen stabiliteit en zal slechts kortstondig zijn. Af en toe theoretiseerde hij wel eens over een stabiel en zelfs over een stabiel karakter. Dit kunnen we echter, mede gelet op de voorwaarden die hij daaraan verbond, beschouwen als een soort mijmeren-zonder-betekenis; de bonapartistische periode is en blijft bij hem een overgangsfase en moet als zodanig haar einde vinden,

en dan ook nog zeer spoedig.

— overgang

De bonapartistische periode is een overgangperiode van de bourgeoisdemocratie naar het fascisme of naar de diktatuur van het proletariaat.

Trotskij heeft alle drie de kanseliers bonapartisten genoemd in de hierboven omschreven zin, maar dat is niet het hele verhaal. Om te beginnen veranderde hij, mèt het optreden van de kanseliers zijn bonapartisme-begrip, met andere woorden: bonapartisme was telkens dat, wat de zittende kanselier in de praktijk bracht. Komisch is verder dat Trotskij zich steeds weer in het bonapartistische karakter van de kanseliers vergist lijkt te hebben. Aanvankelijk noemde Trotskij de regering-Brüning bonapartistisch. Echter, wanneer Papen kanselier wordt, noemt Trotskij Brüning semi-bonapartistisch en Papen dé bonapartist. Als dan ook nog eens Schleicher kanselier wordt, wordt ook Papen semi- en pre-bonapartistisch en Schleicher dé bonapartist. Tenslotte vindt hij op 23 maart 1933 ook Schleicher semi-bonapartistisch.

Toch heeft Trotskij een aantal zaken wel goed gezien: zo het autoritaire karakter van deze regeringen, op grond van art. 48 van de Weimarer Verfassung; de zwaarwegende rol van Schleicher, voor Trotskij de aartsbonapartist, en de grote invloed van Hindenburg, die lange tijd weigerde Hitler tot kanselier te benoemen; en tenslotte, ook al vond hij dat niet wezenlijk voor het bonapartisme, de sterke band van deze regeringen met de autoritair-monarchistische Junckers.

Maar was het daarom juist, de drie kanseliers bonapartisten te noemen? Wij menen van niet. Ten eerste moet de strijd om de Weimarer democratie niet gezien worden als een strijd van KPD, NSDAP en bourgeoisie; het was eerder een strijd tussen democraten (zij het dat die grotendeels op dood spoor waren gezet), een brede totalitair gezinde beweging van enerzijds Kommunisten en anderzijds Nationaal-Socialisten, en tenslotte een minderheid van autoritair-monarchistische gezinde adel en ondernemers. Ten tweede was de loyaliteit van de Reichswehr, de politie en het Beamtentum jegens deze kabinetten minstens twijfelachtig en hebben deze belangengroepen geen overwegende invloed op de benoeming van de kanseliers gehad: dat bleef tenslotte een zaak van Hindenburg en zijn omgeving. Ook is het niet terecht deze kabinetten onverkort als een regiem van de bourgeoisie te beschouwen: het aristocratische element was daarvoor te sterk. Tenslotte heeft de SPD niet de gewichtige rol gespeeld die Trotskij haar in dit verband toedeelde.

Terwijl de voortdurende korrekties in Trotskij's bonapartisme-begrip, noodzakelijk om zijn uitspraken sluitend te houden, duiden op een ernstig theoretisch onvermogen, ging hij ook in zijn inschatting van de werkelijke politieke verhoudingen in Duitsland behoorlijk fout. Hij wilde persé het begrip bonapartisme, dat hij bij Marx was tegengekomen, toepassen op de situatie in Duitsland. Daar hij echter geen analogieën met de door Marx beschreven toestand kon ontdekken, vond hij 3 nieuwe soorten bonapartisme uit, waarvan hij er een o.a. voor Duitsland gebruikte. Wel blijft de taak van dit bonapartisme gelijk aan de taak, die het bonapartisme bij Marx heeft, terwijl de situatie zoveel anders is. Daarbij kan bij Marx het bonapartisme slechts de laatste vorm van de kapitalistische maatschappij zijn, terwijl Trotskij daar nog de mogelijkheid van voorganger van het fascisme aan toevoegde. Dit alles wijst duidelijk op een verkeerd gebruik van Marx door Trotskij.

Literatuur

H. Heiber, Die Republik von Weimar, München 1974.

H. Brüning, Memoiren 1918-1934 bdn. I/II, München 1972

Th. Vogelsang, Kurt von Schleicher, ein General als Politiker, Göttingen 1965.
K.D. Bracher, Die deutsche Diktatur, Entstehung Struktur Folgen des Nationalsozialismus, Köhl 1969.
K.D. Bracher, Die Auflösung der Weimarer Republik, eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie, Stuttgart/Düsseldorf 1955.
Z.R. Ditrach, Hitlers weg naar de macht, de regering-v. Papen, Utrecht 1951.
K. Marx, Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, Berlin (geschreven door Marx in mei 1852)
A. Thalheimer, Ueber den Faschismus, in: Faschismus und Kapitalismus, Theorien über die sozialen Ursprünge und die Funktion des Faschismus, Frankfurt a. M., 1972

Citaten

"Deutschland wird gegenwärtig nach dem System des Bonapartismus regiert. Das grundlegende Gepräge wird der politischen Physiognomie des deutschen Volkes durch den Umstand verliehen, dass es dem Faschismus gelungen ist, die Zwischenklassen gegen die Arbeiter zu mobilisieren. Zwei gewaltige Lager stehen einander unversöhnlich gegenüber. Auf parlamentarischem Wege vermag keines zu siegen. (. . .) Ein solcherart gespaltenen Zustand der Gesellschaft kündigt den Bürgerkrieg an. Die Gefahr des Bürgerkrieges erzeugt bei den herrschenden Klassen das Bedürfnis nach einem Schiedsrichter und Gebieter, einem Cäsar. Das eben ist die Funktion des Bonapartismus".

L. Trotskij, "Das deutsche Rätsel" (augustus 1932)

"Die Brüning-Diktatur ist eine Karikatur auf den Bonapartismus. Diese Diktatur ist unbeständig, unsicher, kurzlebig. Sie bedeutet nicht den Beginn eines neuen sozialen Gleichgewichts, sondern kündigt den Zusammenbruch des Alten an. Unmittelbar auf eine kleine bürgerliche Minderheit gestützt, von den Sozialdemokraten gegen den Willen der Arbeiter toleriert, bedroht vom Faschismus, ist Brüning zu Verordnungsdonnern fähig, nicht aber zu realen. (. . .) Das Brüning-Regime ist ein Uebergangsregime, ein Regime von kurzer Dauer, das der Katastrophe vorausgeht. Die gegenwärtige Regierung kann sich nur deshalb halten, weil es zwischen den Hauptlagern noch zu keinen Kräfteressen gekommen ist. Die richtige Kampf hat noch nicht begonnen. Er steht noch bevor. Die Pause bis zum Kampf, bis zum offenen Kräfteressen, füllt die Diktatur der bürokratischen Ohnmacht aus."

L. Trotskij, "Was nun? — Schicksalsfragen des deutschen Proletariats" (27-1-1932)

Julia Schatz

DE EENHEIDSFRONTTHEORIE VAN TROTSKIJ

Het allesoverheersende sociaal-politieke gegeven in het Duitsland van de jaren '30 was de opkomst en de machtsgreep van Adolf Hitlers Nationaal-Socialisten. Voor Trotskij was in de jaren voor de machtsgreep de strijd tegen de Nazi's bijna nog belangrijker en in elk geval urgenter, dan het werken aan de proletarische revolutie. Trotskij's invloed op de strijd kon niet anders dan gering zijn: zij moest het effect zijn van de talloze artikelen en brochures, waarin hij waarschuwde voor het dreigende gevaar — dat hij zelf al in een vroeg stadium zag — en waarin hij de uit de jaren '20 bekende eenheidsfront-taktiek aanbeval als organisatievorm voor de strijd. Was daarmee de revolutie geheel uit zijn gedachten? Uiteraard niet: verdediging tegen de Nazi's zou alleen zin hebben, wanneer zij zou overgaan in een greep naar de macht.

De Komintern in Duitsland

Voor Trotskij was Duitsland de sleutel tot de internationale revolutie. Dat geeft een extra dimensie aan het feit, dat de radikalisering van de massa's in Duitsland een radikalisering naar rechts was. Trotskij meende, dat de radikalisering zich naar links had kunnen ontwikkelen, als de Kommunistische Partei Deutschlands en de Komintern de massa's een goede leiding en een duidelijk politiek perspectief hadden kunnen bieden. Het ontbrak aan beide en de massa's liepen achter de pakkende leuzen van de Nazi's aan.

Maar hij had meer kritiek op de Komintern. Voor Trotskij en de Komintern was de parlementaire democratie een camouflage van de burgerlijke klasse-heerschappij en slechts een van haar mogelijke vormen. Het Fascisme was voor beide een andere vorm van de zelfde klasseheerschappij. Anders dan de Komintern zag Trotskij echter een essentieel verschil tussen de democratie en het Fascisme: de NSDAP aan de macht zou de vernietiging van de democratie en de arbeidersbeweging betekenen, en in laatste instantie ook een oorlog met de USSR. Anders dan voor de komintern was voor Trotskij de eerste prioriteit: de strijd tegen het Fascisme en tot behoud van de democratische rechten van de arbeidersklasse.

De tactiek

De eenheidsfront-tactiek beoogde een breed front van alle arbeiderspartijen, maar was vooral gericht op een samenwerking van sociaal-demokratische en kommunistische arbeiders. Trotskij zag wel in, dat de meeste sociaal-demokratische arbeiders alleen onder leiding van hun eigen partij, de SPD, tot de strijd tegen de Nazi's bereid zouden zijn. Toch meende hij, dat de arbeiders desnoods tegen de wil van de partijleiding in met de Kommunisten zouden moeten samenwerken. Fundamenteel was immers niet de afspraak tussen de leiders, maar de samenwerking aan de basis: de wederzijdse steun in de (gewapende) strijd ter verdediging van de positie, die de arbeidersklasse zich sinds jaren verworven had. Ieder bedrijf moest een gewapend bolwerk van de 'Rote Armee' worden. Bedrijfsraden moesten de leiding van de fabrieken overnemen en controle op de produktie gaan uitoefenen.

Daarbij stond wel voorop, dat de KPD zich de handen niet mocht binden: zij mocht geen principiële concessies doen en moest haar vrijheid van meedogenloze kritiek op de SPD behouden. In de fase van de machtsgreep, die zou volgen op de eerste verdedigende, voor-revolutionaire fase zou de KPD de leidende rol hebben in de dan op te richten Sovjets.

Konklusie

Trotskij lijkt er nooit aan getwijfeld te hebben, dat de SPD op deze basis een eenheidsfront zou willen aangaan. Toch kon deze tactiek, ondanks de leuze "getrennt marschieren, gemeinsam schlagen", door de SPD nauwelijks anders gezien worden dan als een poging, via de achterdeur de partij onder het gezag van de KPD te brengen. Een aanlokkelijk aanbod was het niet. Aan de andere kant was de greep van de Komintern op de KPD zo groot, dat deze nooit uit zich zelf op deze tactiek zou zijn overgegaan.

Citaten

"Die Front muss jetzt gegen den Faschismus gerichtet werden. Und diese für das ganze Proletariat gemeinsame Front des direkten Kampfes gegen den Faschismus muss man für den von der Flanke geführten, darum aber minder wirksamen Kampf gegen die Sozialdemokratie ausnützen. (. . .) Man muss verstehen die Arbeiter in der Wirklichkeit von den Führern loszulösen. Die Wirklichkeit aber ist jetzt — der Kampf gegen den Faschismus. Es gibt und wird zweifellos sozialdemokratische Arbeiter geben, die bereit sind Hand in Hand mit den kommunistischen Arbeitern gegen die Faschisten zu kämpfen, unabhängig vom Willen und sogar gegen den Willen der sozialdemokratischen Organisationen. Mit solchen fortschrittlichen Elementen muss man selbstverständlich möglichst enge Bindungen herstellen".

L. Trotskij, "Wie wird der Nationalsozialismus geschlagen" (8-12-1935)

"Die Kommunistische Partei muss bei allen möglichen Vereinbarungen, seien sie kurz- oder langfristig, offen unter ihrer eigenen Fahne auftreten. (. . .) Die Kommunistische Partei darf nicht eine Einheitsfront suchen mit isolierten Advokaten und Journalisten oder sympathischen Freunden, sondern

nur mit Arbeiter-Massenorganisationen, also in erster Linie mit der Sozialdemokratie. (. . .) Gerade weil die Einheitsfrontpolitik opportunistische Gefahren mit sich bringt, muss die Kommunistische Partei jegliche zweideutige, diplomatische Vermittlungspolitik hinter dem Rücken der Massen unterlassen. (. . .) Vereinbarungen zu praktischen Zwecken dürfen auf keinen Fall mit prinzipiellen Zugeständnissen, dem Verschweigen bestehender Gegensätze und zweideutigen Formulierungen erkaufte werden, die jedem Teilnehmer der Möglichkeit offenlassen, sie auf seine Weise zu interpretieren."

L. Trotskij, "Vorwort zur polnischen Ausgabe von Lenins 'Der linke Radikalismus, die Kinderkrankheit im Kommunismus' " (6-10-1932)

Christiaan Vos
TROTSKIJ EN FRANKRIJK (1934-1936)

Toen Trotskij op 24 juli 1933 in Frankrijk aankwam, stond Frankrijk aan de vooravond van een aantal woelige jaren, de jaren van de opmars van het Volksfront. Tijdens zijn verblijf in Frankrijk, tot juni 1935, en ook daarna nog, schreef Trotskij een aantal artikelen over de franse politieke en sociale ontwikkelingen. Aan de hand van een groot deel van deze artikelen hoop ik een beeld te geven van Trotskij's analyses van en opvattingen over het Frankrijk van de jaren 1934 t/m 1935. Door me te beperken tot een aantal facetten van Trotskij's visie, zal het beeld, dat in dit artikel geschetst wordt, niet volledig zijn en daardoor Trotskij's opvattingen onvoldoende recht doen wedervaren. Toch geloof ik, dat ondanks mijn onvolledigheid, in dit artikel wel duidelijk wordt, wat Trotskij, wat Frankrijk betreft, het meest bezig hield. Ik heb daartoe juist die door Trotskij behandelde onderwerpen gekozen, die qua daaraan bestede ruimte de hoogste plaatsen innemen. Die onderwerpen zijn: de "*French turn*", dat is het toetreden van de franse trotskisten tot de franse socialistische partij; Trotskij's evaluatie van de voor de revolutie belangrijkste sociale groepen; Trotskij's fasering van het revolutionair proces. Ik zal mijn overzicht beëindigen met Trotskij's waardering van een revolutie in Frankrijk.

Historisch overzicht: het Volksfront

Het eerste gezamenlijke optreden van de franse communisten en socialisten sinds jaren op 12 februari 1934 betekende een historische doorbraak. Voor deze datum was samenwerking onmogelijk, doordat de franse communistische partij vasthield aan de Komintern-taktiek van de 3de periode. In deze taktiek waren de sociaal-demokraten de ergste vijanden van de communisten. De koöperatie van 12 februari was een reactie op een agressieve demonstratie van uiterst rechts. Aanleiding voor deze demonstratie van conservatieven en fascistten was het *Stavisky*-schandaal. Dit schandaal ontstond toen sensatiekranten vooraanstaande politici in verband brachten met de dood van een zwendelaar. Het protest tegen de korrupte en ontaarde 3de Republiek nam zelfs geweldadige vormen aan met de bestorming van de "*chambre des députés*" op 6 februari 1934. Zoals al gezegd, werd de "*uitdaging*" op 12 februari beantwoord. De algemene staking en de demonstraties van die dag luidden een ontwikkeling in die tenslotte zou uitmonden in de samenwerking van socialisten en communisten in het Volksfront.

De akties van 12 februari konden echter niet voorkomen, dat Daladier als gevolg van de rechtse buiten-parlementaire druk aftrad. Het kabinet Daladier werd opgevolgd door een regering van "*nationale eenheid*" onder leiding van Doumergue. Communisten en socialisten hadden geen zitting in deze regering. Om oproeren te kunnen bestrijden, stond het parlement de regering toe gebruik te maken van het regeren bij dekreet. Van deze gelegenheid werd vaak gebruik gemaakt.

Na hun breuk met de "regering van nationale eenheid" sloot de radikale partij zich in het voorjaar van 1935 aan bij het sinds juli '34 bestaande bondgenootschap van communisten en socialisten. Het *Volksfront* was hiermee een feit. Tot het Volksfront in het voorjaar van 1936 de verkiezingen won, bleef Frankrijk geregeerd door min of meer extra-parlementaire kabinetten van het type Doumergue. De bekendste daarvan waren de regeringen Flandin en Laval.

De overwinning van het Volksfront in de verkiezingen van 26 april en 3 mei 1936 gaf aanleiding tot een golf van stakingen en bedrijfsbezettingen. Ongeduldig eisten de arbeiders onmiddellijke hervormingen. Pas toen de eerste Volksfrontregering, het kabinet Blum, de nodige hervormingen toezegde en ook de franse communistische partij zich tegen verdere stakingen keerde, ebde de stakingsgolf weg. Eind juni was de sociale rust hersteld.

De regering van het Volksfront hield ruim 2 jaar stand. Met de val van het 2de ministerie Blum en de vorming van de regering Daladier, in de zomer van 1938, kwam een einde aan de Volksfrontperiode. De radikalen, die geen vergaande maatschappelijke hervormingen wilden, besloten toen de alliantie met communisten en socialisten te beëindigen. Van het vroegere Volksfrontélan was toen al niet veel meer te merken. Eigenlijk was dit begin 1937, met de val van het eerste kabinet Blum, al verdwenen.

Trotsky in Frankrijk

Zijn verblijf in Frankrijk, van juli 1933 tot juni 1935, stelde Trotsky in staat de hiervoor beschreven ontwikkelingen, tenminste het eerste deel daarvan, op de voet te volgen. De actieve rol die Trotsky in die tijd in franse politiek gespeeld heeft, voorzover een buitenlander een rol kan spelen, is zeker niet geheel duidelijk. Het is in ieder geval duidelijk, dat vooral op Trotsky's aandrang de franse sekte van de communistische bond, de franse trotskisten, zich, september 1934, bij de S.F.I.O., de franse socialistische partij, aansluit. Over deze aansluiting, de "French turn", later meer.

Het gedeelte van Trotsky's verblijf in Frankrijk waar onduidelijkheid over bestaat, is de periode dat hij in Domesne verblijft. Deutscher zegt dat Trotsky gedurende de 11 maanden dat hij in Domesne woonde, september '34 tot juni '35, totaal *geïsoleerd* was en geen actieve rol in de franse politiek kon spelen.¹) Pierre Broue bestrijdt dit in zijn "Trotsky's clandestine activity at Domesne" ten eerste. Volgens hem voert Deutscher ten onrechte Trotsky's "Dagboek in ballingschap" aan als bewijsstuk voor de stelling dat Trotsky politiek niet actief was. Trotsky zou, aldus Broue, bewust politieke contacten uit het boek hebben weggelaten, om niemand in verlegenheid te brengen en geen gelegenheid voor actie tegen hem te geven. Volgens Broue had Trotsky via Laurent Beau contact gehad met een lerarenvakbond die deel uitmaakte van de oppositionele unitaire federatie binnen het C.G.T.U., het communistische vakverbond. De tweede en belangrijkste verbinding met de franse politiek zou gelegd zijn via Alexis Bardin, een vooraanstaand lid van de afdeling Isère van het C.G.T., het socialistische vakverbond, en bovendien lid van de S.F.I.O.. Via deze twee kanalen zou Trotsky o.a. gepleit hebben voor een hereniging van C.G.T. en C.G.T.U. (een hereniging die in 1936 ook tot stand kwam) en voor een reorganisatie van de revolutionaire elementen binnen de S.F.I.O..

De "French turn"

Mijn enige informatie over het aantal trotskisten in Frankrijk komt uit Deutscher. Volgens Deutscher hadden alle trotskistische groeperingen in Frankrijk bij elkaar nog geen, of hooguit, 100 leden en had het blad "La vérité", de spreekbuis van de franse trotskisten, nog geen 3000 lezers²). Geen grote groep dus, als deze cijfers kloppen.

De *toetreding* van deze groep tot de S.F.I.O. vond plaats in september 1934. Het belangrijkste doel van de toetreding tot de S.F.I.O. was het doorbreken van het isolement van de communistische bond. Met het naderend verenigd front van de socialistische en communistische partij, werd dit isolement alleen nog maar schrijnender. Trotskij schreef in juli 1934, toen het verenigd front bijna rond was, dan ook: "Men kan elke dag revolutionaire artikelen schrijven en lezen en toch in werkelijkheid buiten de revolutionaire beweging blijven". Aangezien, zoals Trotskij toegaf, de communistische bond te zwak was om in de strijd die volgens Trotskij voor de deur stond een onafhankelijke rol te spelen, was de enige mogelijkheid voor de communistische bond om het isolement te doorbreken en toch een rol te spelen een aansluiting bij het S.F.I.O.. Via het S.F.I.O. werd het mogelijk de massa's te bereiken en te winnen voor de revolutie, zo dacht men.

Als tweede doel van de "French turn", een doel dat nauw met het eerste doel samenhang, zag Trotskij het vormen van een nieuwe revolutionaire voorhoede van de beste elementen van de communistische en socialistische partij rond de trotskistische stroming.

Het resultaat van de "French turn" was nogal teleurstellend. In ieder geval eindigde de "French turn" met de *uittoting* van de franse trotskisten uit het S.F.I.O., juni 1935. Deutscher beschreef het resultaat van de "French turn" als volgt "Ze maakten een paar bekeerlingen onder de jongeren (van het S.F.I.O., C.V.), maar spoedig liepen ze tegen een muur van vijandigheid³). Trotskij zelf was heel wat positiever in z'n eindoordeel. In "Lessons of the S.F.I.O. entry" van 30 december 1935 schreef Trotskij, dat de groep het S.F.I.O. hoofdstuk afsloot met een "grote" en "onweerlegbare" winst. "De groep is in omvang toegenomen; ze heeft een belangrijke jeugdorganisatie; ze leerde een massaweekblad te produceren; en wat misschien nog belangrijker is, ze heeft kostbare praktische ervaring opgedaan". Daarnaast had men er volgens Trotskij dan nog een belangrijke les uit geleerd: "Aansluiting bij een reformistische partij op zich houdt geen lang perspectief in. Het is slechts een fase die, onder bepaalde omstandigheden, beperkt kan zijn tot een episode".

Revolutie in Frankrijk: klassen

Het zal geen verwondering wekken, dat Trotskij de *arbeiders* als de motor van het revolutionaire proces zag. Daarbij beschouwde hij de arbeiders zelf steeds als meer revolutionair dan partij- en vakbondsleiding: "(...) de massa's staan oneindig verder naar links dan hun partijen". "De massa's willen de strijd". Het Volksfront (lees: bondgenootschap van socialisten en communisten) zou zich dan ook de verovering van de macht op basis van een revolutionair programma ten doel moeten stellen. Het franse proletariaat werd volgens Trotskij echter gekonfronteerd met het probleem van een kortzichtige, opportunistische, passieve politiek van het verenigd front, die het belangrijkste obstakel was op het pad van de proletarische revolutie in Frankrijk.

Het Volksfront als het historisch fenomeen, zoals wij dat kennen, wees Trotskij van de hand. Zoals al eerder gezegd, moest het Volksfront een revolutionaire strijd voeren. In dit kader paste het niet samen te werken met een partij, de radikale, die Trotskij als de handlangers van het grootkapitaal beschouwde. Het Volksfront in deze vorm was niets anders dan een veiligheidsklep van het regime. Ter vervanging van het Volksfront, dat voor Trotskij in november '35 als strijd organisatie had afgedaan, zouden komitee's van actie kunnen dienen. Mogelijk zouden deze zich kunnen transformeren tot sovjets, waarvan de naam voor Trotskij verboden was met een revolutionaire situatie.

Naast de arbeiders hadden zowel de boeren als de kleinburgerij een vitale plaats in Trotskij's voorstelling van de revolutie in Frankrijk. Zonder de *boeren* achtte Trotskij de

verwezenlijking van een proletarische staat niet mogelijk. Er was een bondgenootschap tussen boeren en arbeiders nodig, immers de boeren vormden bijna de helft van de franse bevolking. Om de boeren voor de revolutie te winnen was het noodzakelijk aan hen een aktieprogramma voor te leggen. Met holle frasen over de verdediging van de democratie bereikte men alleen dat steeds meer boeren zich van links afkeerden. Zonder dit programma vormden de boeren het belangrijkste reservoir voor bonapartistische en fascistische stromingen. De kleinburgerij en haar rol komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

Revolutie in Frankrijk: fasering

In z'n algemeenheid onderscheidde Trotskij 3 fasen; achtereenvolgens een niet-revolutionaire, een pre-revolutionaire en een revolutionaire of kontra-revolutionaire fase.

De niet-revolutionaire fase was wat Trotskij betreft niet van toepassing voor het Frankrijk van de jaren 1934 t./m. '36. In alle artikelen uit die jaren sprak hij al dan niet expliciet van een *pre-revolutionaire* of *revolutionaire* situatie. November 1934 stelde Trotskij bijvoorbeeld: "De kwestie van de wapens zelf is alleen aan de orde gekomen, omdat de "vreedzame", "normale", "demokratische" situatie heeft plaats gemaakt voor een stormachtige, kritieke en onstabiele situatie die veranderen kan in zowel een revolutionaire als kontra-revolutionaire situatie".

De oorzaak van het ontstaan van deze "onstabiele" situatie, was de crisis van het wereldkapitalisme. Deze crisis had, volgens Trotskij, geleid tot een tweeledige crisis in het franse politieke leven. In de eerste plaats had het grootkapitaal haar geloof in de radikale partij als handhaver van de bestaande orde verloren. De radikale partij zou niet langer in staat zijn de kleinburgerij en de arbeiders in het gareel te houden. Om zich toch staande te houden ging men, volgens Trotskij, in de kringen van het grootkapitaal aan het gebruik van fascistische organisaties denken. Geheel zeker van de bekwaamheid van deze organisaties was men echter nog niet. Deze twijfel verklaarde, aldus Trotskij, het bestaan van de reeks *bonapartistische* kabinetten sinds de regering Doumergue. Een bonapartistische regering definieerde Trotskij dan als een regering die zich baseerde op de strijd tussen 2 kampen, het proletariaat en het fascisme, en die de natie "redde" met behulp van een bureaukratische-militaire diktatuur. Het tweede deel van de crisis, was de scheuring binnen de radikale partij. De kleinburgerlijke massa's, de achterban van de radikale partij, hadden het vertrouwen in hun traditionele leiders verloren, omdat dezen zich aan het grootkapitaal hadden verkocht.

Trotskij wees er voortdurend op, dat het er in de bestaande pre-revolutionaire fase om ging deze zich van de radikale partij afkerende kleinburgerij voor de zaak van de proletarische revolutie te winnen. Daartoe was het nodig aan de kleinbourgeoisie een revolutionair programma voor te leggen. Zou men er niet in slagen de kleinburgerij voor de revolutie te winnen, dan zou de pre-revolutionaire fase overgaan in een kontra-revolutionaire fase.

Tot tweemaal toe meende Trotskij dat de *revolutionaire fase* was aangebroken. Na botsingen tussen zeelieden, arbeiders en politie in Toulon, Brest en andere havensteden in augustus 1935 schreef Trotskij: "De objektieve situatie in Frankrijk is revolutionair".

In juni 1936 braken er als reactie op de verkiezingsoverwinning van het Volksfront op grote schaal stakingen en bedrijfsbezettingen uit. "De franse revolutie is begonnen" was de titel van een pamflet van 9 juni 1936. Trotskij beperkte zich in dit pamflet overigens niet tot de konstatering dat de revolutie nu eindelijk begonnen was, hij liet ook weten dat het voor de voortgang van het revolutionair proces nodig was een generale staf en een plan de campagne te hebben. Deze generale staf en dit revolutionaire plan zouden

volgens Trotskij tot stand moeten komen via op te richten sovjets. Het feit dat deze revolutiegolf niet tot een definitieve beslissing leidde, schreef Trotskij later toe aan het gebrek aan leiding en aan een programma.

Het belang van een revolutie in Frankrijk

De meest treffende weergave van het belang dat Trotskij aan een eventuele revolutie in Frankrijk hechtte, is de volgende: "Vandaag is Frankrijk de volgende in historisch belang. Weer wordt in Frankrijk niet alleen het lot van Frankrijk, maar van Europa en, in de laatste analyse, van de hele wereld beslist". Niets wijst erop dat Trotskij dit standpunt uit 1934 in de loop van de door mij bekeken periode heeft veranderd.

Samenvattend: Centraal in Trotskij's analyse stond de door de economische crisis veroorzaakte politieke en sociale crisis, een situatie die Trotskij meestal aanduidde met de term pre-revolutionaire fase. De enige weg uit deze crisis was voor Trotskij de revolutionaire weg. Op deze weg was een actieprogramma een onmisbaar iets. Op basis van dit programma zouden arbeiders, kleinburgerij, boeren en andere bondgenoten moeten strijden voor een socialistische maatschappij. Dat deze strijd er nooit gekomen is, was volgens Trotskij in de eerste plaats te wijten aan de passiviteit en het verraad van de *leiding* van de arbeidersklasse.

Hoe men overigens ook over Trotskij en z'n visie mag denken, wat voor kritiek men er ook op heeft, een ding kan men hem moeilijk verwijten, namelijk dat hij het fascistische gevaar niet onderkend en er niet voor gewaarschuwd zou hebben. Steeds wees Trotskij op de mogelijkheid van een overwinning van het fascisme. En dat is iets waarvoor hij toch wel waardering verdient.

Noten

1. *I. Deutscher*, *The Prophet Outcast*, Trotskij 1929-1940, Oxford 1970, p. 275
2. *I. Deutscher*, *The Prophet Outcast*, Trotskij 1929-1940, Oxford 1970, p. 270
3. *I. Deutscher*, *The Prophet Outcast*, Trotskij 1929-1940, Oxford 1970, p. 272

Citaten

"The situation is revolutionary, as revolutionary as it can be, granted the non-revolutionary policies of the working class parties. More exactly, the situation is pre-revolutionary. In order to bring the situation to its full maturity, there must be an immediate, vigorous, unremitting mobilization of the masses, under the slogan of the conquest of power in the name of socialism. This is the only way through which the pre-revolutionary situation will be changed into a revolutionary situation. On the other hand if we continue to mark time, the pre-revolutionary situation will inevitably be changed into one of counter-revolution, and will bring on the victory of Fascism". (— Once again wither France? — 29 maart 1935)

"The condition for the victory of the proletariat is the liquidation of the present leadership. The slogan of "unity" becomes under these conditions not only a stupidity but a crime. No unity with the agents of French imperialism and the League of Nations. To their perfidious leadership it is necessary to counterpose revolutionary Committees of Action". (— For committees of action, not the people's front — 26 november 1935)

I. Spanje

Trotskij's bemoeienissen met Spanje vallen tussen 1931 en 1939. In 1931 leek het wat achtergebleven Spanje een nieuwe toekomst tegemoet te gaan; het was van monarchie, via diktatuur tot een republiek met een liberaal-socialistische regering geworden. In feite veranderde er echter, vooral economisch, niet zoveel; het bleef onrustig: aan ultrarechtse militaire coups (o.a. door Sanjurjo) en aan linkse stakingen (o.a. te Casas Viejas in 1933) was nog steeds geen einde gekomen. De grote opstand in Asturië (4 okt. 1934) werd door de regering met behulp van generaal Franco met brutaal geweld neergeslagen. De verkiezingen van februari 1936 deelden het land in tweeën: aan de ene kant stond het Volksfront, waarin zich heel links (met uitzondering van de anarchisten die er echter wel op stemden) verenigde; aan de andere kant het rechtse Nationaal Front. De centumpartijen brokkelden af. Het Volksfront won, zij het met kleine meerderheid.

De burgeroorlog begon 17 juli 1936 met de opstand van het Marokkaanse Garnizoen o.l.v. Franco. De regering reageerde halfslachtig; de opstand stuitte echter wel op het spontaan en massaal verzet van de arbeiders. De regering organiseerde zich toen ook beter en in november traden er zelfs anarchisten toe. In de loop van de oorlog werd de invloed van de aanvankelijk kleine groep 'kommunisten' echter steeds groter. Dit vooral daar zij steun van de Sovjet-Unie kregen. Dit leidde, toen de kommunisten de door anarchisten bezette telefooncentrale van Barcelona aanvielen op 2 mei 1937, tot een opstand van het volk. Deze werd echter door de, nu door kommunisten overheerste regering neergeslagen. Het Volksfront raakte hierdoor intern zeer verdeeld. Militair gezien ging het de republiek steeds slechter. De val van Barcelona in 1939 betekende het einde van de republiek.

II. Trotskij en de linkse partijen in Spanje

Daar Trotskij's belangstelling voor Spanje vooral bepaald werd door de kansen die er voor zijn internationale revolutie konden liggen, was zijn aandacht vooral gericht op de linkse partijen. Een der grootsten was de anarchistische CNT (= Confederación Nacional del Trabajo). Deze wilde direkte controle der arbeiders en boeren over de fabrieken en het land, decentralisatie (lokale komitees) en revolutie tijdens de oorlog. Trotskij was van mening dat de anarchistische massa wel revolutionair was, maar de leiders niet. Dezen compromitteerden zich regelmatig, o.a. in 1931 bij stakingen, in 1936 door toch in de regering te gaan en door in 1937 de massa in Barcelona niet te steunen. Over het geheel dacht Trotskij wel erg simplistisch over de ideeën van de anarchisten in Spanje; hij zag niet in dat zij misschien wel eens fundamenteel anders zouden kunnen denken over het doel van de revolutie en de revolutie zelf.

Ook de socialisten (verenigd in UGT = Unión General de Trabajadores) hadden een grote aanhang. In vergelijking tot de westeuropese sociaal-demokraten waren de spaanse socialisten iets linkser. Volgens Trotskij hadden ook de socialistische leiders zich gekompromitteerd: zij gingen in 1931 al in de regering.

De kommunisten (in de CPS = Communistische Partij Spanje) vormden aanvankelijk een zeer kleine groep. Zij volgden trouw de Kominternpolitiek. De verklaring in de burgeroorlog dat zij niet direkt tot kollektivisatie wilden overgaan (eerst oorlog, dan revolutie) trok velen aan, waaronder vooral veel kleine burgers. Bovendien kreeg de CPS de wapens uit de Sovjet-Unie. De invloed die zij hierdoor verkreeg gebruikte de CPS weer

voor een verdere verschuiving naar rechts van het Volksfront. Dit leidde later tot de liquidatie van anarchisten en leden van de POUM (hierover later meer). De houding van Trotskij ten opzichte van de CPS werd eveneens bepaald door de Kominternpolitiek: tot 1933 wilde hij samenwerking met de CPS en beschouwde hij zijn Linkse Oppositie als een verwijderde sekte. Na de overwinning van Hitler in 1933 spreekt hij hier niet meer over. De inleider van "The Spanish Revolution", Les Evans, wijt dit aan de rol die de Komintern speelde bij de overwinning van Hitler; hierna trok Trotskij volgens hem de konklusie dat hervorming van de Komintern geen zin meer had.

Over de spaanse sekte van de *Linkse Oppositie* had Trotskij de meeste zorg; deze sekte was een der grootsten ($\pm$ 1500 leden). Misschien dat Trotskij daarom zoveel hoop had op de goede afloop van de revolutie in Spanje. Al op 12 december 1930 sprak Trotskij in zijn briefwisseling met Nin, die samen met Andrade de leiding had over de spaanse sekte, van een buitengewoon revolutionaire situatie. Uit deze korrespondentie blijkt duidelijk dat Trotskij al vanaf het begin, (1930) ontevreden was over de organisatie der sekte, de onderlinge kommunikatie en de informatie die hij kreeg. Op *Nin* had Trotskij vooral kritiek omdat deze zijn partij zou willen laten groeien ten koste van politieke duidelijkheid. Hij moest eerst maar eens een sterke eigen faktie oprichten, zo mogelijk in de CPS, voordat hij kon fuseren met het niet-revolutionaire Arbeiders- en Boeren-Blok, dat onder leiding van Maurin, een oude vriend van Nin, stond. Dat blok zag Trotskij helemaal niet zitten; hij wilde toen de weg nog open houden tot eenheid met de CPS, en niet door Maurin bij de Komintern in diskrediet gebracht worden. Trotskij vond het in 1931 de taak der Linkse Oppositie om de radikale arbeiders van de anarchistische vakbond, CNT, te benaderen en hen van hun slechte leiders af te houden. Dit kon volgens hem via een *eenheidsfront* van linkse partijen (waarin vooral ook de CPS), met vrijheid van onderlinge kritiek en via organen van politieke arbeidersmacht: sovjets junta's. Nin deed dit niet. Nin komt in zijn brieven naar voren als een nogal weifelende figuur; de ene keer wil hij wel samenwerken met Maurin, de andere keer niet. Hij weet niet veel van internationale vraagstukken en doet praktisch niet mee aan interne diskussies binnen de Internationale Linkse Oppositie. Hij aarzelt een standpunt in te nemen maar kiest later niet voor Trotskij. Vanaf januari 1932 werd de kritiek van Trotskij zwaarder, de korrespondentie nam af en op 10 augustus 1933 sprak Trotskij van "het ontoelaatbare gedrag van kameraad Nin".

Na 1933 (Hitler) meende Trotskij dat de Internationale Linkse Oppositie buiten de CP-en om moest werken via de linkervleugels der sociaal-demokraten. (French Turn, d.i. er tijdelijk in binnengaan om jonge revolutionairen te winnen). Nin was ook hier weer tegen. De CPS deed het later wel.

In september 1935 volgde de definitieve fusie tussen de Linkse Oppositie van Spanje en Maurin: De POUM (= Partido Obrero de Unificación Marxista). Trotskij keurde deze (natuurlijk) af. De POUM wilde zelf ook niets van Trotskij weten. Vervolgens sloot zij zich aan bij het Volksfront, wat volgens Trotskij een alliantie inhield tussen leiders op basis van een oneerlijk programma dat voor de bourgeoisie opkwam en niet voor de massa. De POUM had, vond Trotskij, de enige revolutionaire partij kunnen zijn, maar ze volgde de verkeerde taktiek. En Nin kon op zijn best een spaanse Martov genoemd worden: op het kritieke moment, toen de massa revolutionair werd (mei-gebeurtenissen in Barcelona) schrok hij voor haar terug.

III. *Trotskij en de revolutie in Spanje*

Ten aanzien van de spaanse revolutie bleef Trotskij bij zijn in 1906 geformuleerde theorieën over de permanente revolutie. Opbouw van het socialisme in één land, zonder

de rest van de wereld erbij te betrekken, was z.i. onmogelijk. In het soort revolutie dat Stalin voor Spanje op het oog had: in een intermediaire revolutie van arbeiders en boeren, tussen het bourgeoisregiem en de diktatuur van het proletariaat, zag Trotskij niets. De *permanente revolutie* moest nu hét probleem zijn van de Internationale Linkse Oppositie, aldus Trotskij in 1931.

In 1931 achtte hij het stadium nog prerevolutionair (vergelijking met het Rusland van 1905: studentendemonstraties enz.). In februari 1931 vond hij de revolutionaire situatie erg hoopvol; erna hield hij zich echter constant bezig met het bespreken van allerlei moeilijkheden. Over de opstand in Asturië, 4 oktober 1934, spreekt hij merkwaardig genoeg slechts kort en in termen van achteraf: die en die zijn er de schuld van dat het een mislukking werd.

Trotskij liet, zo zei hij tenminste tegen Nin, zijn belangstelling voor Spanje en andere landen vooral bepalen door objectieve politieke redenen. Zo was voor hem én voor Spanje op 13 juni 1932 de situatie in de Sovjet-Unie, Duitsland en het oosten van veel groter belang dan de spaanse problemen. In de jaren 1932-1936 verschenen er dan ook maar weinig geschriften over Spanje. Wel blijkt duidelijk, zij het impliciet, dat zijn houding tegenover Staling en de Komintern erg veranderd is in die tijd.

In 1936 was hij van oordeel dat de situatie acuut revolutionair was, in juli 1936 meende hij al dat als de arbeiders wonnen, dit zou zijn ondanks haar leiders. Toch verwachtte hij toen nog dat de overwinning van het volk zou betekenen dat er zich een zegerivende sociale revolutie zou uitspreiden over de rest van Europa.

Toen de kansen in Spanje steeds maar daalden bleef Trotskij wijzen op het historisch belang van de spaanse gebeurtenissen.

Voor de beoordeling van de revolutionaire krachten in Spanje gebruikte Trotskij een schema dat ook van toepassing was op de *rusische* revolutie van 1917. Trotskij hield ook gedurende de revolutionaire periode in Spanje zijn opvattingen steeds vol.: De arbeiders waren de voornaamste kracht in de revolutie; zij zouden onvermijdelijk in actie komen (Asturië 1934!) maar zij hadden organisatie en goed leiderschap nodig. Als de arbeiders maar tijdens de strijd al het beheer over de fabrieken kregen, zoals in Rusland, zouden zij des te feller vechten. Zij waren de enigen die de strijd tegen het Fascisme aankonden. Zij alleen konden de boeren organiseren. De boeren kende Trotskij slechts een passieve rol toe: de boeren moesten met democratische leuzen gewonnen worden in het begin: Later moesten zij in boerenjunta's (te waarderen als -(pre)sovjets) georganiseerd worden. Dit kon echter pas als het proletariaat de macht veroverd had. Via ervaringen met de schijn-demokratische republiek zouden de boeren inzien dat de diktatuur van het proletariaat voor hen de enige uitkomst was. De boeren konden een belangrijke rol spelen, maar zij bleven slechts een hulpfactor. De kleine bourgeoisie, en daaronder verstond Trotskij boeren, handwerkers en employees, kon nooit de macht grijpen en zou slechts kunnen kiezen tussen revolutie en fascisme. De soldaten waren volgens Trotskij bij de revolutie erg belangrijk, net zoals in 1917; zij moesten zich voorbereiden op de revolutie in de arbeidersjunta's en pas soldatenjunta's oprichten als de staat de kontrôle over het leger verloor.

Al deze revolutionaire groepen moesten volgens Trotskij onder leiding van een marxistisch-leninistische partij staan. (Dit onderwerp komt overal voor in zijn geschriften; in de ogen van Trotskij heeft ze echter in werkelijkheid in Spanje nooit bestaan.) Deze partij moest: a. In de strijd om de macht de massa bewust maken via een sociaal programma. De arbeiders organiseren in junta's. Zij moest de fouten van de andere partijen aantonen. Door dit alles zou zij de massa voorbereiden op de omverwerping van de burgerlijke regering. Ook tijdens de strijd tegen het Fascisme moest duidelijk zijn dat de partij

voor de socialistische revolutie streed, want als de massa wist dat zij voor eigen fabrieken en land vocht, zou ze des te feller vechten.

b. De revolutionaire partij moest de republikeinse regering militair tegen het Fascisme steunen maar geen zitting nemen in de regering. Zij mocht geen politieke verantwoordelijkheid op zich nemen (net als de Bolsjeviki die in 1917 niet in regering gingen, maar Kerenskij wel militair tegen Kornilov steunden). De Volksfrontpolitiek in 1936 leidde tot niets; zo kon het proletariaat de bourgeoisie niet vernietigen, maar raakte zij eerder zelf verzwakt, en dit zou tot de overwinning van het Fascisme leiden.

c. Het uitgangspunt van de revolutionaire partij moest de theorie van de permanente revolutie zijn. Behalve uit revolutionaire groepen bestaat volgens Trotskij een volk, en dus ook het spaanse, uit verschillende klassen. Samen zijn zij onderling verdeeld en kennen zij verschillende leiders. De voornaamste klassen in de moderne maatschappij zijn het proletariaat en de bourgeoisie. Regeringen zijn het produkt van de strijd tussen de klassen, de verschillende lagen daarin en van externe factoren. Regeringen kunnen langer aan de macht blijven dan de machtsverhoudingen waaruit zij ontstonden. Dit kan ook voor de leiders gelden.

In Spanje koos de bourgeoisie bijna en masse de fascistische kant. Het ontbreken van een revolutionair leiderschap was volgens Trotskij fataal voor het proletariaat. Trotskij's zondebokken waren dan ook vooral de nationale linkse leiders, die geen goede revolutionaire leiders bleken te zijn. De anarchistische leiders wilden geen diktatuur van het proletariaat en lieten zo de macht aan de uitbuiters. Bovendien compromitteerden zij zich door toch in het Volksfront te gaan zitten. Ook de meeste linkse socialistengingen in de regering zitten en bogen zich voor de kontrarevolutionaire politiek van Stalin. Zo speelden zij Stalin, van wie na 1933 toch niets meer te verwachten viel, in de kaart. Vooral waren schuldig aan het mislukken van de revolutie mensen als Nin en Andrade; zij wurgden met hun "centristische" politiek de revolutie.

Konklusie

Vooropgesteld dient te worden dat ik dit onderzoek naar Trotskij's mening over de spaanse kansen voor de permanente revolutie niet zonder sympathie voor de persoon Trotskij ben begonnen. Na het lezen van een biografie als die van Deutscher, in de wetenschap van het feit dat Trotskij aan de republikeinse kant stond in de spaanse burgeroorlog, vocht tegen de verdrukking die zowel van Stalin als van Franco uitging, met tevens in het achterhoofd dat hij een 'verliezer' was, maar ook iemand die had laten blijken dat hij grote begaafdheden had, is mij nu achteraf Trotskij's houding en inzicht toch wel tegegevallen.

Men kan niet echt zeggen dat hij ongelijk of gelijk had in zijn beoordelingen; hij heeft nl. niets kunnen doen. Maar opvallend is toch wel bij zijn waardering van de spaanse situatie dat hij zo abstrakt spreekt: de revolutie is voor hem meer een *mechanisme*; zijn voortdurende vergelijkingen met 1917, het ontbreken van directe bewogenheid met het Spanje buiten zijn aanhangers, het niet inzien van het specifieke van de spaanse situatie (b.v. de anarchistenvan), dat alles wijst in deze richting. Ook het feit dat hij de boeren slechts een secundaire rol blijft toekennen in een land dat voor 70% uit arme boeren bestond komt niet reëel over.

Het leek me ook zinnig om na te gaan waarom zijn stroom van aanbevelingen zo weinig effect had op zijn eigen volgelingen: In Spanje had hij aanvankelijk een in verhouding

aardig aantal aanhangers. Uit zijn correspondentie met Nin blijkt dat hij een nogal aanmatigende toon aansloeg. Daarover klaagt ook een oud-aanhanger, I. Iglesias, die ook geïrriteerd werd door zijn voortdurende vergelijkingen met het Rusland van 1917. Een ander punt dat me voor zijn aanhangers nogal frusterend lijkt is het feit dat Trotskij in 1932 duidelijk te kennen gaf dat Spanje voor hem echt niet op de eerste plaats kwam.

Literatuur

Brenan, G., *The Spanish Labyrinth*, Cambridge University Press, 1974.
Broué, P., *La Révolution Espagnole, 1931-1939*, Flammarion 1973.
de Jong, R., *De Spaanse burgeroorlog*, Bert Bakker/Daamen N.V. Den Haag, 1971.
Orwell, G., *Saluut aan Catalonië*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1964.
Deutscher, I., *The Prophet Outcast*, Oxford, 1970.
Iglesias, I., Trotski y la revolucion española, art. in: *Interrogations, international review of anarchist research*, juni 1976.

Citaten

"In spite of the newest stalinist theory, it is hardly likely that the peasant juntas, as elected organs, will appear in any considerable number, prior to the seizure of power by the proletariat."

24-1-1931

"I speak of the Spanish revolution. It is not a question now of criticism in retrospect: for the International Left Opposition, it is a question of making an active intervention in the events in order to prevent a catastrophe."

18-6-1931

"Although the Spanish section surpasses a number of other sections in numbers — this must be credited to the revolutionary upsurge — its ideological consolidation and the character of its leadership presents a most unsatisfactory picture."

december 1932

"At the present time, while this is being written, the civil war in Spain has not yet terminated. The workers of the entire world feverishly await news of the victory of the Spanish proletariat. If this victory is won, as we firmly hope, it will be necessary to say: the workers have triumphed this time in spite of the fact that their leadership did everything to bring about their defeat."

30-7-1936

Ab van Goudoever

KONKLUSIE

De geschriften van Lev Trotskij over de kansen van revolutie in de diverse landen, die in onze case-studies onderzocht zijn, tonen een niet aflatend *optimisme*. Zodra een land enigermate door stakingen of een politieke crisis in sociale dan wel politieke beroering raakt, dan weegt hij de mogelijkheden voor een ontwikkeling naar revolutie af en geeft adviezen over de koers die gevaren zal moeten worden om dat proces te bevorderen en met succes te bekronen. Zeker, er zijn door de talrijke negatieve resultaten teleurstellingen, die echter ook weer in taken voor de toekomst vertaald worden. Het optimisme ten aanzien van de revolutie in de afzonderlijke landen vindt men terug in de verwachtingen van de algehele verbreiding van de revolutie. Een revolutie ergens in de wereld blijft nooit alleen staan. Zij leidt tot andere revoluties elders en is het begin van een *ketting-reactie*. Aldus zien we dat niet alleen een omwenteling in een ontwikkeld land als Duitsland, maar ook die in een kolonie als India de wereldrevolutie tot gevolg zal hebben. Opvallend is daarbij overigens, dat de revolutie in de Sovjet-Unie opnieuw zal moeten plaatsvinden: de burokratie heeft de plaats van de diktatuur van het proletariaat ingenomen.

Achtergronden van dit optimisme zijn gelegen in de theorie van de *permanente revolutie*. Deze geeft aan dat een socialistische revolutie niet persé een fase van burgerlijk-kapitalistische ontwikkeling hoeft af te wachten en zodoende de revolutiekansen voor minder ontwikkelde landen een gelijke plaats geeft als die in Europese kapitalistische landen. Ook zal in deze theorie een burgerlijke revolutie direct overgaan in een socialistische, zodat Trotskij een aanwijzing voor een burgerlijke revolutie voldoende is om optimisme te rechtvaardigen.

In internationaal verband wordt het fenomeen van de kettingreactie van revoluties theoretisch gefundeerd door de verweving van het kapitalisme en de bourgeoisie in het internationale verband. Als in die keten een schakel breekt, stort het kapitalisme over de hele wereld ineen.

Trotskij is aldus met de praktische toepassing van zijn ideeën op de konkrete toestand in de wereld theoretisch op zijn *eerste* uitwerking van de permanente revolutie-idee blijven staan: 1906, "*Resultaten en vooruitzichten*". Als hij deze theorie in 1928 ("*De permanente revolutie*") verdedigt, citeert hijzelf weer volop uit deze brochure. En, dat terwijl de eerste wereldoorlog al demonstreerde dat de arbeiders niet solidair zijn tegen de internationale bourgeoisie. Terwijl de Russische revolutie uiteindelijk niet dat gevolg had dat hij in 1906 voorspelde.

Ook de kwestie welke *klassen* van de bevolking de revolutionaire krachten zijn levert analoge resultaten op. Telkens geeft Trotskij aan dat alleen de arbeidersklasse, uitsluitend deze, leiding kan geven aan het revolutionair proces. Slechts onder een aantal voorwaarden is het mogelijk dat de boeren de funktie van hulpmotor vervullen. Daarbij is het zo, dat in de gevallen China en India die voorwaarden uitvoeriger zijn, dat hun revolutionair potentiëel lager wordt aangeslagen, dan in het geval Frankrijk. Met grote kracht keert Trotskij zich tegen oplossingen van de zijde der *Komintern*, die over arbeiders en boeren spreekt als over gelijkwaardige krachten. Daarmee is zijn idee van 1906, en zijn strijd met Lenin, herhaald. In Trotskij's maatschappijanalyse heeft ook nog steeds de kleine bourgeoisie een potentiële rol als steun voor de revolutie, doch dat kan maar tijdelijk omdat het hier eigenlijk een klassevijand betreft. In abstracto is Trotskij ook al die jaren na 1906 met dezelfde indeling van de maatschappij blijven werken, met dezelfde verwachtingen van de verschillende maatschappelijke groeperingen. Zoals in de studie over Duitsland wordt aangetoond, berust zijn analyse van de maatschappij eerder op wishful thinking dan op een gedetailleerd onderzoek met realiteitsgehalte.

Waarom is Trotskij niet tot *herziening* van zijn theorie gekomen? Hij gold toch immers als de briljante intellectueel, van wie dieper inzicht verwacht zou mogen worden dan zichzelf te herhalen? Zeker had hij een dogmatische geestelijke instelling, een neiging tot vasthouden aan eigen orthodoxie die bij de bolsjeviki en mensjeviki in het algemeen zo opvalt. Als voornaamste achtergrond echter heeft Trotskij zijn theorie van de permanente revolutie, *bevestigd* gezien in het Russische revolutiejaar 1917, dat hij als een voortdurend voortrollen van een proces naar socialistische revolutie ziet. Hij meende dat hij gelijk had gekregen, dat zijn theorie succes had gehad en ontleende daaraan het gezag om ermee door te gaan de theorie toe te passen door overeenkomstig ermee adviezen voor groeperingen in andere landen te versterken. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat Trotskij in zijn werk veel verwijst naar het voorbeeld van 1917, met name naar de noodzaak tot vorming van Sovjets. Op dat punt herinnere men zich dat Trotskij al in 1905 voorzitter van de Sovjet in Piter was.

Hoe verklaarde Trotskij dan de mislukkingen van zijn voorspellingen, de klaarblijkelijke onjuistheden van zijn theorie over de toestand en de ontwikkelingen in een of

ander land? In de meeste gevallen worden de *leiders* van de kommunistische en uiteraard van oudsher van de sociaaldemokratische partijen aan de kaak gesteld, tegelijk wordt een permanente oorvijg in de richting van de Komintern uitgedeeld. De leiders hebben volgens zijn kritiek steeds de verkeerde koers gevaren, zij volgden niet de taakstellingen die Trotskij formuleerde. Door zijn scherpe kritiek ook tot de leiders van de Linkse Oppositie uit te strekken, vervreemde Trotskij van de enige mogelijke aanhang die wel zijn adviezen serieus wilde nemen. Hij kwam als pedant, betweterig over en gaf geen blijk ervan de toestanden in detail te kennen. Zijn reële invloed op de ontwikkelingen moet dan ook gering geacht worden. In tegenstelling tot zijn opinie over de leiders was in zijn analyse van de mislukkingen de *massa* wel rijp om de goede weg in te slaan en de massa belichaamde telkens de voortdurende hoop op revolutie in zijn werk. Evenals Lenin stelde Trotskij echter de leiding van een voorhoedepartij als centrale voorwaarde voor het slagen van de revolutie. Eigen ingrijpen in de loop van de geschiedenis is nodig. Al belijdt Trotskij regelmatig zijn determinisme, onmiskenbaar komt juist een typisch voluntarisme in de praktijk naar voren.

De analyse van Trotskij's manier van redeneren laat zien, dat hij zijn adviezen en interpretaties vaak baseert op een hele reeks vooronderstellingen, die uit elkaar worden afgeleid. Erg onzorgvuldig is hij in het gebruik van begrippen. Etiketten als Bonapartisme, Thermidor, Kerenskij-isme e.d. worden gebruikt, zonder meer te zijn dan een zeer algemeen waardeoordeel dat zuiverder uitgedrukt zou kunnen worden, zoals de case-study van "Bonapartisme" laat zien. In zijn analyse geeft Trotskij een *politiek* commentaar, in detail soms scherp gezien, maar uitlopend op conclusies en waarderingen die niet door deugdelijke sociaal-economische en sociaal-psychologische argumenten onderbouwd worden.

BRONNEN

Algemeen

- Leon Trotsky speaks, (S. Lovell ed.), New York 1972
- De Levende Gedachten van Karl Marx, belicht door Leon Trotsky, Den Haag 1940
- L. Trotsky, Ergebnisse und Perspektiven, Frankfurt am Main 1967
- L. Trotsky, The first five years of the Communist International, New York 1945
- L. Trotsky, The Third International after Lenin, New York 1970
- Writings of Leon Trotsky (1929-1940), G. Breitman c.a. ed., 12 delen, New York 1969-1975¹

Naar land onderscheiden

- Leon Trotsky on Britain, G. Novack ed., New York 1973
- L. Trotsky, Problems of the Chinese Revolution, Michigan University Press 1967
- L. Trotsky, The Chinese Revolution: Problems and Perspectives, New York z.j.
- L. Trotski, China, die erwürgte Revolution, bd 1, Berlin 1972
- L. Trotski, Schriften über Deutschland, H. Dahmer ed., Frankfurt am Main 1971
- L. Trotsky, Whiter France?, New York 1968
- L. Trotsky, The Spanish Revolution (1931-1939), New York 1973

Bibliografie

- L. Sinclair, Leon Trotsky, a bibliography, Stanford 1972

TSJECHOSLOWAKIJE TUSSEN TWEE WINTERS

Zouden de Tsjechen en Slowaken bijgelovig zijn, dan zou het cijfer — acht — een bijzondere betekenis voor hen hebben. Immers, de acht speelt in de geschiedenis van Tsjecho-slowakije een merkwaaardige rol.

- 1918 werd op de resten van de Habsburgse monarchie de Tsjecho-slowaakse republiek gesticht.
- 1938 werd de democratische staat door zijn Westerse bondgenoten in München aan Hitler uitgeleverd.
- 1948 vond de communistische omwenteling plaats.
- 1968 gaf de Praagse Lente een nieuwe hoop en brachten de augustusdagen een nieuwe teleurstelling.
- 1978

Inhoudsopgave "Tsjechoslowakije tussen twee winters"

1.	Voorwoord	350
2.	De communistische staatsgreep in Tsjechoslowakije. Hans Renner.	353
3.	Tsjechoslowakije in beweging. Janine Jager.	355
4.	De houding van de intellectuelen, studenten en arbeiders tegenover het regime van Novotný. Wim IJzereef.	361
5.	De stem van de literatuur. Bert Tuin.	363
6.	Het IVe Congres van de Tsjechoslowaakse Schrijversbond. Luit Sietsema.	365
7.	Het economische en ideologische perspectief van de Praagse Lente. Marko Otten.	368
8.	De Tsjechoslowaakse werknemersraden. Jelle Hagen, Gerard Hullegie.	376
9.	Tsjechoslowakije op de nieuwe weg en de reactie van de Sovjetunie, I. De ontwikkelingen januari/april 1968. Annemieke Galama.	377
10.	Het Actieprogramma van de Communistische Partij van Tsjechoslowakije. Marjolein 't Hart.	379
11.	Tsjechoslowakije op de nieuwe weg en de reactie van de Sovjetunie, II. De ontwikkelingen mei/juni 1968. Annemieke Galama.	380
12.	De hete zomer. Karel-Jan Wassenaar.	382
13.	De interventie.	383
	I. De inval. Eddie Janssen.	383
	II. De conservatieven in actie. Peter Romijn.	384
	III. De gevangenen van Breznjev. Jelle Hagen.	385
14.	Het Buitengewone XIVe Congres van de CPTsj. Gerard Westers.	386
15.	De Russische rechtvaardiging van de inval. Bert Tuin.	388
16.	De DDR en de Praagse Lente. Gerard Hullegie, Arend Kroeze.	389
17.	De houding van Polen en Hongarije tegenover de Praagse Lente. Gerard Westers.	390
18.	De reacties van Joegoslavië en Roemenië op de gebeurtenissen in Tsjechoslowakije. Luit Sietsema.	391
19.	De reactie van Cuba, Albanië en China op de inval. Annemieke Galama.	392
20.	De reactie van Westeuropese communistische partijen en van linksradicalen in West-Duitsland op de gebeurtenissen in Tsjechoslowakije. Marjolein 't Hart.	393
21.	Nederlandse reacties. Marko Otten, Wim IJzereef.	395
22.	De normalisatie. Peter Romijn en Karel-Jan Wassenaar.	397
23.	Portret van Gustáv Husák. Meile Tamminga.	401
24.	Huidige kritiek in de ČSSR op de Praagse Lente. Eddie Janssen.	403
25.*	Reacties in de V.S. op de inval in Tsjechoslowakije. Drs. D.J.F. Bosscher.	404
	Noten.	
	Beknpte bronnenselectie. Arend Kroeze.	412
	Chronologisch overzicht. Arend Kroeze.	416

*

De redactie ontving ook een artikel van drs. Bosscher over deze materie getiteld "Reacties in de Verenigde Staten op de inval in Tsjechoslowakije".

Terwille van de overzichtelijkheid hebben wij het binnen het kader van de Groningse bijdragen geplaatst.

WOORD VOORAF

De beroering, die onlangs in Tsjechoslowakije is ontstaan rond de beweging "Charta 77" verleent een beschouwing over de "Praagse Lente" een extra actualiteit. De felle reacties van de huidige Tsjechoslowaakse leiders zijn te verklaren vanuit de angst voor een nieuwe hervormingsbeweging in hun land. De ervaringen uit de jaren 1967 en 1968 spelen hierbij ongetwijfeld een rol.

In het studiejaar 1975-1976 startte op het Instituut voor Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen een themagroep over de "Praagse Lente". De werkzaamheden van deze groep mondden tenslotte uit in een artikelenserie, die wij U hierbij aanbieden.

De deelnemers waren:

Annemieke Galama, Jelle Hagen, Marjolein 't Hart, Gerard Hullegie, Janine Jager, Eddie Janssen, Arend Kroeze, Marko Otten, Peter Romijn, Luit Sietsema, Onno Simons, Meille Tamminga, Bert Tuin, Karel-Jan Wassenaar, Gerard Westers en Willem IJzereef.

De groep werd begeleid door Drs. H. Renner.

Dubček met zijn opvolger, dr. Gustav Husak, 17 april 1969, de nacht waarin hij afstand deed van zijn 1e secretarisschap van de Tsjecho-Slowaakse Communistische Partij

De negende mei 1945 bracht Tsjechoslowakije de bevrijding van de nazistische bezetters en tegelijkertijd nieuwe problemen omtrent de toekomst van het land. Na de overwinningsroes werd de bevolking geconfronteerd met de vraag, wie Tsjechoslowakije zou moeten regeren en welke vorm de toekomstige staat zou moeten aannemen. In de Tsjechoslowaakse communistische geschiedschrijving wordt de periode mei 1945-februari 1948 aangeduid als de periode van strijd om het karakter van de republiek.

De Communistische Partij van Tsjechoslowakije (CPTsj) had traditioneel een sterke aanhang en behoorde tot de grootste partijen in het vooroorlogse Tsjechoslowaakse politieke leven, dat overigens door een grote mate van versplintering gekarakteriseerd werd¹). Tijdens de oorlog steeg het prestige van de communisten enorm dankzij hun verzet tegen de nazistische bezetters. Hun positie werd verder versterkt door de omstandigheid, dat het Sovjet-Russische Rode Leger het grootste deel van Tsjechoslowakije aan het einde van de oorlog had bezet. De communisten beheersten grotendeels het Tsjechoslowaakse legercorps van generaal Ludvík Svoboda, dat aan Sovjetzijde tegen de Duitsers gevochten had en een belangrijke bijdrage tot de bevrijding van het land had geleverd.

De leiding van de CPTsj, die tot aan het eind van de oorlog in Moskou verbleef en Stalins vertrouwen genoot, vormde een factor, waarmee president Dr. Eduard Beneš en de Londense regering in ballingschap ernstig rekening moesten houden. Bij de onderhandelingen in Moskou (maart 1945) tussen Dr. Beneš en de partijvoorzitter Klement Gottwald over de samenstelling van de toekomstige regering, moest de president belangrijke concessies doen en vele voorstellen van communistische zijde accepteren. In de eerste na-oorlogse regering was de minister van Binnenlandse Zaken, onder wie ook de politie ressorteerde, een communist. Verder bezetten de communisten de ministeries van Informatie en van Landbouw, terwijl zij ook hun zin kregen in de benoeming van de minister-president en de minister van Defensie. De eerste post werd bekleed door de communistische fellow-traveller Zdeněk Fierlinger, jarenlang de Tsjechoslowaakse ambassadeur in Moskou, een sociaal-democraat, die echter zo nauw met de communisten samenwerkte, dat hij weldra de spotnaam Quislinger kreeg²). Generaal Svoboda, die officieel aan geen partij gebonden was, maar in het geheim afspraken met de communistische leiders had gemaakt, werd minister van Nationale Defensie.

De democratische partijen werden van het begin af aan in de verdediging gedrongen. Zij moesten toezien, hoe de CPTsj haar invloed verder uitbreidde: in de massamedia, die onder de competentie van het ministerie van Informatie vielen, in het onderwijs, in het leger en het politie-apparaat, op het gebied van de buitenlandse politiek, waar minister Jan Masaryk door zijn plaatsvervanger, de communist Vlado Clementis, geschaduwd werd en in de bedrijven, waar de gewapende communistische volksmilitie de niet-communistisch denkende arbeiders onder pressie zette. Op het platteland voerde de partij een geweldige propaganda. De collectivisatie stond nog niet op het programma en het ministerie van Landbouw wist vele boeren als leden voor de CPTsj te winnen, door het geconfiscieerde land van de verdreven Sudeten-Duitsers in te ruilen tegen het partijlidmaatschap.

Gunstig voor de communisten was de omstandigheid dat de democratische partijen, zoals de volkssocialisten, de katholieke Volkspartij en de sociaal-democraten geen eenheidsfront vormden: hun onderlinge rivaliteit was te groot. De democraten in Tsjechoslowakije begingen een grote fout door de verkiezingen voor de grondwetgevende Nationale

Vergadering niet onmiddellijk na het einde van de oorlog te houden, maar uit tactische overwegingen pas op een later tijdstip: (mei 1946).³). Zij gaven de communisten aldus de kans om hun kaders op te bouwen en reeds verworven posities te consolideren⁴). Eén van de voornaamste taken, die de CPTsj zich had gesteld, was het winnen van grote aantallen nieuwe leden. De communistische partij had voor de oorlog 80.000 leden; ten tijde van het achtste Partijcongres (maart 1946) werd het aantal van één miljoen reeds overschreden. De vele Tsjechoslowaakse staatsburgers, die uit opportunistische overwegingen lid van de CPTsj waren geworden, werden in de volksmond 'radijsjes' genoemd: rood van buiten, wit van binnen. Het aantal partijleden groeide gestaag tot 1.400.000 in februari 1948 en vijf maanden later telden de gelederen van de CPTsj zelfs 2,5 miljoen man⁵). Bij de verkiezingen van 1946 werd de CPTsj de sterkste partij met 38% van de stemmen, waarmee zij 114 van de 300 zetels behaalde in het parlement. Deze grote overwinning betekende voor de Tsjechoslowaakse communisten toch een teleurstelling, aangezien zij op de absolute meerderheid gerekend hadden⁶). In dat geval zou de machtsovername geruisloos verlopen zijn. Wel werd de communist Klement Gottwald de nieuwe minister-president.

Hoe groot de afhankelijkheid van de Tsjechoslowaakse communisten van Moskou was, en hoe beperkt de soevereiniteit van de Tsjechoslowaakse staat na de Tweede Wereldoorlog, bewezen de onderhandelingen over het Marshall-plan. Gottwald en de communistische leden van de regering hadden zich oorspronkelijk vóór deelname aan dit plan uitgesproken; Stalin greep echter persoonlijk in en bereikte, dat Tsjechoslowakije in de zomer van 1947 van de Marshall-hulp afzag⁷).

In de tweede helft van 1947 splitste de situatie in de republiek zich toe. Op 10 september werd een complot ontdekt tegen een aantal niet-communistische leiders. Uit een onderzoek bleek, dat de samenzweerders uit radicale communistische kringen kwamen⁸). De communisten boetten ook veel aan populariteit in door een poging met de sociaal-democraten te fuseren om daarmee de begeerde meerderheid in het parlement te bereiken. In november 1947 lieten de sociaal-democraten hun partijvoorzitter Fierlinger vallen, hetgeen de communistische fusieplannen doorkruiste.

Het verzet van de democratische partijen tegen de overheersende positie van de communisten nam zowel in de regering als in het openbare leven sterk toe. De CPTsj verkeerde in tijdnood, aangezien in het voorjaar van 1948 nieuwe verkiezingen gehouden moesten worden. Het Kremlin drong aan op een beslissende krachtmeting⁹). Deze kwam in februari 1948, nadat de communistische minister van Binnelandse Zaken, V. Nosek, acht hoge politiefunctionarissen (volkssocialisten en sociaal-democraten) had vervangen door communisten. De twaalf niet-communistische ministers stelden uit protest hun portefeuilles ter beschikking. Zij vertrouwden erop, dat president Beneš hun aftreden niet zou accepteren, zoals deze ook beloofd had. In dat geval zou het hele kabinet moeten aftreden.

De communistische leiders achtten de tijd rijp voor een staatsgreep. Zij zetten de zieke president zwaar onder druk om het aftreden van de twaalf ministers te accepteren. De geheime politie van Nosek was inmiddels druk bezig met het arresteren van democratisch politici, de pro-communistische mobiele politie bezette de strategische punten van de stad, en de straat werd volledig beheerst door communistische demonstranten en de Volksmilitie¹⁰). Generaal Svoboda beval het leger om in de kazernes te blijven. Daarmee was de enige macht uitgeschakeld, die de staatsgreep nog zou kunnen verijdelen. Uit angst voor een burgeroorlog en onder zware communistische druk ging president Beneš door de knieën: op 25 februari aanvaardde hij het aftreden van de ministers. De communisten stond toen niets meer in de weg.

I. *Twintig jaar communistisch bewind in vogelvlucht.*

In de jaren vijftig ontpopte Tsjechoslowakije zich tot een perfect totalitaire staat en werd de meest trouwe satelliet van de Sovjetunie. Hiervan getuigen bijvoorbeeld de vele zuiveringen en de politieke processen. De nationalisatie in de industrie en de collectivisering van de landbouw werden rigoreus doorgevoerd. Vele traditionele lichte export-industrieën werden geliquideerd en vervangen door zware industrie. Tsjechoslowakije ontwikkelde een centralistisch geplande staatseconomie volgens het Sovjetmodel.

Het Sovjetmodel, dat door de Tsjechoslowaakse communistische leiders werd overgenomen en toegepast, verhinderde ieder experiment met de opbouw van een eigen socialisme. Vele communisten werden teleurgesteld: "de overtuigde revolutionairen uit 1945 zijn dat steeds gebleven, maar het systeem gaf hen niet de kans hun eigen socialisme op te bouwen . . . De taken waren reeds verdeeld; ze hoefden nog slechts uitgevoerd te worden" ¹¹). Het onvermijdelijke gevolg was de radicale de-politisering van het Tsjechoslowaakse volk, dat zich na de Duitse bezetting sterk bij de politiek betrokken gevoeld had. Het systeem kon echter niet functioneren zonder mensen. Het recruteerde zijn eigen kader, dat nog slechts deel uitmaakte van een strikt hiërarchische bureaucratie, die niet in staat bleek te zijn zich aan te passen aan de typisch Tsjechoslowaakse verhoudingen en behoeften. De kleinste verandering of verschuiving dreigde het stelsel te ondermijnen. Daarom vernieuwde het zijn kaders zelden. Het enige doel was zichzelf in stand houden, waardoor het op den duur het karakter kreeg van een soort bestuur van ouden. Het communistische systeem vervreemde de bevolking in de loop der jaren volledig van de partij, zowel als van de staat.

Het de-staliniseringsproces, dat men dateert vanaf het XXe congres van de CPSU (Communistische partij van de Sovjetunie) in 1956, kwam in Tsjechoslowakije later op gang dan in de andere Oostbloklanden, voornamelijk omdat de partijtop van de CPTsj bestond uit stalinisten, die zeer nauw betrokken waren geweest bij het stalinisme en zijn praktijken. Een verandering van koers zou hun positie ernstig in gevaar brengen. De Praagse leiders zagen dit proces dan ook als een tijdelijk fenomeen; ze hoopten er buiten te blijven.

In 1956-1957 kende Tsjechoslowakije slechts een zeer kortstondige liberalisering in de culturele en economische sfeer. De grootste drang naar meer vrijheid kwam van de zijde van de intellectuelen en de studenten. Tijdens deze korte 'dooiperiode' verschenen een aantal kritische publicaties die een aanval deden op de partij en aandrongen op hervormingen. Ook werden er geschriften gepubliceerd die voordien verboden waren. Het tweede congres van Tsjechoslowaakse schrijversbond in april 1956 vormde een hoogtepunt in deze ontwikkeling; dissidente schrijvers kregen meer invloed in de bond en er werd een liberaal presidium gekozen. De studenten riepen tijdens hun traditionele Majales-festiviteiten op 1 mei anti-regime slogans en eisten onder andere vrijheid van meningsuiting en vrije contacten met het Westen. De partij, bevreesd dat de hele beweging uit de hand zou lopen, reageerde snel op deze aanvallen. Op het XIe congres van de CPTsj in 1958 werd de harde lijn van het stalinisme weer opgevat en er volgde een periode van strenge repressie.

De conservatieve politiek en de methoden van het stalinisme waren met name belichaamd in de persoon van Antonín Novotný, die in 1953 eerste partijsecretaris van de

CPTsj en in 1957 ook president van Tsjechoslowakije werd. Deze functies dankte hij mede aan zijn actieve bijdrage aan de zuiveringsprocessen in de jaren 1949-1954. Hij stond dan ook bekend als een doorgewinterd stalinist en volmaakte marionet van de Sovjet-politiek. Zijn vijandige houding ten opzichte van de Slowaken zal later nog ter sprake komen.

De grondwet van juli 1960, waarbij Tsjechoslowakije tot socialistische republiek (de ČSSR) werd uitgeroepen, was bedoeld als een rechtvaardiging van de conservatieve politiek. Deze grondwet behelsde een streven naar verregaande centralisatie. De proclamatie dat Tsjechoslowakije het socialisme bereikt had vormde een hoogtepunt voor het regime in zijn optimisme en sterkte het vertrouwen in de stalinistische praktijken en methoden.

De omstandigheden veranderden echter sneller dan de communistische leiders verwacht hadden. In de partij traden steeds meer mensen op de voorgrond, die aandrongen op hervormingen zowel in de Tsjechoslowaakse maatschappij als in de partij zelf. Het latente conflict in de partijtopy tussen de partijleden die een meer liberale visie ontwikkelden en de conservatieve stalinistische 'apparatsjiks', dat zich al vanaf de bijeenkomst van het CC (Centrale Comité) der CPTsj in maart 1956 had gemanifesteerd, werd in de loop der jaren zestig steeds meer acuut.

Uiteindelijk, na het XXIIe CPSU-congres in 1961 dat zich uitsprak voor destalinisatie in de satellietstaten, en meer direct na het XIIe CPTsj-congres in december 1962, werd er een begin gemaakt met de destalinisering in de ČSSR. Tot dusver hadden de Praagse leiders met succes getracht de liberaliseringstendensen zoveel mogelijk buiten de grenzen van de ČSSR te houden. In 1961 echter, als reactie op het XIIe CPSU-congres kwam er plotseling van officiële zijde kritiek op de inmiddels overleden stalinistische president Gottwald en de partij gaf opdracht het grote Stalin-monument in Praag te vernietigen: een indicatie dat er voor de ČSSR nu nieuwe tijden zouden aanbreken?

Het XIIe congres van de CPTsj benadrukte de conservatieve en dogmatische lijn van de partij. Inderdaad, de bestaande machtsverhoudingen binnen partij en staat bleven onaangetast, hetgeen een teleurstelling betekende voor velen die gehoopt hadden op veranderingen in de richting van een liberale politiek en een humaan socialisme¹²⁾. Toch besloot de dogmaticus Novotný, zij het met tegenzin, een voorzichtige destalinisatiepolitiek in te voeren; de redenen daarvoor waren de verslechterende economische situatie, de druk van intellectuelen en studenten en de groeiende ontevredenheid van de bevolking. Deze tendens bleek uit de toestemming voor de herziening van de politieke processen van 1949-1954, de opbloei van de geesteswetenschappen en de openstelling van de ČSSR voor toeristen uit het Westen. Het Kafka-symposium dat gehouden werd in Libice in mei 1963¹³⁾ en de toenemende openlijke kritiek op de Stalin-era passen duidelijk in deze ontwikkeling. Wat de economie betrof, deed Novotný de belofte maatregelen te nemen om de economische situatie te verbeteren, zij het volgens de conservatieve lijn van strakkere centrale planning en controle, hetgeen niet veel meer inhield dan een gedokterd aan symptomen en het nemen van marginale beslissingen. Van een werkelijke structurele hervorming in de economie was nauwelijks sprake.

Vrij snel nadat de koers verlegd werd naar een meer liberale politiek, kenmerkte de CPTsj zich door een voortschrijdend proces van polarisatie. Novotný trachtte echter vanaf 1965 de liberalisering weer terug te draaien, aangemoedigd door de ontwikkelingen in de Sovjetunie, waar de opvolgers van Chroesjtsjov weer een hardere koers gingen varen. Het proces van geleidelijke hervorming raakte in een impasse en de voorstanders van vernieuwingen, waaronder vele kunstenaars, intellectuelen en studenten, kregen weer te kampen met een steeds hardnekkiger verzet van Novotný en zijn stalinistische aanhan-

gers in alle lagen van de partijhiërarchie. De laatsten steunden op een grote aanhang in het leger, de volksmilitie en de veiligheidsdienst. De oppositie tegen het regime van Novotný werd steeds feller en bereikte tenslotte z'n climax in het begin van het jaar 1968.

II. *De achtergronden van de Praagse Lente*

De economische recessie die in 1963 haar dieptepunt bereikte, was één van de belangrijkste factoren die het democratiseringsproces in beweging brachten. In veler ogen was de partij met haar strakke centrale planning de grootste boosdoener van de slechte economische situatie. Binnen de partij zelf werd heftig gediscussieerd over de oorzaken en de mogelijke oplossingen van de economische problemen. De hervormingsgezinde economen, met name prof. Ota Šik, Eugen Löbl en dr. Radoslav Selucký, ontwikkelden nieuwe economische modellen en theorieën, die echter niet te rijmen waren met de belangen van de orthodoxe partijleiders ¹⁴). Bovendien meenden deze economen, dat de hervormingen niet beperkt konden blijven tot de economie, maar zich moesten uitstrekken over alle gebieden van het maatschappelijk leven. Zo verklaarde bijvoorbeeld prof. Šik op het XIIIe partijcongres, gehouden in juni 1966, dat de hervorming van de economie gepaard moest gaan met de democratisering van het politieke systeem.

In deze periode van aanhoudende economische misère vond de partij het niet verantwoord om deze economen zonder meer de mond te snoeren en zij toonde zich derhalve bereid enige liberalisering op economisch gebied toe te staan. Maar door het ondeskundig en bureaucratische ingrijpen in het economische leven, ook na de invoering van het nieuwe economische systeem, werd het effect van de hervormingen veelal teniet gedaan en waren de resultaten zeer teleurstellend. De verantwoordelijkheid voor deze ontwikkeling schoven Novotný cs. in de schoenen van de hervormingsgezinde economen. Zij trachtten hen in discrediet te brengen bij de arbeiders. Aanvankelijk leek het of de arbeiders inderdaad de zijde van Novotný gekozen hadden. Velen vreesden, dat in het nieuwe systeem van Šik hun zekerheden ten aanzien van werk en inkomen zouden worden aangetast.

Ook de Tsjechoslowaakse intellectuelen en voornamelijk de schrijvers waren een belangrijke stuwkracht achter het democratiseringsproces. Hun kritiek op de partij en hun doelstellingen kwamen met elkaar overeen. In de loop van de jaren zestig door de groeiende ontevredenheid met regime sloten zij zich steeds meer aaneen en vormden een krachtige oppositie tegen het Novotný-bewind.

De oppositie van de intelligentsia tegen het regime en de kritiek op de economische en maatschappelijke omstandigheden in de CSSR nam eind 1962 ten tijde van het XIIe partijcongres vastere vormen aan. *Literární Noviny* (Literaire Krant), het weekblad van de Tsjechoslowaakse schrijversbond riep het jaar 1963 uit tot een 'historisch jaar' in de strijd voor individuele vrijheid. De Slowaakse schrijver Ladislav Mňačko deed in januari 1963 in het Slowaakse schrijversorgaan *Kulturný Život* (Het Culturele Leven) een oproep om het begrip 'geweten' weer in ere te herstellen. Dit als een openlijk protest tegen de praktijken van het partij- en staatsapparaat, dat veelvuldig de wetten negeerde of misbruikte. In deze trant verschenen er meer kritische artikelen. Steeds moediger en openlijker publiceerden de schrijvers hun grieven en wensen. De voortdurende druk van de intelligentsia dwong Novotný tot concessies, maar desondanks gelukte het hem niet de critici tot zwijgen te brengen.

De eerste belangrijke stappen tot de destalinisatie werden genomen op de plenaire zitting van het CC der CPTsj in april 1963. Zeer behoedzame pogingen werden ondernomen voor de rehabilitatie van de slachtoffers van de processen uit de periode 1949-1954; dit om te voorkomen, dat de publieke opinie zich op deze zaak zou storten en er heftige discussies zouden losbarsten. Deze zouden namelijk de positie van Novotný en zijn naaste medewerkers in ernstig gevaar kunnen brengen. In de partijtop werden een aantal belangrijke personele veranderingen doorgevoerd, zij het tegen de zin van Novotný. De Slowaakse eerste partijsecretaris Karol Bacflek en de partijsecretaris van de CPTsj Brono Köhler, beide stalinisten, werden van hun functies ontheven. Bacflek werd opgevolgd door Alexander Dubček, terwijl de liberale communist Čestmír Císar, hoofdredacteur van het theoretische partijblad *nové Mysl* (Nieuwe Gedachte) werd gepromoveerd tot partijsecretaris. Voor de insiders een veelbelovende ontwikkeling.

Om zijn positie te behouden voelde Novotný zich genoodzaakt nog meer kaderveranderingen toe te laten. De kritiek op zijn bewind werd steeds feller. Het uitstellen van de rehabilitatie der zogenaamde Slowaakse burgerlijke nationalisten, ontlokte hevige kritiek aan het Slowaakse bevolkingsdeel. De Majales Festiviteiten van 1963 ontaardden in anti-regime demonstraties van studenten en jonge arbeiders. De onvolledige en selectieve rehabilitaties van slachtoffers van de stalinistische terreur verhoogden de spanningen tussen de partij en de intelligentsia. Op 20 september 1963 werd de premier van de ČSSR, Viliam Široký, na tien jaar deze functie bekleed te hebben, ontslagen en opgevolgd door Jozef Lenárt, toen door velen beschouwd als een sympathisant van de hervormingsbeweging. Binnen het CC werden vier commissies opgericht: voor ideologie, economie, landbouw en voor welvaart. Novotný hoopte daarmee de indruk te wekken van een meer collectief leiderschap. Hij dacht, dat deze 'concessie', evenals enkele andere tegemoetkomingen aan de eisen van de critici zijn machtspositie verder onaangetast zou laten.

Vanaf 1963 werd ook het onderwijssysteem, in de ČSSR, dat volledig volgens het Sovjetmodel opgebouwd was, bekritiseerd. De grootste grieven van de critici (onder hen de nieuwe minister van onderwijs en cultuur Císar, die door Novotný naar deze post gedegradeerd was) waren de toelatingskwalificaties voor zowel leerkrachten als leerlingen en studenten. Tot 1963 was stricte trouw aan het klasseprincipe en een 'onbesmette' herkomst van leraren en studenten een eerste vereiste. De 'zuiverheid van de politieke visie' van de docenten werd belangrijker geacht dan hun pedagogische gaven, met alle gevolgen van dien. In 1964 ontwierp de partij een programma om het onderwijssysteem te verbeteren.

Het culturele front baarde de conservatieve partijleiding veel zorg. Om de greep op de kunstenaars te handhaven werden betrouwbare partijleden in leidinggevende posities van de culturele organisaties aangesteld. De censuur was een belangrijk controlemiddel maar de kunstenaars wisten zich op vele manieren aan het wakend oog van de censor te onttrekken. De Westerse voorbeelden vonden hun weg naar de ČSSR en waren vaak een bron van inspiratie voor de Tsjechoslowaakse (toneel)schrijvers en filmregisseurs. Bovendien ontstond er een respectabele hoeveelheid originele Tsjechoslowaakse producties en het Westen maakt voor het eerst kennis met het Tsjechoslowaakse absurde toneel en met maatschappij-kritische films van regisseurs als Kadar, Klos en Jasný en toneelstukken van schrijvers als Havel, Karvaš en Kohout. Onder de jongere generatie schrijvers was de invloed van de Westerse 'beatbeweging' groot. De zogenaamde 'dissenters' zoals Beneš, Klíma en Kundera hielden zich in hun geschriften vooral bezig met de problemen rond het generatieconflict. Dit thema werd door de partij beschouwd als gevaarlijke en niet passend in de communistische ideologie.

De partijideoloog Jiří Hendrych waarschuwde tegen ideologisch-vijandige visies en in 1965 werd Čisář uit zijn ambt ontslagen en als ambassadeur 'verbannen' naar Roemenië. De partijleiding sprak zich wel uit voor een zekere mate van autonomie voor de culturele bonden mits deze bonden en de kunstenaars zich aan de partijlijn zouden houden.

De massamedia, pers, radio en televisie, ondergingen grote veranderingen als gevolg van de liberalisering in de culturele politiek. Zowel radio als televisie gingen live-panel discussies organiseren waarin vaak vrijmoedige commentaren en openhartige kritieken op het regime naar voren kwamen. Het kwaliteitspeil van de programma's verbeterde aanzienlijk. Het regime toonde zich het meest bezorgd over de pers. Door wat grotere speelruimte was de pers levendiger geworden, trok daardoor meer lezers aan en vergrootte haar invloed op de bevolking.

De liberalen probeerden hun moeizaam verworven hervormingen en relatieve vrijheden gelegaliseerd en geïnstitutionaliseerd te krijgen, opdat de partij deze verworvenheden hen niet meer zou kunnen ontnemen. Een essentieel punt was tevens de wijze van uitvoering van de hervormingen. Deze zouden veel van hun waarde verliezen als ze niet sneller en grondiger dan voorheen uitgevoerd zouden worden. Op dit punt verscherpte zich het conflict tussen de partijleiding en de hervormers, hetgeen tenslotte leidde tot de val van Novotný. Hij en zijn aanhangers werkten de hervormingen tegen, waar zij maar konden.

Op de vergadering van het CC van de CPTsj in oktober 1966 werd besloten om de ideologische controle over het culturele leven te verscherpen. De filmcensuur werd strenger en op 1 januari trad de nieuwe perswet in werking, die een preventieve censuur op alle publicaties instelde. Deze maatregelen leidden tot een verdere verscherping van de tegenstellingen. Het Vierde Schrijverscongres, eind juni 1967, ontwikkelde zich tot een opzienbarende manifestatie van algehele onvrede. Na dit congres nam de partij strenge maatregelen tegen de schrijvers. De onafhankelijkheid en bevoegdheden van de schrijversbond werden drastisch beknot¹⁵).

De jeugd vormde voor de partij een bron van teleurstellingen en ontevredenheid. De jongeren zochten hun vrijetijdsbesteding steeds meer buiten het kader van de communistische jeugdorganisatie (de ČSM). De onvrede van de jeugd, die zich onder andere uitte in politieke demonstraties, plaatste de partij voor een lastig dilemma. De Tsjechoslowaakse jongeren oriënteerden zich op het Westen in hun gedragspatroon (de 'hippy-stijl') en zij begonnen ook qua kleding en interesses steeds meer te lijken op hun generatiegenoten in Londen, Parijs of Amsterdam. Dit werd door de partij wel toegestaan, zij het met grote tegenzin, maar de pogingen van de jeugd om de ČSM, die onder strakke partijcontrole stond, onafhankelijker te maken, stuitten op weerstand van de partijleiders. Op het ČSM-congres in juni 1967 stelden de partijvertegenwoordigers zich zeer behoudend op inzake de voorstellen van enkele studentenleiders om de jeugdbond te hervormen. De partij benadrukte, dat de eerste doelstelling van de ČSM was de jeugd politiek te activeren en te overtuigen van de juistheid van de communistische leer. De belangen van de jeugd bleven op het tweede plan staan.

De Slowaken waren een belangrijke factor in de groeiende oppositiebeweging tegen het regime. De Slowaakse kwestie was niet in de eerste plaats een gevolg van de communistische dictatuur, maar had altijd een rol in de geschiedenis van de Tsjechoslowaakse republiek gespeeld. Sinds de stichting van de republiek in 1918 hadden de Slowaken zich altijd verzet tegen het centralistische beleid van de regering in Praag. In de jaren zestig vormden zij de spits in de destalinisatiebeweging, voornamelijk door hun campagnes

voor rehabilitatie van de leiders van de Slowaakse Nationale Opstand uit 1944 en door hun succesvolle eisen voor zuiveringen van Slowaakse kopstukken van de communistische partij, die zich met het stalinisme gecompromitteerd hadden. Een zeer belangrijke eis van de Slowaken was federalisering. In 1967 reisde Novotný naar Slowakije om zich persoonlijk te richten tot de Slowaken. De president, wiens haat en verachting voor de Slowaakse bevolking zeer groot was, veroordeelde het Slowaakse streven als een nationalistische en reactionaire beweging, die bestreden diende te worden. Door zijn eigenmachtig optreden joeg hij zelfs de meest conservatieve Slowaakse leiders tegen zich in het harnas.

Op het XIIIe partijcongres in juni 1966 bleek duidelijk, dat Novotný niet in staat was de problemen in de ČSSR op te lossen. De oppositie tegen zijn regime groeide met de dag. Ook in het conservatieve kamp was onvrede ontstaan met zijn beleid. De 'apparatsjiks' konden zich niet verenigen met het idee, dat het fout ging met de partij en het communisme in de ČSSR. Het werd voor Novotný erg moeilijk om te laveren tussen de orthodoxe communisten en de liberalen. Hij moest concessies doen aan de liberalen om de oppositie te verzachten, maar hij moest tevens de conservatieven verzekeren, dat ondanks de liberalisering de partij haar leidende rol zou behouden.

In de loop van 1967 waren de hervormers tot de conclusie gekomen, dat verdere vooruitgang slechts mogelijk zou zijn als Novotný *cs.* uit hun partijposten verwijderd zouden worden. Het verzet tegen hen bereikte een nieuw hoogtepunt tijdens het plenum van het CC der CPTsj van 30-31 oktober 1967. Dubček deed hier een scherpe aanval op het conservatisme in de hoogste partijkringen en gesteund door een groot aantal leden wees hij op de noodzaak van verregaande veranderingen. Novotný beschuldigde Dubček van Slowaaks nationalisme. Op deze vergadering eisten enkele leden van het Centrale Comité dat de twee hoogste ambten voortaan niet meer door één persoon mochten worden bekleed; dit impliceerde, dat Novotný óf zijn presidentschap óf de functie van eerste partijsecretaris zou moeten neerleggen. De vergadering ging tenslotte uit *een zonder een besluit genomen* te hebben. Op dezelfde dag dat op het CC-plenum de leidende rol van Novotný ter discussie stond, kreeg het regime een nieuwe gevoelige klap te verwerken, door het Strahov-incident¹⁶). De repercussies van dit incident bleven niet beperkt tot Praag. Het gebeurde kreeg een enorme publiciteit die zich tegen het regime keerde.

De volgende vergadering, gepland voor 12 november, werd op aandrang van Novotný uitgesteld tot 19 december. Ondertussen werden een aantal presidiumvergaderingen belegd. Novotný ondernam pogingen om Dubček af te zetten als eerste partijsecretaris van de Slowaakse communistische partij, maar hiervoor kreeg hij weinig steun. Buiten medeweten van de partijleiding nodigde Novotný begin december 1967 Leonid Breznev uit, in de hoop dat deze hem zou steunen. Hij werd in zijn verwachtingen beschaamd. "Het is uw zaak, kameraden" zei Breznev heel nadrukkelijk tegen de Tsjechoslowaakse leiders tijdens zijn bliksembezoek op 8 december¹⁷).

Op de bijeenkomst van 19-21 december bleek, dat nu de meerderheid van de leden van het CC voor het aftreden van Novotný als eerste partijsecretaris van de GPTsj was. Daarop stelde O. Šk voor Novotný uit die functie te ontslaan. Op 21 december verklaarde Novotný dat hij elk voorstel betreffende de voortzetting van zijn ambt zou accepteren. Er werd besloten de vergadering te verdagen tot begin januari 1968, om dan de definitieve beslissing te nemen. In de tussenliggende tijd heeft Novotný geprobeerd met de hem trouw gebleven generaals en leiders van de geheime dienst een militaire coup te organiseren (Šejna-schandaal). Dit plan mislukte door de tegenwerking van een deel van de communisten binnen het leger zelf. Toen het CC-plenum opnieuw bijeen-

kwam op 3 januari 1968, bleek de positie van Novotný nog verder verzwakt te zijn. Op 5 januari werd Dubček met algemene stemmen gekozen tot eerste partijsecretaris van de CPTsj.

De nieuwe partijsecretaris was voor het grootste deel van de bevolking een onbekende. In de partijleiding stond Dubček, 47 jaar oud, bekend om zijn oprechtheid, zijn onbelast verleden en zijn gezond pragmatisme. Tevens werd hij beschouwd als gematigd vooruitstrevend. Zowel voor de liberalen als voor de conservatieven was hij een acceptabele kandidaat. De machtswisseling in de partijtop werd door de bevolking in de ČSSR koel ontvangen. Men zag de gebeurtenissen van begin 1968 aanvankelijk als personele veranderingen, waarna alles bij het oude zou blijven. Spoedig bleek echter, dat het om veel meer ging.

Wim IJzereef

DE HOUDING VAN DE INTELLECTUELEN, STUDENTEN EN ARBEIDERS TEGENOVER HET REGIME VAN NOVOTNY

Na het XIIe Congres van de CPTsj, in de tijd van de de-stalinisering, kwamen op vele terreinen dieperliggende problemen aan het licht, die terug waren te brengen tot het uiteenlopen van ideologie en realiteit. Eén ervan betrof de vraag, of intellectuelen, studenten en arbeiders steeds dezelfde belangen hebben. Hervormingsgezinden, overwegend intellectuelen, voerden aan, dat er geen eenheidsbelang mogelijk was. Zij wilden naar een sociale structuur waarin elke groep zijn eigen belangen zou kunnen behartigen¹⁸). De conservatieven, die zich beriepen op de steun van de arbeiders, verdedigden de bestaande maatschappelijke verhoudingen, waarin de partij optrad als behartiger van ieders belang. De steun van de arbeiders echter was geenszins actief; hun enige zorg was het handhaven van hun relatief bevoorrechte positie. Zij voelden zich zowel van de partij als van de intellectuelen vervreemd en stonden aanvankelijk nogal sceptisch tegenover de hervormingen. De studenten namen een tussenpositie in.

De intellectuelen

In de ČSSR worden onder intellectuelen naast de kunstenaars en schrijvers allen gerekend, die een hogere opleiding genoten hebben. In 1956 waren de eerste kritische geluiden te horen op het tweede schrijverscongres. De schrijvers eisten toen bij monde van Jaroslav Seifert erkenning van hun opvatting, dat zij het geweten van de samenleving moesten vormen. Scherper kwam de kritiek van schrijvers naar voren in 1963; waarbij zij de aanzet gaven tot de zgn. 'tweede de-stalinisatie'¹⁹); zij wensten toen onder meer de rehabilitatie van vroeger veroordeelde schrijvers. In de daarop volgende jaren namen de schrijvers en andere kunstenaars een steeds onafhankelijker positie in. Als reactie hierop werd op 1 januari 1967 de censuur verscherpt. De schrijvers beantwoordden deze en andere maatregelen met openlijke dissidentie op hun IVe congres in 1967 (een volgend artikel gaat hier nader op in). Steeds duidelijker begon zich een conflict af te tekenen met de conservatieve leden in de partijtop, die de dissidentie de kop trachtten in te drukken door eerst de hervormingsgezinde minister van cultuur Čsáň te vervangen, en vervolgens een proces aan te spannen tegen de schrijver Beneš en de filmer Zámečník.

De plaats van de academici binnen de maatschappij was anders dan die van de schrijvers en de kunstenaars. Zij bekleedden vaak hoge partijfuncties en hadden veel meer kana-

len om hun mening kenbaar te maken. Al vóór 1960 waren er onder hen stemmen opgegaan voor vrijer onderzoek. Zo wilde men in de sociale wetenschappen meer vrijheid om te werken vanuit een breder perspectief dan alleen de marxistische theorie.

Er waren twee groepen, die zich speciaal bezig gingen houden met maatschappelijke veranderingen. Dat waren in de eerste plaats de economen onder leiding van Ota Šik en in de tweede plaats politicologen en historici.

De studenten

De studenten hadden veel minder gelegenheid om hun grieven te uiten dan de intellectuelen. Zij werden als een deel van de jeugd beschouwd, waren lid van de ČSM, de jeugdbond van de partij, zodat zij hun belangen niet konden behartigen via een eigen organisatie. Pogingen om van de ČSM een belangenbehartigende organisatie te maken, onder andere door de invloedrijke studentenleider Jiří Müller, werden in de kiem gesmoord. Beziggehouden door hun eigen specifieke problemen, konden de studenten weinig belangstelling opbrengen voor internationale problemen zoals de oorlog in Vietnam of de studentenrevoltes aan de westeuropese universiteiten. Dit bleek onder andere bij een bezoek aan Praag in 1968 van Rudi Dutschke, wiens ideeën bij de Tsjechoslowaakse studenten nauwelijks gehoor vonden. De studenten maakten meestal gebruik van de Eerste Mei-festiviteiten om hun ongenoegen te uiten. In 1963 liep het poetry-festival in Praag (met oa. Allen Ginsberg) uit op een massale anti-Novotný-demonstratie, die door de politie uiteen geslagen werd. In mei 1966 werd aan de wens van de studenten gehoor gegeven door de universiteiten iets meer zelfstandigheid te geven. Daarnaast werd het vakkenpakket uitgebreid met vakken als politicologie en sociologie en tegelijkertijd werd de keuzevrijheid vergroot. De partij hield de teugels verder strak. In juni 1967 kwamen de studenten in conflict met de ČSM-top, toen op het ČSM-Congres bleek, dat nauwelijks enige verandering te verwachten was in de houding van de partij ten opzichte van de jeugd in het algemeen en de studenten in het bijzonder ²⁰).

Toen in oktober in een complex studentenflats de electriciteit uitviel, grepen de studenten dit aan om tegen de slechte huisvesting te protesteren. Ongeveer vijftienhonderd studenten van het Strahov-internaat van de Technische Hogeschool in Praag hielden een grote demonstratie, die uitgroeide tot een massale mars door Praag. De politie greep spoedig in en er ontstonden rellen, waarbij gewonden vielen.

De arbeiders

Sinds de communistische machtsovername van 1948 was de materiële positie van de arbeiders relatief goed geweest. De doorsnee arbeider verdiende meer dan de ambtenaar en maar weinig minder dan de academicus. Bovendien bood een premiestelsel de mogelijkheid nog wat bij te verdienen. Door de economische stagnatie veranderde er echter veel. De partij ging steeds meer druk op de arbeiders uitoefenen om hun tot grotere prestaties aan te zetten. De pressie op de ondernemingen om toch maar vooral de telkens verhoogde productie-norm te halen werd groter, met als gevolg, dat de arbeiders meer moesten produceren om basis-salaris te verdienen ²¹). Daardoor werd de mogelijkheid om premies te verdienen steeds kleiner. De werkomstandigheden verslechterden en het aantal bedrijfsongevallen nam onrustbarend toe. Ook de voorzieningen, zoals bijvoorbeeld in kantines, werden slechter. De juridische en sociale positie van de arbeider liet veel te wensen over. De directeur van de onderneming had grote bevoegdheid over het personeel, terwijl de vakbonden zich in het algemeen niet bezighielden met de belangenbehartiging van haar leden. De vakbonden, waarvan 95% van de arbeiders lid was, verzorgden weliswaar vakantie-

reizen en dergelijke, maar lieten zich niet in met essentiële zaken, zoals lonen, werktijden, veiligheid, etc. Na 1964 probeerden de vakbonden iets meer aan belangenbehartiging te doen, maar ook toen kon er niet gesproken worden van een vakbondsconcept, zoals men dat in het westen kent.

De economische hervormingen leken in eerste instantie niet in het voordeel van de arbeiders te werken. Ze waren gericht op grotere efficiëntie; daarom werd het aantal productie-eenheden ingekrompen en werden vele bedrijven gereorganiseerd. Hierdoor ontstond zelfs enige werkloosheid. Bovendien werd overgegaan tot een voorzichtige politiek van loon-denivellering; in verhouding tot de academici en intellectuelen dreigden de arbeiders in loon achteruit te gaan.

Bert Tuin DE STEM VAN DE LITERATUUR

"De stem van de literatuur moet onrust oproepen." ²²). Deze waarschuwing liet Jan Procházka het regime-Novotný horen in zijn slotrede op het Vierde congres van de Tsjechoslowaakse Schrijversbond. Niet alleen onder de literatoren, maar ook onder journalisten en scenarioschrijvers was in de loop der jaren een oppositie gegroeid tegen het conservatieve bewind van Novotný. Achteraf vond Procházka het kongres in 1967 "verschrikkelijk nuttig", omdat het had bijgedragen tot het bankroet van de conservatieven. De onrust in de ČSSR had in de literatuur een krachtige stem gevonden.

In de veelbewogen geschiedenis van het Tsjechoslowaakse volk hebben de intellectuelen en de schrijvers in het bijzonder een vooraanstaande rol gespeeld. In de Oostenrijks-Hongaarse monarchie lagen volop kansen, vooral voor Tsjechisch, cultureel nationalisme. De emancipatiestrijd speelde zich echter ook af op politiek gebied. Zo stonden b.v. de censuurwetten voortdurend bloot aan aanvallen. Dezelfde verbondenheid van cultuur en politiek was ook een kenmerk van de literatuur tijdens de Eerste Republiek (1918-1938). Artistiek bereikte zij grote hoogten, en internationale stromingen bloeiden ook in Tsjechoslowakije. "Een grote tijd vereist grote mensen" schreef Jaroslav Hašek; het is opmerkelijk dat zijn Švejk en diens tijdgenoot Josef K. (van Franz Kafka) onder de dissidenten van de jaren zestig een grote populariteit genoten.

Het socialisme bezat een sterke aantrekkingskracht op de intellectuelen, juist door de humanitaire doelstellingen. In de jaren dertig werd het engagement nog versterkt door de strijd tegen het fascisme. De CPTsj had grote aanhang onder de jonge kunstenaars, die haar zagen als instrument om de menselijke vrijheid en ontplooiing te realiseren. Antonín Liehm beschrijft hoe zijn generatie het als een opdracht zag "al ons weten en kunnen ten dienste van de arbeidersklasse te stellen" ²³). Naar buiten toonde CPTsj zich op cultureel gebied uiterst tolerant.

De schrijvers traden in 1948 het socialistische tijdperk dan ook met hooggestemde verwachtingen binnen. Nu kreeg de cultuur een taak bij de consolidatie van het nieuwe stelsel. De partij eiste eenheid van actie en conformisme. Dit werd gewaarborgd door de oprichting van de Tsjechoslowaakse Schrijversbond (SČSS), en het nemen van censuurmaatregelen. Aanvankelijk schikte men zich hierin, beseffend, dat discipline noodzakelijk was in de revolutionaire praktijk. Al spoedig bleek echter dat er in het Tsjechoslowakije van de beginjaren vijftig geen ruimte was voor humanitaire en democratische idealen. Stalinisme en Koude Oorlog eisten hun tol door zuiveringen en processen, óók in de cultuur: "De verliezen zijn moreel, artistiek; sommige schrijvers verloren hun stem, anderen hun

thuis, of zelfs het leven" ²⁴). De literatoren moesten kiezen tussen blinde gehoorzaamheid aan de partij — onmenselijkheid verheerlijken, prietpraat schrijven, propaganda voeren —, of zwijgen. De kunst moest *socialistisch-realistisch* zijn — realistische methode, romantische geest, optimistisch en ideologisch conform de partij —, maar zoals Milan Kundera zegt: "In de kunst was de officiële doktrine: realisme. Het was echter verboden over de realiteit te spreken" ²⁵). De cultuur was verworden tot een door de partij beheerst ideologisch en propagandistisch instrument, en toen de storm van het stalinisme tegen 1956 wat geluwd was, kwam er openlijk verzet van de kant van de schrijvers. Direct volgend op het Twintigste partijcongres in de USSR, werd in april 1956 het tweede congres van de SČSS gehouden. Een liberale groep schrijvers streed daar een succesvolle strijd tegen de totalitaire cultuurpolitiek, met als resultaat, dat ze volledige creatieve vrijheid kregen (vrijheid van stijl en vrij van ideologische dwang), echter op voorwaarde, dat de literatuur zich niet met de politiek zou bemoeien. Wat de schrijvers bedoeld hadden, was een *ontdogmatisering* van de literatuur; wat ze kregen was een *depolitisering*. Dit was bewust geweld door Novotný; zijn machtspolitiek was er op gebaseerd de intellectuelen en kunstenaars te isoleren van de arbeiders, beiden van elkaar te vervreemden, zodat een progressief verbond tegen zijn bewind niet tot stand zou komen.

Gedurende een paar jaar scheen de liberalisering in Tsjecho-Slowakije door te zetten. Schrijvers werden gerehabiliteerd en er konden andere dan "socialistisch-realistische" werken verschijnen. Na 1958 werd alles echter weer teruggedraaid. In 1962 herhaalde dit proces zich: na het XIIe congres van de CPTsj werd er weer geliberaliseerd, zij het dubbelhartig. Ladislav Mňačko's *Vertraagde Reportages* (1963) was kritisch geëngageerde literatuur. Het behandelde weliswaar de misstanden van het stalinisme, maar kritische literatuur over Novotný mocht niet verschijnen. Films van b.v. Němec, of Forman konden wel op festivals en in het buitenland, maar niet in de Tsjecho-Slowaakse bioscopen gedraaid worden. Toneelwerken van Kundera, Klíma en absurdistisch drama van Havel werden getolereerd. Het Kafka-debat kwam in de openbaarheid in de vorm van een internationale conferentie in Libice (mei 1963; in boekvorm pas drie jaar later). De actualiteit van Kafka werd benadrukt: vervreemding, óók in het socialisme, bureaucratie en totalitaire staat tegenover het individu. Juist omdat Kafka "persona non grata" was, en omdat zijn thematiek als actueel ervaren werd, genoot hij een enorme populariteit onder de jeugd. Diezelfde jeugd had meer belangstelling voor "westers-decadente cultuuruitingen", als jazz en beat-poëzie, dan voor de ČSM en de Eerste Mei-feesten.

Het regime voelde deze ontwikkelingen als een bedreiging en het trachtte het tij te keren door het verscherpen van de cultuurpolitiek. De censuur werd harder en nam vol-slagen willekeurige vormen aan. Goldstücker zei in 1967: "... allerlei soorten experimentele (vorm-experimentele B.T.) werken verschijnen nu zonder moeilijkheden; werken die de problemen van vandaag of de menselijke ervaring van het hedendaagse leven beschrijven, stuiten op grote moeilijkheden." ²⁶) Door de systematische depolitisering van Novotný en de willekeurige uitvoering van dat beleid door zijn cultuurbonzen Koucký en Hendrych nam de verzetshouding van de schrijvers toe.

Liehm constateerde onder de schrijvers een "intellectuelencomplex"; men zou het ook de traumatische ervaring van de stalinistische periode kunnen noemen. De schrijvers hadden zich geconformeerd aan het regime, omdat zij geloofde, dat de tegenstrijdigheid tussen hun idealisme en de stalinistische praktijk haar oorsprong vond in hun eigen *intellectualisme*, en niet in het communisme. Ze hadden geloofd in het communisme, en er voor gestreden: "Het was een conflict tussen ons intellect en ons geloof in een ideaal" ²⁷). Het congres in 1956 was een bevrijding in die zin, dat men dit schuldcomplex afwierp

en de schuld duidelijk op het stalinisme, als ontarding van het socialisme, schoof. Dit bewustzijn was traumatisch. De "generatie van het stalinisme" werd door één gedachte beziel: dit nooit weer! De schrijvers meenden, dat de destalinisering zich in de periode na 1956 niet echt doorzette. Het regime bleek niet oprecht naar nieuwe oplossingen te zoeken, maar neigde er toe terug te grijpen naar de oude methoden. Men zag het stalinisme nog steeds als reële dreiging, die wortelde in het systeem zelf; de politieke structuur van Tsjechoslowakije was van buiten af opgelegd en sloot niet aan bij de behoeften en tradities van de bevolking.

Bijzonder duidelijk ervoeren de schrijvers dit op hun eigen werkterrein, de cultuur. Van oudsher voelden de schrijvers zich "het geweten van het volk". Door een wisselwerking of dialectische verhouding met de samenleving, zou de cultuur een weergave moeten zijn van wat er leefde in een volk. Liehm drukte het als volgt uit: "Cultuur is de som van alle verscheidene creatieve krachten in een volk. Het is het levendige geheugen, het pijnlijke bewustzijn en het geweten van een volk; het is de uiting van de verschillende facetten van haar geestesleven" ²⁸). Deze functie kon de literatuur in ČSSR niet vervullen; niet onder Gottwald, maar ook niet onder Novotný. Depolitiserings tactiek van de laatste vereemde immers de literatuur van de maatschappelijke realiteit. De censuur maakte het onmogelijk, dat de cultuur een afspiegeling van het volksleven was. Slechts het regime welgevallige werken passeerden de censuur-zeef ongeschonden.

Rond 1960 verzamelden zich in de redactie van het weekblad van de SCSS, *Literární Noviny*, een aantal mensen die zich sterk geëngageerd voelden: Liehm, Klíma, Procházka, Vaculík, e.a. Al gauw vormden zij een oppositie, evenals bijvoorbeeld de hervormingsgezinde economen. Juist het debat van de economen droeg bij tot de standpuntbepaling van de schrijvers. De kritiek werd structureler, en het kreeg een duidelijk politiek karakter. Er werd naar een alternatief gezocht voor het starre, ondemocratische en gecompromitteerde regime. Democratisering, decentralisatie en vrijheid van meningsuiting stonden daarbij centraal. Dat dit moest plaatsvinden binnen het socialisme, sprak vanzelf.

De reactie van het regime op de beginnende liberalisering sterkte de schrijvers in hun oppositionele houding. Naar aanleiding van het proces tegen Sinjavski en Daniël in de Sovjetunie (1966), waaraan het proces tegen Jan Beneš de Tsjechoslowaakse pendant was, vreesden de schrijvers, dat de cultuurpolitiek een soort neo-stalinistische wending zou nemen. Omdat de censuur nooit wettelijk was vastgelegd, was zij volkomen willekeurig geweest; in 1966 werd echter een Censuurwet aangekondigd. Heruitgaven van al eerder verschenen werken werden plotseling geconfronteerd met verschijningsverboden. Eveneens voorspelden de organisatorische en personele veranderingen in de cultuurorganisaties weinig goeds.

In dit klimaat brak het jaar 1967 aan. Voor juni stond het vierde congres van de SCSS op het programma. Met gemengde gevoelens leefden de schrijvers er naar toe; wellicht was het de laatste kans om te pleiten voor een humaan socialisme. Een paar dagen van te voren gaf Jan Procházka nog een duidelijke beginselverklaring: "De kunst dient dat te zeggen, wat gezegd moet worden" ²⁹).

Luit Sietsema

HET IVe CONGRES VAN DE TSJECHOSLOWAAKSE SCHRIJVERS BOND

Het congres werd van 27 tot 29 juni in Praag gehouden ³⁰). Daarvoor al, op 26 juni, vond er een voorvergadering van de partijgroep binnen de Bond plaats. De voorzitter van

de Ideologische Commissie van het CC van de CPTsj, Jirí Hendrych, verrichtte de openingsrede, waarin hij de aanwezigen maande in het nieuwe CC van de Schrijversbond geen partijonwelgevallige mensen te kiezen. Tevens bekritiseerde hij een aantal artikelen, die de censor uit het bondsorgaan Literární Noviny had geweerd. Met name die artikelen waarin de Midden-Oosten politiek van de CSSR, die toen erg actueel was vanwege de Zesdaagse Oorlog, werd aangevallen vanwege haar eenzijdig pro-Arabische karakter. Sommige schrijvers stemden in met Hendrych's harde woorden, maar anderen maakten er bezwaar tegen, hoewel zij van hun kritiek weinig resultaat verwachtten. Na enige touwtrekkerij werd er gestemd over de op te stellen kandidatenlijst. Deze stemming viel nogal negatief uit voor de partij; vele schrijvers die door de partij waren voorgesteld werden niet op de lijst geplaatst.

De volgende dag begon het eigenlijke congres. Milan Kundera beet de spits af met een rede, waarin hij ernstige kritiek uitte op de censuur, die de kracht van de nationale cultuur aanzienlijk verzwakte. Onmiddellijk hierop verscheen Hendrych op het spreekgestoelte om verdere onlustuitingen te voorkomen. Hij trachtte de schrijvers te paaien met financiële voordeeltjes ³¹). Dat zijn pogingen geen succes boekten, bleek uit de rede van Pavel Kohout. Hij eiste een herziening van de perscensuur, en las daarna een brief voor van A. Solzjenitsyn aan de Russische Schrijversbond, waarin deze een aanval deed op de beperkte literaire vrijheid in zijn land. Deze indirecte kritiek op de situatie in Tsjechoslowakije was partijideoloog Hendrych te veel. Achter de bestuurstafel kwam een wit hemd omhoog en de partijbond verliet woedend de vergaderruimte. De crisis was uitgesproken.

De tweede dag van het congres begon daarom in een neerslachtige sfeer. Vele aanwezigen vreesden dat de partij maatregelen zou nemen tegen de recalcitranten. Dit was ook de reden waarom een groep voorzichtige hervormingsgezinden, gesteund door Slowaken en een aantal conservatieven, een brief liet voorlezen, waarin geëist werd, dat het congres zich verder niet met politieke onderwerpen zou bemoeien ³²). Hoewel deze oproep werd gesteund door de dreigend lege stoel van Hendrych, leverden sommige schrijvers nog steeds kritiek. Zo viel Ivan Klíma de nieuwe perswet van 1 januari 1967 aan, die ironisch genoeg, precies een eeuw na de opheffing van de censuur in de Habsburgse Monarchie, werd ingevoerd. Václav Havel eiste, dat de Schrijversbond zich strijdbaar zou opstellen tegenover de partij. Ludvík Vaculík bracht de temperatuur in de vergaderzaal tot het kookpunt door te verklaren, dat het staatsapparaat was geworden tot een dynastie, die haar macht ernstig misbruikte. Zolang er geen grondige democratisering had plaatsgevonden verdiende zij het predikaat "socialistisch" niet.

Op de ochtend van de laatste dag van het congres werd de partijgroep voor een buitengewone vergadering bijeengeroepen. Daar kregen de kritische schrijvers van Hendrych fikse uitbranders. Hij verweet hen, en dan met name Vaculík, dat zij in ernstige mate waren afgeweken van de partijlijn en zelfs anarchistische ideeën hadden geopperd. Vervolgens legde hij een nieuwe kandidatenlijst voor het Centrale Comité van de Schrijversbond op tafel. Deze lijst week af van de lijst die op de voorvergadering was aangenomen, en vele dissidente Tsjechen kwamen hierop niet meer voor. Hendrych adviseerde de partijleden vóór de veranderingen te stemmen, op straffe van opheffing van de Bond. Na de discussie kwam er een compromis uit de bus, waarbij alleen de voor de partij volstrekt onaanvaardbare schrijvers Vaculík, Klíma, Havel en Kohout werden vervangen door meer plooibare kandidaten. De lijst werd later door het congres automatisch aangenomen, omdat de partijgroep in democratisch-centralistische geest in zijn geheel vóór stemde. Het CC van de Schrijversbond bleef echter vooralsnog verstoken van voorzitter, omdat de partij de benoeming van Jan Procházka blokkeerde.

Na dit gedenkwaardige congres van de schrijvers werden onder partijpressie slechts de behoudende redevoeringen in de Tsjechoslowaakse pers gepubliceerd. Verder stond de pers vol met aanvallen op de kritische congresgangers. Zo vond het blad *Kulturní Tvorba* dat zij "demagogen" en "anarchisten" waren, en Novotný noemde hen in de *Rudé Právo* van 1 juli 1967 zelfs reactionairen, met wie geen compromissen gesloten konden worden ³³). Niettemin bleven sancties vooreerst uit, de partij wist nog niet hoe ze de schrijvers moest aanpakken. Er vond echter een drietal gebeurtenissen plaats die de verhouding tussen de kritische schrijvers en de CPTsj nog verscherpte. Allereerst werden er op 15 juli twee literatoren veroordeeld tot langdurige gevangenisstraffen. Het betrof Jan Beneš, en Pavel Tigrid, redacteur van een in Parijs verschijnend Tsjechoslowaaks emigrantentijdschrift. ³⁴) Ten tweede vertrok in het begin van augustus de auteur Mňačko naar Israël. Hij verklaarde niet naar zijn land te zullen terugkeren, voordat de anti-semitische, pro-Arabische politiek was opgegeven. De partij reageerde hierop door hem zijn staatsburgerschap, partijlidmaatschap, lidmaatschap van de Schrijversbond en literaire prijzen te ontnemen. Tenslotte kwam er in Londen een door 329 Tsjechoslowaakse kunstenaars en intellectuelen ondertekend manifest in de openbaarheid, waarin deze hun westerse collega's vroegen hun strijd voor de geestelijke vrijheid te steunen. De authenticiteit van dit manifest werd overigens door velen betwist en later bleek dat het inderdaad om een vervalsing ging.

Door deze ontwikkelingen raakte de partij nog meer geïrriteerd. De repressie kwam nu op gang. Op 27 september deelde Hendrych mee, dat Vaculík, Klíma en Liehm uit de CPTsj waren gezet, daar zij er anarchistische ideeën op na hielden, en verder dat Procházka van de kandidatenlijst voor het CC van CPTsj was afgevoerd. Pavel Kohout durfde het aan deze maatregelen te bekritisieren, wat hem een officiële berisping opleverde.

In oktober werd de strafexpeditie voortgezet. Zo vonden er enkele veranderingen in de redactie van *Literární Noviny* plaats, dat tegelijkertijd onder het toezicht van het Ministerie van Cultuur en Informatie werd gebracht. De lezers reageerden onmiddellijk: de oplage van het blad — spottend "Hoffmann's Vertellingen" genoemd naar de bewindsmann op voornoemd ministerie — daalde van 150.000 naar 60.000. ³⁵) Tevens trachtte Hendrych de partij-invloed in de Schrijversbond te vergroten door het oprichten van een "aktiv" van schrijvers, die de CPTsj bij haar werkzaamheden moest helpen. De Bond werd nog verder verzwakt, doordat de autonomie van de Slowaakse onderafdeling werd uitgebreid, wellicht mede als beloning voor de gematigde houding van haar leden op het congres.

Uiteraard verzetten de schrijvers zich zoveel mogelijk tegen de repressieve maatregelen. Hierbij kregen zij de steun van talrijke intellectuelen én een deel van de Tsjechoslowaakse arbeiders. Zo vond er bijvoorbeeld een inzameling plaats ten bate van Ludvík Vaculík, die een gezin met drie kinderen moest onderhouden. Tot grote vreugde van de schrijvers bleek nu, dat er nog banden bestonden tussen de intellectuelen en de bevolking.

De protesten van de schrijvers wierpen geen onmiddellijke resultaten af, maar de kritische houding droeg er wel toe bij, dat het bewind van Novotný ten slotte ten val kwam. Pas onder Dubček kregen de schrijvers de geestelijke vrijheid, waarvoor zij al zo lang hadden gestreden.

Marko Otten
HET ECONOMISCHE EN IDEOLOGISCHE PERSPECTIEF VAN DE
PRAAGSE LENTE

I *Inleiding*

Met een grote crisis in 1962-1963 eindigde het derde vijfjarenplan. In Tsjechoslowakije manifesteerde zich het falen van het economisch stalinisme – van het *Sovjetmodel* of van het zogenaamde *Oude Systeem*. Kritiek en destaliniserende tendensen kregen in toenemende mate vat op president en partijsecretaris Antonín Novotný en diens behoudende stalinistische aanhang. Immers, de economische ontredde dwong Novotný op het XIIe Congres van de CPTsj in te stemmen met de installering van een commissie, die na gedegen onderzoek van de bestaande situatie plannen diende op te stellen voor eventuele economische hervormingen.

Terwijl het economisch hervormingstreven steeds sterker werd, groeide ook op politiek en ideologisch terrein de wens het systeem te wijzigen. De oppositie won in de loop der tijd zoveel aan kracht, dat Novotný tenslotte gedwongen kon worden zijn functie als partijleider neer te leggen. In de maanden volgend op Novotný's aftreden werden de hervormingsprincipes, die opgesteld waren door de al genoemde commissie, consequent en toenemend radicaler toegepast. Deze beginselen hadden reeds een hele geschiedenis achter zich vanaf hun erkenning door de partij in 1964. Zij waren druk besproken, en een aantal erop gebaseerde hervormingen hadden na 1966 slechts moeizaam en vol compromissen ingevoerd kunnen worden. De invoering was namelijk steeds tegengewerkt door de conservatieve dogmatische groep. De kritiek van verschillende kanten en de – zij het geringe – praktische ervaring bleken van waarde bij de meer consequente toepassing in 1968. Een onmiskenbare centrale rol bij dit alles werd gespeeld door Prof. Ota Šik, hoogleraar in de marxistische economie. Hij vormde de spil van diverse advies- en onderzoeksc commissies onder Novotný, zoals de bovenvermelde. Onder Dubček tenslotte werd hij vice-premier.

Wie zich sociaal-economisch met de Praagse Lente wil inlaten, kan niet om de persoon van Šik heen; niet alleen vanwege zijn belangrijke rol in de hervormingsbeweging, maar zeker niet vanwege zijn in vele geschriften vervatte weergave van en bijdrage tot de ontwikkeling van het zogeheten *Hervormingsmodel ČSSR* vanuit het traditionele marxisme-leninisme. Dit model noemde hij ook wel het concept van een Democratische en socialistische plan- en markteconomie. Na de inval werkte Šik één en ander verder uit tot een meer algemeen alternatief voor zowel het communisme als het kapitalisme, tot de *Derde Weg*. Tenslotte moeten nog vermeld worden zijn scherpe analyses van het economisch-stalinistische bestel onder Novotný. Deze leverden een voor Oost-europese landen grote hoeveelheid uniek cijfermateriaal op, dat door vriend en vijand geautoriseerd is. Het werk van Šik kan daarom als de belangrijkste steun dienen voor een verklarende benadering van het Hervormingsmodel ČSSR, waarvan in dit bestek niet meer dan een korte weergave volgen kan.

II *Het oude systeem*

De communistische machtsovername van februari 1948 luidde een economische heroriëntatie in van bijzondere proporties. Tsjechoslowakije immers was al een belangrijke industriestaat, waardoor de nationalisering van en het erop volgende staatsbeheer over de

productiemiddelen op een ongekennd grote schaal moesten plaatsvinden. De structurele omschakeling van lichte naar zware industrie voegde een extra dimensie toe aan dit proces. Voor de Tweede Wereldoorlog had het land gebruik gemaakt van zijn gunstige Oost-Westligging en een belangrijke exportindustrie weten op te bouwen van vooral consumptiegoederen. Dat het accent na de machtswisseling op de zware industrie kwam te liggen, wordt meestal verklaard met het argument van de bewuste invoering van het stalinistische *ontwikkelingsmodel*, waarvan één der voornaamste kenmerken de nadruk op de kapitaalgoederenindustrie is.

Achteraf echter kan men vaststellen, dat de Koude Oorlog een heroriëntatie welhaast onvermijdelijk maakte: Europa raakte verdeeld in twee antagonistische kampen. Verder speelden de behoeften van het Oostblok in verband met de Koude Oorlog een belangrijke rol bij de toedeling van taken aan Tsjechoslowakije in de Comecon. Dit blijkt duidelijk uit de door de Comecon afgedwongen amendering van het eerste Tsjechoslowaakse vijfjarenplan (1949): de export naar de Oostblokstaten, voorheen gepland op 45% van de totale export, werd opgevoerd tot 78% van het totaal, de geplande productiestijging van 157% bepaalde men op 198%, waarbij voor het eerst expliciet werd vastgelegd hoeveel de productie in de zware industrie omhoog moest, namelijk 233%³⁶).

De bevoordeling van laatstgenoemde bedrijfstak en de nadruk op een extensieve investeringswijze brachten aanvankelijk snelle successen, hoewel de oplopende kostenfactor te denken gaf, stelden in 1956 politici en partijleden tevreden vast, dat het kleine Tsjechoslowakije inmiddels zo'n driekwart van het wereldmachine-assortiment vervaardigen kon. De continuering van de breedte-investeringen bij een ongunstige kostenontwikkeling moest tot funeste resultaten leiden. Veroudering van het productieapparaat leidde tot verspilling van mankracht en materiaal; de groei van de arbeidsproductiviteit stagneerde. De kwaliteit van de eindproducten bleef in toenemende mate relatief achter bij andere — met name westerse — industriestaten. Een baaierd van kwalitatief materiaal toont dit aan³⁷).

De eenzijdigheid van het Sovjetmodel verhinderde voorts een volledige ontplooiing van de overige sectoren van de economie. Een traditioneel voorbeeld, de landbouw: de arbeidsmobilisaties ten behoeve van de zware industrie hadden met name in de agrarische sector geleid tot een sterke mate van vergrijzing en onderbezetting. De collectivisering leidde nauwelijks tot efficiëntie-verbetering, vooral omdat het mechanisatiepeil gering bleef; nog in '67 vinden wij in Tsjechoslowakije 24 landbouwers per tractor (Frankrijk: 5, BRD: 3)³⁸). Het verzet van overwegend agrarische Slowakije tegen Novotný vindt hiermee een economische verklaring (die op zichzelf natuurlijk nooit afdoende mag heten): de bevoordeling van zware industrie boven landbouw resulteerde in het voortrekken van het industriële Tsjechië ten opzichte van het traditioneel agrarische Slowakije. De handel met het buitenland toonde misschien het duidelijkst de nadelen van een eenzijdig en extensief investeren. De kwalitatieve stagnatie en de geringe diversiteit binnen het pakket van exportproducten brachten de Tsjechoslowaakse handelsbalans wel in moeilijkheden. Een verminderde waardering van de producten dwong tot het accepteren van ongunstige exportvoorwaarden, maar het importeren van grond- en hulpstoffen, later ook van landbouwproducten en consumptiegoederen bleef noodzakelijk. Bij de crisis van 1962-1963 speelde de ongunstige handelsbalans een belangrijke rol, waarover verderop meer.

In Tsjechoslowakije zelf moest de consument zich tevreden stellen met een matig goederenaanbod, zowel kwalitatief als kwantitatief. Een relatief groot deel van zijn inkomsten besteedde de Tsjechoslowaak dan ook aan levensmiddelen in plaats van aan

meer duurzame artikelen. Dat kon men natuurlijk ook wijten aan een lagere levensstandaard ten opzichte van de Westerse industrielanden, maar de gelijktijdige toename van de spaarsom was bedenkelijk. Šik berekende, dat van de totale spaarsom in 1967 ongeveer een vierde deel onbevredigde consumptieverlangens vertegenwoordigde. Hier stond dan een voorraadvorming tegenover van eindproducten, waar geen vraag naar bestond.

De bovenstaande schets toont aan, dat de crisis, die op het einde van 1961 inzette om pas in 1964 enig herstel toe te laten, niet uit de lucht kwam vallen. De lijdzaamheid, waarmee de toenmalige bewindslieden de instorting van de economie op zich af lieten komen, riep vanzelfsprekend vragen op. De critici van het Novotný-regime hielden zich juist met deze vragen, die de structuur van het bestaande economische systeem raakten, bezig.

Gealarmeerde beschouwers van het Sovjetmodel in Tsjechoslowakije kwamen veelal tot de conclusie, dat dit model niet deugde als systeem voor een meer geavanceerde industriestaat met zo uitgesproken socialistische pretenties als de Tsjechoslowaakse³⁹). Daarbij leek de politieke of dogmatische verstarring structureel verankerd in het economisch-stalinistische stelsel.

Het kenmerk van het Sovjetmodel was volgens de kritische economen de centraal-dirigistische regulering van vrijwel alle economische relaties door middel van de bekende vijfjarenplannen of deel- en korte termijnplanning. Dat productiequanta per bedrijf (-stak), investeringsquotes alsook de plaats van investering, prijzen, lonen enzovoorts met pennestroken werden vastgelegd, lijkt geen overdreven voorstelling van zaken bij ontstentenis in Tsjechoslowakije van cybernetische kennis en computers. Šik achtte doeltreffend economisch dirigisme zelfs niet mogelijk, als het tot enorme proporties aangegroeide apparaat wel de beschikking had gehad over die kennis en machines:

"Miljoenen vergelijkingen uitvoeren op basis van miljoenen informaties en aparte berekeningen in een zo korte tijd, dat ze bij de realisering van de plannen nog geldigheid bezitten, is onmogelijk".⁴⁰

De omvang van plannende bureaucratie maakte op zichzelf al verstarring waarschijnlijk. In de pretenties van het stelsel was een andere oorzaak van het uitblijven van wezenlijke verbeteringen te vinden: het systeem was heilig, een onfeilbaar alternatief voor de voormalige kapitalistische inrichting van Tsjechoslowakije en voor de westerse economie⁴¹). Om dezelfde redenen presenteerde men steeds eenzijdige gegevens, die recente productiestijgingen moesten aantonen. De effectiviteit van het bestaande economisch systeem en de superioriteit van de communistische ideologie diende altijd maar weer bewezen te worden.

Benoemingen in het Oude Systeem waren zelden gebaseerd op bestuurlijke of economische kwalificaties; criteria als politieke en ideologische betrouwbaarheid of de steun, die een benoemer verwachtte voor zijn carrière binnen de partijhiërarchie, speelden een grote rol. Aan de top vormde Novotný zelf een treffend voorbeeld:

"... een man van betrekkelijk lage intelligentie, die zelfs niet beschikte over de kwaliteiten, die in de bourgeois wereld een burger nodig heeft om gemeenteraadslid te kunnen zijn"⁴¹).

De eerste secretaris van de CPTsj toonde zijn beperktheid bijvoorbeeld, toen hij ten tijde van de economische crisis — op het al genoemde XIIe partijcongres — een drastische inkrimping van de importen aankondigde over de hele linie om de handelsbalans op te vijzelen. Tsjechoslowakije was juist voor zijn zware industrie en dus voor zijn exportpro-

ductie in hoge mate afhankelijk van importen. Bovendien moest een dergelijke maatregel tot een afname van de productendiversiteit voor de Tsjechoslowaakse consument en tot een voortgaande stagnatie van de kwaliteit leiden. Dit moet men zien in de context van Novotný's star ideologisch verzet tegen noodzakelijke vernieuwingen en zijn nadruk op economische centralisatie.

Bij de uitvoering van de plannen was evenmin sprake van economisch gemotiveerd handelen. De bedrijfsleiders verzwegen vaak voorraden of onderschatten de productiecapaciteit in hun rapportage aan de planners in de hoop lage quanta toebedeeld te krijgen, of toewijzingen van extra mankracht en materiaal te forceren. Té goede resultaten werden veelal niet vermeld, omdat dan de kans bestond, dat arbeid en productiemateriaal aan het betreffende bedrijf werden onttrokken, of dat juist hogere en dus moeilijker haalbare quanta werden vastgesteld. Voor de critici vormde politieke vooringenomenheid een zeer belangrijk punt, maar het wezenlijke van de kwestie lag nog wel wat dieper. De critici vonden, dat het Sovjetmodel teveel als het absolute ideaal gold. Het was gebaseerd op een starre interpretatie van Marx' revolutiegerichtte maatschappij-analyse. Šik met name ergerde zich over het reduceren van de vele economische en niet-economische belangen in de moderne industriële maatschappij tot een simpele klassetegenstelling. Deze strijdigheid dachten de officiële Oosteuropese ideologen opgelost te hebben door middel van de revolutie. De maatschappijvorm, die daarna was ontstaan, was in hun ogen gekenmerkt door economisch eenheidsbelang. Daardoor was het gecompromitteerde marktsysteem overbodig, en kon een gepland ruilsysteem voldoen aan de behoeften van iedereen. Volgens de hervormingsgezinde economen echter waren er nog verscheidene belangentegenstellingen blijven bestaan. We kunnen daarbij denken aan de strijdigheden tussen kapitaalaccumulatie en inkomstenvergroting, en tussen productieve en niet-productieve investeringsisen.

In de verhouding partijtop-bevolking vinden we veel van dergelijke tegenstellingen terug. De voormalige revolutionaire voorhoede, geworden tot een autoritaire partij-élite, had alle beslissingsmacht over de productiemiddelen naar zich toe getrokken. De gangbare term *staatskapitalisme* geeft aan, dat tegenover de belangen van de arbeiders een specifieke vorm van werkgeversbelang was komen te staan. De repressie, inherent aan het streven naar machtshandhaving van de partijtop, had ook te maken met de genoemde belangentegenstellingen. Vervreemding van het productieproces en politieke apathie onder de werkende bevolking waren gevolgen hiervan, die ook de hervormingen van 1968 aanvankelijk in de weg stonden⁴²).

III De theorie achter de Praagse Lente

De ideologische lading van het hervormingsproces van 1968 maakt voor degenen, die dit proces volledig willen begrijpen een theoretische uiteenzetting onvermijdelijk.

De *humane socialistische* samenlevingsvorm, zoals die economen als Löbl, Selucký of Šik voor ogen gestaan heeft, vereist in de eerste plaats een zekere, materiële basis. Allerlei vormen van verspilling moeten structureel voorkomen worden. Dit mag echter geen overheersing met zich meebrengen van de materiële belangen over de niet-materiële (cultuur, onderwijs, welzijn, milieubescherming en dergelijke); integendeel, het betreft een model van dienstbare economie. De zelfverwerkelijking van ieder individu binnen de samenleving is slechts mogelijk als zij materieel geschraagd wordt en als politieke en culturele restricties weggenomen worden. Beide voorwaarden hebben consequenties voor de economie.

De hervormers drongen aan op een herinvoering van marktmechanismen in de socialistische economie van Tsjechoslowakije. Immers, de markt heeft twee maatschappelijke functies, die door planning niet te vervangen zijn. Allereerst, de markt registreert „met de nauwkeurigheid van een seismograaf” de effectieve vraag, en dwingt bedrijven erop te reageren. Door de markt kan de consument bijvoorbeeld de productie kwantitatief beïnvloeden: een toegenomen vraag prikkelt tot meer produceren. In dit verband wijzen Šik cs. erop, dat deze marktform wel moet afwijken van de kapitalistische. Neveneffecten als monopolievorming, wildgroei, speculatie en manipulatie van de consument moeten geweerd worden. De samenleving dient over een instrument te beschikken, waarmee zij een vaste groep krijgt op de markt zonder de mechanismen zelf in hun werking aan te tasten. De beïnvloeding van de markt zou dus moeten verlopen juist via die mechanismen.

De tweede functie van de markt is die van de blijvende maximalisering van het winststreven. Daartoe zal het kapitaal zich constant dienen te vermeerderen. Op deze wijze alleen kan een hoge mate van bevrediging binnen de aanhoudende ontwikkeling van individuele en maatschappelijke behoeften materieel gegarandeerd worden. Nogmaals, de hervormingsgezinde economen denken hierbij niet slechts aan materiële consumptie. De markt dwingt bedrijven rationeel te handelen. Aan de hand van Marx' arbeidswaardeleer wordt gedemonstreerd hoe dit zal resulteren in een optimale ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en daarmee in accumulatie van kapitaal en in winst. Met andere woorden, de marktmechanismen verzekeren doeltreffender dan de directieve vijfjarenplannen, dat er verdiend wordt.

De markt dienstbaar maken aan de samenleving, dat is de betekenis van de socialisering van de markt, *macro-socialisering* genoemd om haar te onderscheiden van de directe socialisering van de productiemiddelen, *micro-socialisering*. De macro-socialisering brengt een vorm van centrale planning met zich mee, de *wetenschappelijke oriënteringsplanning*, die slechts weinig van doen heeft met de stalinistische variant. Zonder de economische effectiviteit te hinderen, tracht zij gewenste maatschappelijke ontwikkelingen afdoende invloed te garanderen bij het mechanisme van vraag en aanbod, en ongewenste processen tot stilstand te brengen. De plannen, gebaseerd op grondige analyses van de marktsituatie in verleden en heden, van de macro-economische verhoudingen en van de implicaties, voortkomend uit de politieke besluitvorming, zullen de economische relaties van morgen scherp en met een grote waarschijnlijkheidsgraad moeten aangeven. Het resultaat moet zijn, dat het bedrijfsleven *uit eigenbelang* zich zal oriënteren op deze planning.

Micro-socialisering houdt volgens Šik cs. in, dat het beheer over de productiemiddelen wordt overgelaten aan de arbeiders, die er direct mee te maken hebben. Iedere economische machtsconcentratie moet voorkomen worden, de invloed aan de basis moet toenemen. Vervreemding van het productieproces zal volgens de hervormingsgezinde economen door deze socialisering omgezet kunnen worden in betrokkenheid bij het arbeidsproces. Een blijvende betrokkenheid kan niet tot stand komen door het hameren op morele verantwoordelijkheid alleen, maar moet ook materieel gegrondvest zijn. In het uiteindelijke Derde Weg-model tast Šik de mogelijkheden af van een aandelensysteem, ten tijde van de Praagse Lente ging het echter om een combinatie van winstuitkering en arbeiderszelfbestuur. In beide gevallen zal het oude belangengeschil tussen loonwerkers en kapitaalbeheerders van een algemeen maatschappelijke kwestie worden teruggebracht tot het individuele psychologische probleem van de keuze — in een democratische structuur — tussen opmaken en opbouwen ⁴³).

Šik wijst erop, dat aan het aspect van humanisering onvoldoende recht wordt gedaan door de genoemde vormen van socialisering alleen. Het socialistische plan- en markt-

model moet vooral ook werkelijke democratie mogelijk maken. Noch het centralistische en dirigistische Sovjetsysteem, noch het westerse kapitalistische stelsel kunnen in dit verband tot voorbeeld strekken. In het eerste geval is het onmogelijk om vanaf de basis het centrale beleid te beïnvloeden, want partijvorming en belangengroepering is niet toegestaan. In het tweede geval zijn er wel mogelijkheden daartoe, maar nu is het beleid ten aanzien van het economische gebeuren aan grote beperkingen onderhevig.

IV *Het hervormingsmodel ČSSR in de praktijk*

De warrige compromisefase kan hier niet in extenso worden behandeld. De twee jaar voorafgaande aan de Praagse Lente zouden een aparte studie rechtvaardigen, omdat zij een ingewikkelde maar hoogst interessant beeld bieden van een botsing van beide hier besproken systemen. Er waren weinig tekenen, die op een economische opleving konden wijzen, en men debatteerde in die tijd over de vraag of dat nu lag aan de hervormingsmaatregelen of aan de voortzetting van de oude economische politiek. De hervormingsgezinden wezen onder meer op de halfslachtige invoering van de marktmechanismen. Voor een aantal bedrijven was de directe staatscontrole opgeheven en het systeem van vastgestelde prijzen losgelaten. De werking ervan werd echter meteen ongedaan gemaakt door een stelsel van subsidies (voor de zwakke bedrijven) en winstafromingen (voor de sterkere), alsook door het uitblijven van personele wijzigingen. Daar kwam dan nog bij, dat de ondernemingen gegroepeerd werden — in de meeste gevallen per bedrijfstak — onder een *directoraat*, waardoor concurrentie nauwelijks effectief kon worden. De buitenlandse handel, nog een volledig staatsmonopolie, speelde evenmin op de markt in.

Ten tijde van de Praagse Lente werden in snel tempo de nieuwe ideeën in praktijk gebracht. In de eerste plaats betekende dat een geleidelijk afbreken van het systeem van subsidies en winstafromingen. Ondernemingen dienden de eigen verantwoordelijkheid ten opzichte van de markt rechtstreeks te ervaren. Het Actieprogramma accentueerde deze verantwoordelijkheid door de bedrijven te ontslaan van de verplichting om onder een *directoraat* te ressorteren. Aan de eenzijdige bevoordeling van de zware industrie kwam een einde; de chemische, electrotechnische en de consumptiegoederenindustrie moesten alle kansen krijgen zich te ontplooiën, om het westerse niveau snel te bereiken. In deze context mag het uitgesproken streven naar 'economische gelijkschakeling van de landbouw met de industrie' niet ontbreken.

Waren de prijzen gedurende het Oude Systeem rekenmiddelen bij de planning geweest, die zo constant mogelijk gehouden moesten worden, in het socialistische marktmodel kwam er een indeling tot stand in drie categorieën: 1) vrije prijzen (23%) 2) prijzen vrij tussen een minimum- en een maximumniveau (55%) 3) vastgestelde prijzen (21%). Behalve deze factoren, die het marktmechanisme in werking moesten zetten, zijn er nog twee te noemen, waaruit het streven van de hervormers naar grotere efficiëntie bleek. Gedurende het eerste halfjaar van 1968 werd een begin gemaakt met de denivellering van de lonen op basis van een globale functieclassificatie, terwijl voorts de lonen gekoppeld werden aan de bedrijfsresultaten, dit alles binnen gestelde grenzen, uiteraard. De tweede factor vormde de rechtstreekse stimulering van onderwijs, wetenschap en research. Het regeringsprogramma (gepubliceerd op 24 april), een beleidsschets op basis van het Actieprogramma van de partij noemde als één van haar beleidsvoornemens: "... een einde maken aan de onderschatting van qualificaties, aan diletantisme ..."⁴). De human socialistische grondslagen van het hervormingsmodel dacht men te waarborgen door de markt te koppelen aan een democratisch beïnvloedbare macro-oriënteringsplanning. Het

bestaande apparaat werd daartoe gewijzigd. De planning werd georganiseerd in aparte planministeries voor de Tsjechische landen en Slowakije, overeenkomstig de nieuwe democratische regelingen. De trend naar het afzwakken van de machtsconcentratie in de partijtop had ertoe geleid, dat de gekozen volksvertegenwoordiging inmiddels controle- en benoemingsbevoegdheden over de ministeries had verkregen. De economische ministeries — dus ook die van de planning — ressorteerden voortaan onder de *Nationale Raad voor de Economie*, eveneens een zuiver parlementair orgaan. Het bureaucratisch apparaat, voorheen een piramide van allerlei plancommissies, zou door deze maatregelen aanzienlijk moeten inkrimpen.

Mogelijkheden voor de partij om haar vroegere greep op de staatsorganen te behouden door middel van pressie en invloed binnen de volksvertegenwoordiging namen allengs af. Ten eerste verloor de partij haar autoritaire karakter: zij nam zich nadrukkelijk voor te *overtuigen* in plaats van te dwingen om haar doelen te bereiken. Ten tweede, was het *Nationale Front*, 'podium voor suggesties van de basis', op weg een niet-officiële oppositie-groepering te worden.

De zogeheten plan-marktdialectiek stond nog veel directer onder democratische controle. De verantwoordelijke planners werden niet alleen benoemd door de volksvertegenwoordiging, zij waren ook gehouden, overeenkomstig haar wensen, met meerdere varianten van een plan te komen, waaruit dan gekozen kon worden. In een nog voor de invasie geconcipieerd artikel heeft Šik een inzicht gegeven in de werking van de plan-marktdialectiek ⁴⁵). In het kort komt het hierop neer, dat het parlement zijn doelstellingen en prioriteiten formuleert, terwijl de bedrijven de gewenste ontwikkelingen van de eigen productiestructuur schetsen. De nieuwe planning integreert deze, rekening houdend met de economische, technologische en organisatorische situatie van het moment. Vervolgens concretiseren parlement en bedrijven hun plannen. Op basis daarvan komt het tot de vijfjarenplannen, die een overzicht geven van de verwachte marktontwikkelingen. Dit werkt regulerend, omdat de ondernemingen hun korte en middellange termijnplannen op deze vijfjarenplannen zullen afstemmen. Zij organiseren verder hun marketing om fluctuaties te volgen in de vraag van het moment.

Het dirigistisch opleggen van taken verdween uit de Tsjechoslowaakse economie, en men wenste door middel van economische variabelen de verhouding van de bedrijven tot de markt te reguleren. In 1968 wilde men tot een plan komen, dat met name intensieve investeringen zou bevorderen in alle sectoren van het economisch leven. Tot zover de macro-socialisering. De micro-socialisering moest via een omweg tot stand komen. De arbeiders speelden daarbij een niet-onaanzienlijke rol, nadat zij hun afwachtende of rond-uit argwanende houding hadden laten varen. Deze houding en de omslag erin, die uitmondde in spontane vormen van arbeiderszelfbestuur, komt elders aan de orde ⁴⁶). Voor het zover was, had er al een koppeling van lonen aan functie en bedrijfsresultaat plaatsgevonden, hetgeen een materiële betrokkenheid van de individuele werker bij zijn werk en bedrijf had doen ontstaan. Arbeiderszelfbestuur voegde daaraan wezenlijke beslissingsmacht toe. De productiemiddelen waren al sinds jaar en dag formeel in handen van de werkende klasse geweest. Toen ten tijde van de Praagse Lente het centrale beheer erover werd uitgeschakeld, kon men inderdaad spreken van een directe vorm van socialisering. Het betreft hier de zogeheten *sociale ondernemingsvorm*. Daarnaast bleef er ruimte bestaan voor *publieke ondernemingen* — vooral nutsbedrijven vallen hieronder — in staatsbeheer. Tenslotte onderzocht een commissie onder E. Löbl de mogelijkheden van een derde groep: kleine dienstverlenende *coöperatieve bedrijven*, waarin de deelnemers tevens eigenaren waren. Löbl stelde, dat er ruimte was voor ± 250.000 van dergelijke bedrijfjes. De stichting ervan diende wel goedgekeurd te worden door de overheid. De wet

hierop is echter nooit in stemming gekomen, en de coöperatieve ondernemingsvorm heeft, voor zover bekend is, gedurende de Praagse Lente niet bestaan.

Het gedeelte over het Oude Systeem stelt in de eerste alinea's, dat de Koude Oorlog alléén niet voldoende de breuk kan verklaren in de Tsjechoslowaakse handel met het westen. De rigide nadruk op de zware industrie, die het land voor de grondstoffen en de afname van de producten aan het Oostblok bond, mocht als belangrijke factor niet onvermeld blijven. In overeenstemming hiermee was de afwijzende houding van Novotný tegenover economische contacten met westerse industriestaten, ook nadat de internationale ontspanning deze wel mogelijk gemaakt zou hebben. Pas tegen het einde van 1967 en onder grote pressie van de hervormingsgezinden deed Novotný enkele aarzelende stappen in de richting van de Bondsrepubliek. Onder Dubček kwam het tot een gericht beleid om de aansluiting op de wereldmarkt te verzekeren. Men verwachtte, dat de concurrentie van westerse producten op de Tsjechoslowaakse en van Tsjechoslowaakse op de westerse markten de achterstand van de ČSSR binnen afzienbare tijd zou doen verschrompelen. Men streefde naar convertibiliteit, d.i. in dit geval inwisselbaarheid van de Tsjechoslowaakse Kroon met de harde valuta. Ook de organisatievorm voor de buitenlandse handel werd gewijzigd.

Om het economische hervormingsprogramma een goede start te geven, om de noodzakelijke vernieuwingen en aanpassingen te kunnen betalen en om de convertibiliteit van de Kroon te bewerkstelligen wilde men een grote lening in harde valuta afsluiten. Daartoe was de Sovjetunie aanvankelijk benaderd, maar besprekingen hierover in mei waren op niets uitgelopen⁴⁷). De ČSSR wendde zich vervolgens tot het westen. Onderhandelingen over dergelijke leningen met de BRD en de Wereldbank waren op het moment van de inval al in een vergevorderd stadium.

De verhouding met de Comeconlanden raakte allengs gespannen. De verwerping van het Sovjetmodel had de pretentie ingehouden, dat het nieuwe Tsjechoslowaakse concept de oorspronkelijke marxistische theorie had aangepast aan de eisen van de industriestaat in de twintigste eeuw. Dat heette *pragmatisch*, maar aanhangers van de traditionele marxistisch-leninistische leer beschouwden het als gevaarlijk en besmettelijk revisionisme.

Behalve een ideologische bedreiging vormde het Hervormingsmodel ČSSR voor de Oosteuropese machthebbers een ontwrichting van het economische samenwerkingsverband binnen de Comecon. De hernieuwde Tsjechoslowaakse oriëntatie op de transitofunctie tussen Oost en West bedreigde een aantal handelsprivileges van de Comecon-partners ten opzichte van de ČSSR. Tsjechoslowakije gaf de Comecon-partners te verstaan:

"Wij beschouwen de huidige staat van sociale arbeidsverdeling in het kader van de Comecon als onbevredigend, en daarom zullen wij onze voorstellen doen om bij te dragen tot de verbetering ervan"⁴⁸).

En in het Actieprogramma stond al, dat nadelige transacties voor de ČSSR vanzelfsprekend niet langer zouden worden afgesloten.

De invasie maakte een eind aan verdere realisering en ontwikkeling van de hervormingsplannen. Voor het besluit om tot de invasie over te gaan zijn meerdere redenen geweest. Eén ervan is zeker het besef geweest, dat het Hervormingsmodel ČSSR waarvan Selucký stelde,

"dat het als een open systeem werd opgevat, waarvan de concrete gedaante empirisch en door experimenteel beproefde vormen tot stand moest komen"⁴⁹), nog vele radicale tendensen in zich borg. De theorie van Šik gaf weliswaar een ontwikkelingsrichting aan, maar de afloop van het experiment was onzeker; in orthodox marxistisch-leninistische ogen echter altijd ongewenst, zowel in economisch als ideologisch opzicht.

Rest ons nog een opmerking betreffende het macro-economische resultaat van de hervormingen. De korte duur van het Tsjechoslowaakse experiment en de machtswisseling na de inval maken een evaluatie bijzonder moeilijk. De officiële Tsjechoslowaakse bronnen van nu bieden geen statistisch houvast voor 1968. Het blijft bij vage beschouwingen⁵⁰). Wel blijkt een economische opleving tussen 1965 en 1970. Met name de laatste drie jaar lijken daarvoor verantwoordelijk. Bepaalde hervormingsmaatregelen, die men niet heeft teruggedraaid, kunnen een rol gespeeld hebben. De zware industrie is niet teruggekeerd naar de bevoorrechte positie van vóór 1968. Sinds de hervormingen heeft het accent nooit meer eenzijdig op extensief investeren gelegen. Bij benoemingen werd voortaan beter geteld op scholing en kwalificaties. Consumptie werd gestimuleerd. Langlopende Russische leningen, die Husak los wist te krijgen, vormde een duw in de rug.

Jelle Hagen en Gerard Hullegie

DE TSJECHOSLOWAAKSE WERKNEMERSRADEN

Al in het begin van de jaren zestig werden er voorstellen gedaan om de arbeiders enige inspraak te geven, maar pas nadat Dubček partijleider geworden was, kwam een discussie op gang over medezeggenschap binnen de ondernemingen. De voorstanders van medezeggenschap, waarvan O. Šik de invloedrijkste was, hoopten door middel van werknemersraden de bedrijven economisch gezond te maken. Bedrijfsdemocratisering zou tevens gestalte geven aan het socialistische principe, dat de arbeider behalve producent ook mede-ondernemer is.

In het Actieprogramma van de CPTsj werd vastgesteld, dat bedrijven minder staatsprotectie zouden ontvangen en zelfstandiger zouden worden, waardoor de werknemer meer dan vroeger de gevolgen van de kwaliteit van het bedrijfsmanagement zou ondervinden. Daarom achtte de CPTsj het noodzakelijk, dat de werknemer invloed zou krijgen op de besluitvorming in het bedrijf. Deze principe-uitspraak bracht arbeiders ertoe op verschillende plaatsen in spontane acties zelf het initiatief tot het oprichten van werknemersraden te nemen. Op 29 juni kwam de regering met voorlopige richtlijnen voor experimenten met werknemersraden, waarin ze de taken en bevoegdheden van de werknemersraad, de directeur en het bedrijfscomité van de ROH (= de Tsjechoslowaakse Revolutionaire Vakbeweging) vastlegde. De werknemersraad (afhankelijk van de bedrijfsgrootte tien tot dertig leden) *besliste met tweederde meerderheid* over benoeming en ontslag van de directie, winst-uitkeringen aan de directie en veranderingen in de bedrijfsstructuur. De raad kon een veto over grote investeringen uitspreken, wanneer zij ervan overtuigd zou zijn, dat die te riskant waren. De directeur moest, omwille van de continuïteit, voor ten minste zes jaar benoemd worden. Hij kon alleen vóór die tijd ontslagen worden, als hij besluiten van de raad negeerde, onbekwaam was of socialistische bedrijfsvoering ondermijnde. De werknemersraad moest haar *oordeel geven met enkelvoudige meerderheid* over kleinere investeringen, de verdeling van het bruto inkomen, maatregelen betreffende de organisatie in het bedrijf en het financieel jaaroverzicht. Mocht de raad een oordeel geven, waar de directeur niet mee kon instemmen, dan moest hij de raad een alternatief voorleggen. Kon men ook daarna niet tot overeenstemming komen, dan was het aan de directeur te beslissen, onder aanvaarding van de volledige verantwoordelijkheid. Behalve dat de directeur de bevoegdheid had om een oordeel van de werknemersraad naast zich neer te leggen, besliste hij over de lopende zaken, over de voorbereiding en uitvoering van productieprocessen, en over de ontwikkelingspolitiek.

De raadsleden werden in een geheime verkiezing gekozen door de werknemers. In grote, belangrijke technisch hoog ontwikkelde bedrijven kon men experts van buiten het bedrijf aantrekken als raadsleden. Ook banken of ondernemingen, die grote kredieten verstrekten, hadden recht op een minderheidsvertegenwoordiging in de raad. Bij voor de staat vitale bedrijven zouden staatsvertegenwoordigers in de raden benoemd worden, tot een maximum van twintig procent. Voorlopig zouden geen raden ingesteld worden in o.a. nutsbedrijven, verliesgevende bedrijven met slechte vooruitzichten, of bedrijven die binnenkort gesloten zouden worden. Het bedrijfscomité van de ROH behartigde de meer algemene belangen van de arbeiders. Het sloot bijvoorbeeld een bedrijfs-cao met de directie. Daarnaast woonde de ROH alle vergaderingen van de directie en de werknemersraad bij, en speelde een actieve rol bij de kandidaatstelling voor de raad. De organisatie van de raadsverkiezingen was geheel in zijn handen. Het bedrijfscomité kon invloed uitoefenen op de besluitvorming van de werknemersraad door middel van consultatieve gesprekken met deze raad. Bovendien was het haast ondenkbaar, dat de raadsleden geen lid van de ROH zouden zijn.

De aldus tot stand gekomen bedrijfspolitiek moest wel binnen de door de regering vastgestelde algemene economische richtlijnen blijven ⁵¹). Terwijl het aantal werknemersraden in de industriële sector zich gestaag uitbreidde, was er ook in de agrarische sector een beweging naar zelfbestuur merkbaar. Eén week voor de inval werden op de kolchozen in het Tachov-district (W-Bohemen) arbeidersraden gekozen. Vervolgens sloten deze kolchozen zich weer aan tot een federatie met een democratisch gekozen federatieraad. De federatie stond open voor andere kolchozen. ⁵²)

De inval kon dit proces niet stoppen. Het aantal werknemersraden bleef toenemen. Hierbij speelde de ROH een belangrijke rol. Nog in het voorjaar van 1969 sprak de vakbond zich krachtig uit vóór het instituut 'werknemersraad'. Eind juni bestonden er (op een totaal van ongeveer 700 daarvoor in aanmerking komende ondernemingen) circa 300 raden, terwijl 300 andere in voorbereiding waren. ⁵³) In de tweede helft van 1969 echter begon het regime-Husák met de liquidatie van het werknemersraden-experiment. De werknemersraad van de belangrijkste Tsjechoslowaakse onderneming Škoda te Pilsen werd op 12 november 1969 opgeheven. De laatste raden werden in de loop van 1970 opgeruimd.

Annemieke Galama

TSJECHOSLOWAKIJE OP DE NIEUWE WEG EN DE REACTIE VAN DE SOVJETUNIE, I DE ONTWIKKELINGEN JANUARI-APRIL 1968

Sinds januari 1968 voltrokken zich in Tsjechoslowakije onder leiding van Dubček in snel tempo grote wijzigingen. Novotný, sinds 1953 eerste secretaris van de CPTsj en 1957 tevens president, werd op 5 januari 1968 afgezet als eerste secretaris. De vervanging van Novotný was niet het eindpunt van de rebellie van de afgelopen maanden, zoals de Russen gehoopt hadden, maar betekende de eerste stap op een nieuwe weg. De aanstelling van Alexander Dubček moet gezien worden als een compromis. Het Kremlin hoopte, dat deze benoeming de rust zou doen wederkeren.

Op 5 januari 1968 nam het Centrale Comité van de CPTsj twee belangrijke beslissingen: de verkiezing van Alexander Dubček en het besluit tot het houden van verkiezingen voor een Nationale Vergadering in de toekomst. Ook werd toestemming aan de Schrijversbond gegeven voor publikatie van een nieuw blad, *Literární Listy*. Hierdoor werden de Russen nog niet bepaald gealarmeerd. Eind januari bracht Dubček een bezoek aan

Moskou voor een gesprek met Breznev, Gromyko en Podgorny, op uitnodiging van het CC der CPSU; niet omdat Dubček verantwoording moest afleggen van zijn activiteiten, maar om de Tsjechoslowaaks-Russische betrekkingen en de internationale situatie van de communistische beweging te bespreken. Dubček lichtte de Russische leiders in over de eerste hervormingsplannen en ook werd de toekomst van de economische samenwerking tussen de Sovjetunie en de ČSSR besproken. Het communiqué sprak van vriendschappelijke onderhandelingen. Het was duidelijk dat het regime Dubček alles deed om zijn loyaliteit ten opzichte van het Kremlin te bewijzen. Het beleid van de Tsjechoslowaakse regering was een balans tussen een voorzichtige democratisering en de traditioneel-orthodoxe politiek. Een nadeel voor de hervormers was de apathie van de bevolking, die al zo vaak teleurgesteld was. De leiders wisten dat voor werkelijke hervormingen de democratisering naar de massa uitgedragen moest worden.

In februari keurde de regering de nieuwe economische richtlijnen goed en nam een resolutie aan, welke het mogelijk maakte de in de stalinistische periode veroordeelde burgers volledig te rehabiliteren. Men kan zeggen dat tot aan het Actieprogramma in april, nog geen alarm geslagen werd in de Sovjetunie en de andere Warschau-Pactlanden over de koers van Tsjechoslowakije. In de eerste maanden van 1968 zagen vele aanhangers van Novotný zich gedwongen af te treden, o.a. vanwege het Šejna-schandaal.⁵⁴) In de media begon kritiek los te komen, die zich vooral tegen Novotný richtte. Dit was mogelijk, omdat de censuur praktisch opgeheven was. Op 22 maart werd Novotný gedwongen, onder druk van de publieke opinie zijn functie als president neer te leggen. De volgende dag vond een spoedconferentie plaats van leidende partijfunctionarissen uit de Sovjetunie, Polen, Hongarije, de DDR en Tsjechoslowakije te Dresden, waar Dubček trachtte de andere leiders gerust te stellen. Verder werd er gesproken over economische en politieke vraagstukken. In Dresden zou Breznev gezegd hebben, dat de partij in de ČSSR ongestraft bekritiseerd werd. Breznev, Gomulka, Kadar en Ulbricht zouden Dubček gewaarschuwd hebben voor een mogelijke contra-revolutie, alsook voor elk contact met de Bondsrepubliek Duitsland. Waarschijnlijk sprak men ook over stationering van Warschau-pacttroepen in de ČSSR.⁵⁵) Schriftelijk werd in Dresden niets vastgelegd: het bleef bij waarschuwingen. In Tsjechoslowakije werd weinig bekend over deze onderhandelingen, ook niet binnen de partij, omdat men bang was de moeilijkheden aan de nog relatief sterke Novotný-aanhang te tonen.

Behalve uit de Sovjetunie, kwam er in het vervolg ook kritiek op de hervormingen in Tsjechoslowakije uit de andere Oosteuropese landen, vooral uit de DDR en Polen. In Moskou wilde men alleen Svoboda als kandidaat voor het presidentschap accepteren, en deze werd dan ook op 30 maart in de Nationale Vergadering met een grote meerderheid van stemmen gekozen. Hieruit bleek duidelijk dat men bereid was Moskou tegemoet te komen.

De vijfde april nam het Centrale Comité het Actieprogramma van de CPTsj aan met als doel: het winnen van het vertrouwen van de bevolking. De tot het Nationale Front behorende partijen en organisaties zouden meer speelruimte krijgen. Daarnaast bleef de leidende rol van CPTsj echter gehandhaafd. Het Actie-programma creëerde een nieuwe samenhang, waarbinnen de nieuw gevormde regering-Černík te werk kon gaan. Al in april neigden de leidinggevende functionarissen ertoe een zekere oppositie te tolereren, en sommige wilden zelfs de Sociaal-Democratische Partij, die in 1948 versmolten was met de CPTsj, opnieuw oprichten. Deze ontwikkelingen beangstigden de bewindslieden met name in de USSR, Polen en de DDR. De onthullingen van gerehabiliteerde slachtoffers over de terreurpraktijken na 1948 veroorzaakten onrust in conservatieve kringen in bin-

nen- en buitenland. Al in maart 1968 hadden gewezen politieke gevangenen zich aaneengesloten in de "Club 231", om meer invloed op de rehabilitaties te kunnen krijgen.⁵⁶⁾ Ook begon het lot van Jan Masaryk de gemoederen van de Tsjechoslowaakse bevolking weer bezig te houden.⁵⁷⁾ Bovendien werd een club van geëngageerde niet-communisten opgericht, de KAN, die probeerde medezeggenschap voor niet-communisten te bewerkstelligen. De regering bemoeide zich niet met de KAN om een botsing tussen conservatieven en hervormers te voorkomen.

De achtste april maakte de nieuw benoemde minister-president Černík zijn kabinet bekend. Er had een herverdeling van de macht ten gunste van de hervormers plaatsgevonden. Enkele sterk op Moskou geörienteerde ministers waren afgetreden, o.a. generaal Lomský, minister van defensie. In deze periode begon de CPSU duidelijke tekenen van nervositeit te tonen; op het april-plenum van het CC van de CPSU werd de strijd tegen ideologische afwijkingen in het socialistische kamp aangekondigd en een hardere koers ten opzichte van de democratisering in de ČSSR voorgesteld. De verhouding van de Sovjetunie en andere Oostbloklanden ten opzichte van Tsjechoslowakije moest gaandeweg wel escaleren tot een crisis. Van wezenlijk belang voor het verloop van de gebeurtenissen is geweest, dat degenen, die in april de sleutelposities innamen in Tsjechoslowakije, onder druk van de publieke opinie zich des te meer met de nieuwe koers gingen vereenzelvigen, naarmate de houding van Moskou negatiever werd. Er ontstond een soort wisselwerking: de druk van de Sovjetunie verscherpte de verdere radicalisering in de ČSSR, hetgeen de druk van de USSR juist weer deed toenemen. Toch bleef Tsjechoslowakije haar loyaliteit ten opzichte van de Sovjetunie betuigen. Eind april verklaarde premier Černík nog, dat Tsjechoslowakije, zolang als de NAVO zou bestaan, ten alle tijde actieve steun aan het Warschaupact zou geven.

Marjolein 't Hart

HET ACTIEPROGRAMMA VAN DE COMMUNISTISCHE PARTIJ VAN TSJECHOSLOWAKIJE

Vijf april 1968 keurde het CC van de CPTsj het zogenaamde "Actieprogramma" goed. Deze beginselverklaring, een progressief marxistisch program, gaf in grote lijnen de noodzakelijke hervormingen aan en moest als basis dienen voor de nieuwe weg naar het socialisme, die de CPTsj onder A. Dubček was ingeslagen. Men ging van het standpunt uit, dat de klasstegenstellingen waren verdwenen en dat de directieve en bureaucratische bestuursmethoden niet meer voldeden. Daarvoor in de plaats moest een democratiseringsproces op gang worden gebracht, zodat de samenleving dynamisch zou worden en deel zou kunnen nemen aan de technische en wetenschappelijke wereldrevolutie. Dit werd als voorwaarde gezien voor de vestiging van een eigen Tsjechoslowaaks socialisme. Men stelde een nieuwe grondwet in het vooruitzicht, die persoonlijke en politieke vrijheden zou waarborgen, zoals de vrijheid van vereniging en vergadering, van meningsuiting en van geloof. De vrijheid van reizen, ook naar het buitenland, zou vergroot worden en de censuur zou worden afgeschaft.

De partij moest haar werkwijze veranderen. Zij diende een vertrouwensrelatie met de bevolking te scheppen, om zo haar leidende rol in de samenleving te rechtvaardigen. Intern moest er ook veel veranderen; verkiezingen zouden voortaan geheim zijn. Ten aanzien van de economie werd een soepeler, minder protectionistisch beleid aangekondigd. De herleving van het marktmechanisme, van concurrentie en de invoering van een

denivellering van de inkomens werden als basisstimulansen voor een economische opleving noodzakelijk geacht. Ondernemingen zouden onafhankelijker worden en zelfstandiger kunnen opereren, bijvoorbeeld in het kiezen van buitenlandse handelspartners. Daarbij bleef men steun verlenen aan de Comecon, zoals men op militair gebied de trouw van Tsjechoslowakije aan het Warschau-pact bevestigde.

Een groep specialisten was vanaf januari bezig geweest met het opstellen van het Actieprogramma, vervolgens was het voorgelegd aan partijcommissies en talrijke andere belanghebbenden. Men zou kunnen zeggen, dat het de gematigde en soms verwarde stemming weergeeft, die er in het begin van 1968 in de partij heerste. Kritiek, vooral van personen, die radicaler waren, was dan ook onvermijdelijk. De econoom R. Selucký reageerde met de opmerking, dat dit Actieprogramma drie maanden geleden nog wel revolutionair zou zijn geweest, maar dat het nu niet meer dan een minimumprogramma was. De filosoof I. Sviták was van mening, dat het Actieprogramma vanwege de vaagheid van sommige passages, te weinig waarborgen in zich had om structurele veranderingen aan te brengen en te behouden⁵⁸).

Vergeleken echter met de koers onder Novotný betekende het Actieprogramma een grote stap vooruit en een verademing voor vele Tsjechoslowaken. Het tijdperk-Novotný leek in elk geval voorgoed voorbij.

Annemieke Galama

TSJECHOSLOWAKIJE OP DE NIEUWE WEG EN DE REACTIE VAN DE SOVJETUNIE II, MEI EN JUNI 1968

Op 4 en 5 mei 1968 kwam op verzoek van de CPTsj een Russisch-Tsjechoslowaakse delegatie in Moskou bijeen voor 'algehele ontplooiing van vriendschappelijke betrekkingen⁵⁹'. De Tsjechoslowaakse leiders Dubček, Černík, Bilak en Smrkovský hadden om een goudkrediet gevraagd (naast een levering van oa. aardolie, graan en gas). Modernisering van industrie was voor hen van het grootste belang voor de realisering van de democratiseringsplannen. Breznjev verklaarde zich bereid het laatste stukje brood met de ČSSR te delen, als deze zich zou verweren tegen 'anti-socialistische bedreigingen'⁶⁰). In feite bleek de Sovjetunie niet bereid Tsjechoslowakije financieel te helpen, omdat zij geen experiment wilde ondersteunen, waar zij tegen was.

Opvallend is, dat na 4 mei de toon van de Russische pers veel agressiever werd. Het Russische regeringsblad 'Izvestija' deed op 11 mei een felle aanval op de westerse landen met de beschuldiging, dat zij een aanslag op het socialisme pleegden door allerlei ondermijnende activiteiten. De pers moest de Russische bevolking psychologisch voorbereiden op eventuele maatregelen tegen de ČSSR. Ook in de DDR begon op 10 mei een campagne tegen Tsjechoslowakije, dat beschuldigd werd van collaboratie met West-Duitsland. De leiding van de Oostduitse SED deed alles om Moskou in haar politiek tegenover Praag te ondersteunen.

Dit alles betekende niet, dat het hervormingsprogramma langzamer of gematigder werd uitgevoerd. Integendeel, het democratiseringsproces versnelde zich door binnenlandse druk, waardoor de Tsjechoslowaakse leiders meer moesten toegeven dan zij van plan waren. Zij gaven steeds meer gehoor aan de wensen van de bevolking. De kloof tussen hervormers en conservatieven verwijdde zich.

Van 17 tot 22 mei vertoefde een Russische militaire delegatie in Tsjechoslowakije. Men drong aan op de stationering van Warschaupacttroepen in de ČSSR vanwege het ge-

vaar aan de Tsjechoslowaakse westgrens en vanwege imperialistische activiteiten van de NAVO-staten. Dubček kon het ergste aanvankelijk nog verhinderen door concessies te doen, en manoeuvres van de Warschaupact-troepen op het Tsjechoslowaakse grondgebied toe te staan. Eind mei overschreden de eerste Sovjet-eenheden, die de 'oefening' moesten voorbereiden, de Tsjechoslowaakse grens ⁶¹).

Op de bijeenkomst van het CC der CPTsj van 29 mei tot 4 juni benadrukten de Tsjechoslowaakse leiders, dat de controle over het land verscherpt moest worden. Aan de andere kant werd Novotný uit het Centrale Comité gezet en men besloot tot een buitengewoon partijcongres op 9 september. Dit beviel de Russen helemaal niet. Breznev waarschuwde Dubček voor de 'verslechterde' toestand in de ČSSR, terwijl Smrkovský, die van 4 tot 15 juni in de Sovjetunie verbleef, felle aanvallen op de publicaties van de Tsjechoslowaakse pers moest incasseren. Men was in Moskou niet bereid afwijkingen van de ideologie te accepteren. Het Kremlin was bevreesd dat de leidende rol van de CPTsj zou worden bedreigd door de nieuwe ontwikkelingen en dat het vrijheidsstreven uit de ČSSR over zou waaien naar de andere Oostbloklanden. Bovendien was men in de Sovjetunie bang, dat Tsjechoslowakije zich te veel op het westen zou gaan oriënteren, en een zwakke plek in het socialistische kamp zou gaan vormen.

Intussen gingen de hervormingen verder, ondanks de zware druk van buiten. Op 18 juni werd in West-Bohemen een begin gemaakt met de stafmanoeuvres van de troepen van het Warschaupact, onder leiding van de opperbevelhebber, maarschalk Jakubovskij. Een week later werd de censuur over pers, radio en tv officieel opgeheven. De volgende dag publiceerde de schrijver Ludvík Vaculík het 'Manifest van 2000 woorden', ondertekend door vele vooraanstaande Tsjechoslowaken. In feite was dit een loyaliteitsverklaring aan het Dubček-regime, gecombineerd met een oproep tot een snellere democratisering en tot negering van de druk, die de Sovjetunie uitoefende. De interpretatie van het Manifest polariseerde de extremen: hevig verlangen naar democratisering van de Tsjechoslowaakse bevolking, tegenover bedenkingen van de meeste Oostbloklanden. Vooral de Russische, Poolse en Oostduitse media vielen het Manifest verbeterd aan. Vaculík had namelijk geschreven, dat het democratiseringsproces 'slechts een afbetaling van de communistische schuld aan de niet-communisten' zou zijn. Het Manifest hield zich speciaal bezig met de vraag, hoe in discrediet geraakte functionarissen tot aftreden gedwongen zouden kunnen worden ⁶²). In dit verband bepleitte het zonedig demonstraties, stakingen en boycot. De leiders in Praag waren niet bepaald ingenomen met dit Manifest, want zij veronderstelden, dat de Sovjetunie het zou beschouwen als de druppel die de emmer deed overlopen. De voortgang van de democratisering zou daardoor belemmerd kunnen worden. Vandaar dat het Partijpresidium, de regering en het parlement zich ervan distantieerden. Uit de Russische reactie op het Manifest wordt wel afgeleid, dat de Sovjetunie het interpreteerde als een oproep tot een terugkeer naar de situatie van vóór 1948 ⁶³). De campagne tegen de ČSSR in de Russische pers bereikte toen het hoogtepunt, en de troepen van het Pact van Warschau, die per 1 juli het land hadden moeten verlaten, kregen bevel zich niet terug te trekken. Vanaf begin juli werd de politieke strijd tussen de Sovjetunie en Tsjechoslowakije gekenmerkt door pogingen van de eerste een verenigd front tegen de ČSSR te creëren, terwijl Tsjechoslowakije dit juist probeerde te voorkomen.

Begin juli ontving het partijpresidium van de CPTsj afzonderlijke uitnodigingen van de partijleiding van de Sovjetunie, Polen, de DDR, Bulgarije en Hongarije naar Warschau te komen om met hen gezamenlijk maatregelen ter bestrijding van het contrarevolutionaire gevaar in de ČSSR te treffen. Dubček slaagde er evenwel in, de conservatieven in het presidium voor een unanieme afwijzing van de uitnodigingen te winnen. Niet lang daarna (11 juli) ontving het CC een brief van de vijf partijen, waarin opnieuw een oproep werd gedaan tot het houden van een conferentie. Ook ditmaal strubbelde men van Tsjechoslowaakse zijde tegen, door voorkeur uit te spreken voor bilateraal overleg. Terwijl de onderhandelingen hierover in volle gang waren, arriveerde plotseling de delegatie van de CPSU in Warschau. De anderen, behalve de Roemenen, volgden spoedig, en de conferentie werd gehouden zonder de Tsjechoslowaken.

De spanning in Tsjechoslowakije was te snijden; het Russische contingent van het oefenleger van het Warschaupact was immers nog grotendeels in het land aanwezig. De 15e juli verzocht het presidium van de CPTsj de vergaderende Warschaupactlanden dringend, geen oordelen te vellen over de situaties in de ČSSR, in het belang van de relaties tussen de CPTsj enerzijds en de vijf broederpartijen anderzijds. Toch kwamen de 'Vijf' met een ultimatum aan de ČSSR (de zgn. Brief van Warschau), dat in het kort op het volgende neerkwam: Er bestond in de ČSSR een contrarevolutionaire dreiging; Dubček had de controle over het verloop van de gebeurtenissen verloren; de ČSSR was bezig van de weg van het socialisme af te dwalen en vormde hierdoor een bedreiging voor de grenzen van de socialistische gemeenschap in Europa. Voorts specificeerde het ultimatum een concreet programma om de situatie weer in de hand te krijgen, nl. volledige repressie van 'antisocialistische' kranten, het verbieden van politieke clubs, het herstel van de censuur en reorganisatie van de communistische partij langs fundamenteel marxistisch-leninistische lijnen. De 'gezonde krachten' in de ČSSR moesten zich verenigen, en konden rekenen op de steun van de broederlanden. Resumerend: men wilde de vernietiging van de belangrijkste verworvenheden van de vernieuwingsbeweging.

De polarisatie tussen beide kampen was hiermee acuut geworden en de Tsjechoslowaakse regering werd voor het dilemma geplaatst te voldoen of aan de wensen van de bondgenoten, of aan die van de bevolking. In het antwoord van het presidium van de CPTsj werd een beroep gedaan op een Sovjetverklaring van oktober 1956, waarin was gesteld, dat de relaties tussen socialistische staten zich op basis van gelijkheid behoorden te ontwikkelen, met respect voor de territoriale integriteit, nationale onafhankelijkheid en soevereiniteit van elk land, zonder inmenging van buitenaf. Hoewel de CPSU ontevreden was over dit antwoord, gaf het Kremlin op 22 juli toch toe aan de Praagse wens om te komen tot bilaterale besprekingen op Tsjechoslowaaks grondgebied. Ondertussen duurde de Russische druk onverminderd voort. Zo kondigde het Moskouse regeringsblad '*Izvestija*' grote militaire oefeningen aan in de omgeving van de Tsjechoslowaakse grens en de '*Pravda*' verklaarde waarschuwend, dat de leiders in Praag nog steeds niets hadden ondernomen tegen het contrarevolutionaire gevaar. Alle toeristische reizen naar de ČSSR werden stopgezet en de 25e juli begon de Sovjetunie met luchtmachtoefeningen.

Op 29 juli begon de Čiernanad Tsiou het overleg tussen het nagenoeg voltallige Russische politbureau en het volledige presidium van de CPTsj, inclusief de conservatieve en gematigde leden, conform Sovjet-eis. De Russen hebben zich in Čierna opgesteld als een grootmacht ⁶⁴). Zij wezen op de bedreiging van de politieke en militaire samenhang

van het Oostblok, veroorzaakt door contrarevolutionaire activiteit in de ČSSR. Dergelijke beschuldigingen werden door de Tsjechoslowaakse leiders van de hand gewezen. Tot grote teleurstelling van de Sovjetleiders waren er zelfs onder de conservatieven geen overlopers. Dubček cs. meenden een gunstig resultaat behaald te hebben; de Russen hadden concessies gedaan wat betreft hun eisen gesteld in de Brief van Warschau. Als tegenprestatie verlangden de Russen de Tsjechoslowaakse deelname aan een conferentie met de Warschauer Vijf, die de broederlijke eenheid van deze Oostblokstaten voor het oog van de wereld moest demonstreren. De anti-Tsjechoslowaakse campagne in de Russische pers hield onmiddellijk na Čierna op.

Zo begon op drie augustus het officiële Bratislava-overleg en tegelijkertijd verlieten de laatste Russische troepen de ČSSR. Tsjechoslowakije beloofde in Bratislava zich te houden aan de verplichtingen van het Warschaupact en van de Comecon. Bovendien werd er afgesproken te komen tot een nog nauwere militaire en economische samenwerking. Verder beloofde de ČSSR steun aan de Russische plannen voor een communistische wereldconferentie. Na beide conferenties hadden zowel de progressieve leiders als de bevolking het idee, dat zij met de hervormingen door konden gaan.

De nieuwe CPTsj-statuten werden op 10 augustus gepubliceerd. De nieuwe CPTsj-statuten werden op 10 augustus gepubliceerd. De positie van politieke minderheden in de partij zou worden verbeterd, en de stemmingen zouden voortaan geheim zijn. In de ogen van de Sovjetunie was hiermee het einde van het democratisch centralisme in zicht. De spanning tussen de Sovjetunie en de ČSSR nam weer toe.

In de korte periode tussen Bratislava en de invasie bezochten Tito, Ulbricht en Ceausescu Tsjechoslowakije. Ulbricht's bericht aan Moskou van zijn besprekingen met Dubček te Karlovy Vary (13 augustus) zal de spanning wel niet hebben verminderd, terwijl de bezoeken van Tito en Ceausescu door het Kremlin met argusogen werden gevolgd. De Sovjetpers hervatte de dag na Karlovy Vary haar polemieken. De Tsjechoslowaakse leiders wilden een verscherping van de tegenstellingen voorkomen. Zij keerden zich tegen het voorstel, de volksmilitie, een bastion van het conservatisme, op te heffen, en zij maanden de pers haar kritiek op de Sovjetunie te matigen.

Op 16 augustus werden de leden van het Russische politiebureau plotseling van vakantie teruggeroepen en de dag daarop ontving Dubček een brief van Breznev, waarin nogmaals een koerswijziging werd verlangd. Op 19 augustus kwam er nog een brief van het CC van de CPSU aan de CPTsj, waarin men haar beschuldigde van het niet-naleven van de besluiten van Čierna en Bratislava. Niemand van de Tsjechoslowaakse hervormers vermoedde, dat de voorbereiding voor de invasie in volle gang was.

DE INTERVENTIE

I. DE INVAL (Eddie Jansen)

Toen de troepen van het Warschaupact (uitgezonderd Roemenië) Tsjechoslowakije in de nacht van 20 op 21 augustus binnenvielen, reageerde de geschrokken bevolking met passief en geweldloos verzet. Er werd absoluut niets gedaan om de soldaten van dienst te zijn. In het gehele land werden de Tien Geboden, oorspronkelijk in een Praagse krant gepubliceerd, nageleefd: "Je weet niets, je zorgt nergens voor, je vertelt niets, je hebt niets, je geeft niets, je weet niet wat te doen, je begrijpt niets, je kunt niets, je verkoopt niets, je toont niets".

Op straat kwam het tot heftige discussies tussen bevolking en bezetters, waarbij spottereien en scheldwoorden niet ontbraken. In deze discussies werd de Tsjechoslowaken duidelijk dat de soldaten van de vijf Warschaupactlanden nauwelijks op de hoogte waren van de werkelijke problematiek in het land. Hun mening over de gebeurtenissen in de ČSSR droeg het stempel van de propaganda in hun vaderland. Er werd hun verteld, dat er in de ČSSR twee miljoen anarchisten zouden zijn, dat er een contra-revolutie op gang was gekomen en dat de oude kapitalisten met hulp vanuit het westen het socialisme wilden vernietigen. Steeds opnieuw trachtte de bevolking duidelijk te maken, dat het socialisme van Dubček haar steun had en beslist niets te maken had met kapitalisme of anarchisme; Door deze houding van de bevolking raakten vele soldaten snel gedemoraliseerd: ze hadden verwacht, als redders van het socialisme ontvangen te zullen worden. Al na drie dagen werd daarom overgegaan tot vervanging van een gedeelte van de Russische invasietroepen. Veelal bestonden de nieuwe Sovjeteenheden uit soldaten uit de Aziatische Sovjetrepublieken, met wie de discussie moeizamer verliep, omdat ze geen Russisch spraken. Bovendien hadden de geheime radiozenders opgeroepen, de gesprekken met militairen te staken. In de Russische pers werden deze namelijk betiteld als vriendschappelijke gesprekken en dankbetuigingen voor de komst van de soldaten.

Ook op andere manieren liet het Tsjechoslowaakse volk blijken, de occupatie niet te willen accepteren. Verschillende malen werd een algemene staking gehouden. Spoorwegpersoneel slaagde erin transport van Russisch materiaal hopeloos te vertragen. Een van Polen uit binnenvallende tankenheid werd teruggestuurd naar de Poolse grens: de bevolking had de richtingaanwijzers omgezet en de plaatsnaamborden verwisseld. In alle grote steden werden de straatnaamborden en huisnummers verwijderd om de bezettingstroepen te desoriënteren.

Het verzet werd gecoördineerd door de Tsjechoslowaakse zenders, die na de inval ondergronds bleven doorwerken. Zij organiseerden tevens het bijeenroepen van de gedelegeerden voor het in het geheim gehouden XIVe Congres van de CPTsj in de Praagse stadswijk Vysočany. De politici en andere mensen, van wie bekend was dat ze gearresteerd zouden worden, werden door de zenders gewaarschuwd. De informatie over de op handen zijnde arrestaties werd ook vaak verkregen van de Tsjechoslowaakse politie of de geheime dienst.

Ondanks de gespannen situatie, vooral in de grote steden, bleef het aantal slachtoffers relatief beperkt. Dit was in de eerste plaats te danken aan de geweldloze vorm van verzet van de Tsjechoslowaken maar ook aan het gedisciplineerd optreden van de meeste bezettingstroepen.

II DE CONSERVATIEVEN IN ACTIE. (Peter Romijn).

Op de avond van de twintigste augustus kwam het partijpresidium bijeen. Het eerste punt op de agenda betrof de voorbereiding van het XIVe buitengewone partijcongres. Daarna zou de interne politieke situatie in het land aan de orde komen. Dit zou gebeuren aan de hand van een drietal stukken, namelijk een rapport van het Centrale Comité, dat de bestaande situatie analyseerde, een memorandum opgesteld door de conservatieve leden A. Indra en D. Kolder, dat aansloot bij de waarschuwingen van de "Vijf van Warschau", en een brief van het Russische Politbureau. Met name J. Smrkovský, F. Kriegel en O. Černík betitelden het stuk van Indra en Kolder als verraad. Bilak, Indra en Kolder op hun beurt verweten partijleider Dubček dat hij persoonlijkheidsverheerlijking nastreefde.

Aangezien de emoties zeer hoog opliepen en de conservatieven er welbewust op uit waren om de positie van Dubček te ondergraven, had men geen eensgezinde mening kunnen bereiken, toen tegen middernacht het nieuws van de invasie bekend werd. Dubček c.s. waren volledig overrompeld door het bericht, terwijl de groep rond Kolder zich niet al te verbaasd toonde ⁶⁵). Toen Dubček zich weer enigszins had hersteld las hij de brief van het Russische Politbureau voor. Hierin waarschuwde het Kremlin de leiders van de CPTsj voor activiteiten van contrarevolutionaire groepen binnen de partij. Er werd een communiqué opgesteld, waarin de bevolking op de hoogte werd gebracht van de invasie, die als illegaal en volkomen in strijd met het Volkenrecht werd verklaard. Alle leidende functionarissen dienden verder op hun post te blijven; de belangrijkste organen van partij en staat zouden zo spoedig mogelijk bijeenkomen. Vier leden van het presidium (de conservatieven rond Kolder) stemden tegen dit communiqué. ⁶⁶)

De bezetters tachtten zo snel mogelijk volgens een van te voren opgezet scenario een collaboratie-regering in het leven te roepen. Al vroeg in de morgen verschenen de Russische ambassadeur Tsjervonjenko, de opperbevelhebber van de bezettingstroepen generaal Pavlovskij, de presidiumleden Kolder en Švestka en partijsecretaris Indra bij president Svoboda met het verzoek een "revolutionaire regering van arbeiders en boeren" met Indra als premier te beëdigen. Een woedende Svoboda weigerde met deze "revolutionairen" te onderhandelen en stuurde hen weg. Vervolgens hield Svoboda een radiotoespraak, waarin hij benadrukte, dat de bevolking alleen de legaal gekozen leiders moest gehoorzamen. ⁶⁷) Mede door de vastberadenheid van de oude generaal, mislukte de oorspronkelijke opzet van de bezetters en de bereidwillige collaborateurs. Toch legden degenen, die graag zitting wilden nemen in een pro-Russische regering, het hoofd nog niet in de schoot. Na overleg op de Russische ambassade riepen zij een aantal leden van het Centrale Comité — op wie zij dachten te kunnen rekenen — bijeen in een Praags hotel. Hier lukte het hen evenmin, ondanks de aanwezigheid van talloze Russische hoge officieren, om een meerderheid te verkrijgen, die de inval zou legitimeren. Velen van de aanwezigen waren zo onder de indruk van de geweldigde uitbarsting van het verzet van de bevolking, dat zij zich op dit moment niet voor de invasie durfden uit te spreken.

Nog eenmaal trachtten de Russen Svoboda met een ultimatum te dwingen om de regering Indra te accepteren. Opnieuw liet Svoboda zich niet intimideren. De partij, het parlement en de regering — zij het geïmproviseerd — bleven doorfunctioneren. Zo rustte de Russen niets anders dan met de inmiddels gearresteerde en naar de Sovjetunie ontvoerde Tsjecho-slowaakse leiders, die in het Russische partijblad als "rechtse opportunisten" gebrandmerkt waren, te gaan onderhandelen.

III. DE GEVANGENEN VAN BREZNJEV. (Jelle Hagen)

Nadat in de vroege ochtend van 21 augustus de vergadering van het presidium op chaotische wijze geëindigd was, ging premier Černík naar het regeringsgebouw om zijn kabinet in te lichten. Kort na zijn aankomst werd hij daar door Russische parachutisten gearresteerd. Hetzelfde lot ondergingen later de presidiumleden Dubček, Smrkovský, Kriegel en Spaček. De hoogste representanten van de soevereine Tsjecho-slowaakse staat werden gefouilleerd en onder bewaking gesteld. Ze mochten geen kranten meer ontvangen en moesten onder gewapende leiding naar het toilet. Geboeid werden zij naar het Praagse vliegveld gebracht en hiervandaan via Polen naar de Sovjetunie weggevoerd. Inmiddels had president Svoboda besloten zelf naar Moskou te gaan, om met de Russische leiders te onderhandelen. De "Held van de Sovjetunie" zou in het Kremlin gedreigd hebben zich

ter plaatse dood te schieten, indien de gevangen Tsjechoslowaakse leiders niet vrijgelaten en bij de onderhandelingen betrokken werden. ⁶⁸⁾

De Kremlinleiders, geconfronteerd met ontwikkelingen, die zij niet ingecalculeerd hadden en ontstemd over de omstandigheid, dat de "broederlijke hulp" zelfs in het conservatieve kamp nauwelijks steun gekregen had, besloten met Dubček c.s. te onderhandelen. Alleen František Kriegel mocht de onderhandelingen niet bijwonen. Al in Čierna werd hij minachtend behandeld, Kosygin noemde hem een Galicische Jood. De Russische eisen waren hard. Bij het lezen van de Russische conceptovereenkomst barstten vele Tsjechoslowaakse leiders in huilen uit. Dubček was niet in staat de onderhandelingen aan Tsjechoslowaakse zijde te leiden; hij lag met hartkrampen in een kamer naast de vergaderruimte onder dokterstoezicht. Blootgesteld aan zware druk moesten de Tsjechoslowaakse leiders uiteindelijk de Russische eisen accepteren en het verdrag, dat in werkelijkheid een Russisch diktaat was, ondertekenen. Kriegel, een oud-strijder uit de Spaanse burgeroorlog, weigerde zijn handtekening onder de overeenkomst te zetten. Het kostte de Tsjechoslowaakse delegatie moeite om voor hem de terugkomst naar Praag te bewerkstelligen. Oorspronkelijk waren de Russische leiders van plan Kriegel niet vrij te laten. Pas nadat de Tsjechoslowaken geweigerd hadden zonder hem Moskou te verlaten, liet men hem gaan. ⁶⁹⁾

In de nacht van 26 augustus keerden Svoboda, Dubček en de anderen naar Praag terug. Het verdrag, waarvan de meest essentiële gedeeltes geheim moesten blijven, erkende de noodzaak van het "stationeren van geallieerde troepen in de ČSSR." Het bevatte een aantal concrete maatregelen om de situatie in Tsjechoslowakije te normaliseren: meerdere radicale hervormers moesten hun leidinggevende posities opgeven, het XIVe buitengewone partijcongres moest ongeldig verklaard worden en de massamedia moesten volledig onder controle gebracht worden. ⁷⁰⁾

Gerard Westers

HET BUITENGEWONE XIVe CONGRES VAN DE CPTsj.

Novotný was nog in staat geweest een belangrijke invloed uit te oefenen op de samenstelling van het Centrale Comité, dat op het dertiende partijcongres in 1966 werd gekozen. Met het voortschrijden van het democratiseringsproces verloren veel conservatieve leden van het Centrale Comité hun functies in de partij of in verwante niet-politieke organisaties. Het gevolg was, dat in mei 1968 bijna de helft van het aantal leden nog slechts à titre personnel zitting had in dit comité. Het Centrale Comité boette daardoor aan gezag in. Bovendien werden Dubček en zijn aanhangers in de uitvoering van de door hen voorgestane politiek gehinderd door deze conservatieve leden. ⁷¹⁾

Na aandrang van verschillende zijde stemde Dubček in met het bijeenroepen van een buitengewoon partijcongres op 9 september 1968. Een voorstel daartoe was op 1 juni door het CC aangenomen. Op dit congres zou een nieuw Centraal Comité moeten worden gekozen, terwijl tevens enkele andere punten aan de orde zouden moeten komen, zoals het vastleggen van een politieke beleidslijn voor de eerstkomende jaren en de wijziging van de partijstatuten. Opiniepeilingen wezen uit, dat plm. 80% van het aantal zittende CC-leden niet herkozen zou worden. ⁷²⁾

Het lag in de bedoeling van de hervormers dat op het aanstaande congres een commissie ingesteld zou worden, belast met het ontwerpen van een partijprogramma. Tot op dat moment had de partij geen programma; Novotný had de afwezigheid ervan steeds ver-

dedigd met het argument dat het programma van de CPSU ook voor de CPTsj gold. In dit ontwerp zou een herinterpretatie van Marx centraal komen te staan, die het welzijn van de gemeenschap afhankelijk maakte van het welzijn van het individu, dat de mogelijkheid moest hebben zich naar eigen aard en aanleg vrij te ontplooiën. Dit moest gerealiseerd worden binnen een van de behoeften van de ČSSR aangepast socialistisch model en een overeenkomstige partijstructuur. In de praktijk zou dit betekenen:

- vorming van een federatieve staat;
- een representatieve democratie, om rechten en vrijheden (drukkers, bewegingsvrijheid etc.) te garanderen;
- vorming van staats-, coöperatieve of privé-ondernemingen, afhankelijk van de produktietechniek en ondernemingsgrootte;
- arbeiderszelfbestuur;
- vrije ontwikkeling van onderwijs, wetenschap, beeldende kunst etc.
- een voornamelijk coördinerende taak van de overheid ten aanzien van verschillende economische, culturele en ecologische belangen.⁷³⁾

In de partijstatuten werd de vorming van een democratische partijstructuur benadrukt. Er diende bijvoorbeeld een systeem voor interne informatievergaring en -verspreiding te worden ingesteld; benoemingen in partijfuncties zouden moeten afhangen van capaciteiten en ongewenste machtsconcentratie diende te worden voorkomen door cumulatie van functies te verbieden en ambtstermijnen in te stellen. Minderheidsstandpunten moesten vrij kunnen worden ingenomen. De CPTsj zou echter de leidende kracht in de maatschappij blijven. Van de ervaringen met de toegestane grotere vrijheid zou het afhangen in hoeverre er in de toekomst in de ČSSR een vrij spel van politieke krachten plaats zou kunnen hebben.

Reeds enkele uren na de interventie nam het Praagse stadscomité van de CPTsj het initiatief tot het vervroegd bijeenroepen van het partijcongres. Voor het grootste deel van de Slowaakse afgevaardigden was de komst naar Praag evenwel onmogelijk door vervoersproblemen. Toch wisten 1182 van de 1543 afgevaardigden op soms handige wijze de geheime plaats van samenkomst te bereiken, nl. de kantine van de machinefabriek ČKD in de Praagse wijk Vysočany. Nadat in de loop van de middag van de 22e augustus ruim twee derde van het aantal gedelegeerden aanwezig was, werd definitief besloten deze bijeenkomst tot het Buitengewone Veertiende Partijcongres te verklaren.

De mogelijkheid werd aldus geschapen om een nieuw Centraal Comité te kiezen. Van de 144 verkozen leden hadden slechts 30 van het oude CC deel uitgemaakt. Niemand van de conservatieven werd herkozen. Het Congres besloot een proclamatie uit te vaardigen, waarin het vertrek van de buitenlandse troepen binnen 24 uur, en de vrijlating van alle gevangenen werd geëist. Als deze verlangens niet werden vervuld zou op vrijdag 23 augustus een algemene staking van één uur plaats vinden. De bijeenkomst had een rommelig verloop. Het gevaar voor ontdekking maande tot haast. Aan het eind van de middag werd de zitting van het Congres beëindigd. Het nieuwe CC koos nog dezelfde avond een hervormingsgezind presidium met o.a. Dubček, Smrkovský, Černík, Kriegel, Šik, Hübl en Husák als leden.

In het Protocol van Moskou werd het Congres ongeldig verklaard, omdat het zonder toestemming van het oude CC was bijeengekomen en bovendien een aantal gedelegeerden niet aanwezig was geweest. Ook op de oorspronkelijk vastgestelde datum (9 september) mocht het congres niet plaatsvinden. Het XIVe partijcongres zou in een geheel andere sfeer pas in 1971 gehouden worden.

Militair gezien leverde de inval in Tsjechoslowakije voor de vijf Warschaupactlanden niet zo veel problemen op. Anders lag dat op het politieke en ideologische vlak. Mede door de protesten uit internationale communistische kringen werd het voor de Sovjetunie een probleem de broederlijke hulp in overeenstemming te brengen met het internationaal erkende volkenrecht.

De Sovjetideologen gingen er vanuit dat de Praagse Lente een anti-socialistische, contrarevolutionaire beweging was ⁷⁴). In Tsjechoslowakije zouden onder aanmoediging van Westerse imperialisten en Westduitse revanchisten de principes van het marxisme-leninisme aangetast zijn. Om de concrete verworvenheden van het socialisme veilig te stellen, waren de broederstaten verplicht geweest militaire hulp te verlenen. Aanvankelijk beriep men zich daarbij op een "hulpverzoek" van een "aantal leden van het CC van de CPTsj, de regering van de ČSSR, en de Nationale Vergadering", afgedrukt in de Prawdā van 22 augustus. ⁷⁵) Deze niet nader aangeduide politici hadden de hulp van de broederstaten ingeroepen om het contrarevolutionaire tij te keren. Als de Sovjetunie er in de eerste bezettingsdagen in geslaagd was een collaboratie-regering samen te stellen, had deze het hulpverzoek ongetwijfeld bevestigd, waardoor de aanwezigheid van de troepen gelegaliseerd zou zijn. Toen deze collaboratieregering niet gevormd kon worden, verloor het hulpverzoek zijn waarde (overigens bleek achteraf van een hulpverzoek geen sprake te zijn). De Sovjetunie moest alsnog volkenrechtelijke argumenten ter tafel brengen.

Deze werden, niet van dialectische creativiteit ontbloot, gevonden in een socialistische, maar in feite Russische, herinterpretatie van het volkenrecht. De aanzet daartoe werd gedaan in een artikel in de Prawdā, "Soevereiniteit en de internationale verplichtingen van socialistische landen", op naam van S. Kowalew. ⁷⁶) Hoewel toegepast op de situatie in Tsjechoslowakije droeg het stuk het karakter van een meer algemene theoretische verhandeling. De stellingen hieruit werden in de jaren na 1968 verder uitgewerkt, en zijn geworden tot de ideologische grondslag van de verhoudingen tussen de Sovjetunie en de Oostbloklanden. Slechts Roemenië heeft zich tot nu toe aan deze leer kunnen onttrekken. In het Westen staat zij bekend onder de naam "Breznev-doctrine" of "de leer van de beperkte soevereiniteit".

Volgens Kowalew moest de onderlinge relatie tussen de socialistische landen geïnterpreteerd worden in de context van de internationale klassenstrijd. De grondslag van de relaties binnen het socialistische kamp vormt het "socialistisch internationalisme". Eén van de principes daarvan luidt: "verdediging van de verworvenheden der volken van alle socialistische landen en elk socialistisch land afzonderlijk door gemeenschappelijke bemoeienis en met alle middelen" ⁷⁷). Als het socialisme, en dus zijn marxistisch-leninistische grondslag, in een land van binnen uit of van buitenaf bedreigd zou worden, dan zou dat niet meer een interne gelegenheid van het betreffende land zijn, maar de gemeenschappelijke zaak van alle socialistische landen. De broederstaten mochten niet afzijdig blijven; het is hun internationalistische plicht hulp te verlenen, politiek zowel als militair.

De betrekkingen tussen de socialistische landen moesten dus geregeld worden op basis van het socialistisch internationalisme. Uiteindelijk zou hieruit een "socialistisch volkenrecht" kunnen groeien, als "hoger stadium van het democratische volkenrecht" (lees: het Volkenrecht van de Verenigde Naties) ⁷⁸).

Vooralsnog echter legt de politieke realiteit de leer een aantal beperkingen op. Allereerst met betrekking tot het gebied van de jurisdictie. Hoewel zij theoretisch van toepassing is op alle socialistische landen, kan deze leer om machtspolitieke redenen slechts effectief zijn in Oost-Europa (en wellicht Mongolië); de directe invloedssfeer van de Sovjetunie, met het nodige voorbehoud voor Roemenië. Zo kan het Chinese volk voorlopig nog niet op broederlijke hulp rekenen; de concentratie van het Chinese leger aan de Russische grens maakt duidelijk waarom.

Ten tweede betoogde Kowalew, dat elke communistische partij weliswaar vrij is in de toepassing van de principes van het marxisme-leninisme, maar van deze principes *niet* mag afwijken. Socialisme wordt dus geïdentificeerd met marxisme-leninisme, en het is de Sovjetunie, of beter de CPSU, die het leiderschap in ideologische kwesties voor zich opeist. De Sovjetunie bepaalt dus voor ieder Oost Europees land de bermen van "de eigen weg naar het socialisme".

Er zijn echter meer dan alleen ideologische motieven in het spel: het handhaven van de machtsverhoudingen in Europa, van status quo binnen het Oostblok, en van de machtspositie van de Sovjetleiders in het bijzonder. De verschillende Oost-Westverdragen, het akkoord van Helsinki met name, betekenen voor de Sovjetunie een erkenning van haar Oost-europese invloedssfeer. In die invloedssfeer heeft de Sovjetleiding zich door de Breznev-doctrine het recht verschaft ontwikkelingen zoals die in Tsjechoslowakije om te buigen.

Bert Hullegie en Arend Kroeze DE DDR EN DE PRAAGSE LENTE

Van de broederpartijen in Oost-Europa was de SED de eerste, die openlijk kritiek uitoefende op hervormers in Praag. De Oostduitse houding ten opzichte van de hervormingskoers kwam duidelijk naar voren in de wijze, waarop de pers in de DDR de gebeurtenissen weergaf; deze was eenzijdig en onjuist. De redevoering van partij-ideoloog Kurt Hager gepubliceerd in het partijblad Neues Deutschland (27 maart 1968) was het eerste hoogtepunt van de kritiek. In het artikel werd gesuggereerd, dat de toenmalige Tsjechoslowaakse minister van bosbouw Smrkovský collaboreerde met de 'Westduitse imperialisten'. Deze aanval was des te opmerkelijker, gezien de candidatuur van Smrkovský voor de opvolging van Novotný als president. De Tsjechoslowaken reageerden dan ook fel. Uiteraard liet partijleider Walter Ulbricht zich in de Oostduitse pers niet persoonlijk over de hervormingen uit, maar dat hij de kritiek op Tsjechoslowakije deelde, bleek op de conferentie van Warschau. Hij viel heftig uit naar de Hongaarse partijleider János Kádár, die zich tolerant had opgesteld ten opzichte van de ontwikkelingen in Tsjechoslowakije ⁷⁹).

Na de bijeenkomst van Bratislava reisde Ulbricht op 12 augustus naar Karlovy Vary, waar hij een kort onderhoud met Dubček had. Ulbricht hoopte de ČSSR economisch aan de DDR te binden, waardoor economische betrekkingen met het westen (de BRD met name) overbodig zouden worden. Voorts wilde hij Dubček de Oostduitse interpretatie van de besluiten van Bratislava opdringen. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om zijn beklag te doen over de Tsjechoslowaakse pers ⁸⁰). Het werd de Oostduitse partijleider echter duidelijk, dat de CPTsj niet bereid was een politiek te voeren, die de SED voorstond. Het harde standpunt van de DDR ten opzichte van de Praagse Lente is terug te brengen tot een toenemende vrees voor een radicalisering van de hervormingen in de ČSSR en hun uitstraling naar de buurlanden. Het Tsjechoslowaakse streven naar nauwe economische betrekkingen met het westen werd gezien als een bedreiging van

de eenheid van het Oostblok. Tenslotte speelde het prestige van de DDR in de internationale verhoudingen een rol: de toenadering van de CSSR tot de BRD zou bijvoorbeeld de kansen op erkenning van de DDR door het westen kunnen verkleinen.

Welke de Oostduitse bijdrage geweest is tot de beslissing om te interveniëren valt niet met zekerheid vast te stellen. De DDR-leiders hebben deze beslissing in ieder geval enthousiast gesteund.

Gerard Westers

DE HOUDING VAN POLEN EN HONGARIJE TEGENOVER DE "PRAAG- SE LENTE"

Het Poolse beleid ten aanzien van de CSSR werd in belangrijke mate bepaald door de pogingen van Gomulka om zijn eigen positie als partijleider veilig te stellen. Hij was sinds zijn optreden in 1956 steeds meer afhankelijk geworden van de USSR. Bedreigingen zag hij komen van de zijde van de Bondsrepubliek en van eigen landgenoten. De partijfactie onder leiding van M. Moczar, die een onafhankelijker koers ten opzichte van de USSR voorstond, won aan invloed. Studentendemonstraties in maart 1968 hadden een nationalistisch karakter, waarbij een duidelijke sympathie werd getoond voor de liberaliseringsbeweging in het zuidelijke buurland. De kans op het overspringen van een democratiseringsvonk was aldus reëel aanwezig.

Gomulka liet zijn bezorgdheid over de ontwikkelingen binnen de CSSR meerdere malen aan Dubček blijken. Vanaf april 1968 werd de kritiek in de Poolse pers, tot dan toe gematigd, scherper. Op de conferentie te Warschau liet de partijleider zijn standpunt duidelijk horen. Hij sprak er zijn teleurstelling over uit, dat de 'contra-revolutionairen' nog niet van de wapens gebruik hadden gemaakt, hetgeen zijns inziens een militaire interventie zou hebben gerechtvaardigd. Dat de Brief van Warschau uit een Pools-Russisch concept voortkwam, kan een aanwijzing zijn van de invloed, die Gomulka op het verdere verloop der gebeurtenissen gehad zou kunnen hebben.

Sinds het begin van de jaren zestig vond in Hongarije een liberalisering van het economische en culturele leven plaats. Ook niet-partijleden konden op belangrijke posten worden geplaatst. De leidende rol van de communistische partij in de samenleving bleef echter gehandhaafd. De houding van partijleider Kadar tegenover de ontwikkelingen in de CSSR was er één van sympathie. Met de herinneringen aan 1956 in het achterhoofd, waar schuwde hij Dubček er evenwel voor, dat deze beducht moest zijn voor het ontstaan van een ongecontroleerde volksbeweging. Hij stond met zijn mening binnen de groep van Vijf echter alleen. Het duidelijkst bleek dat op de conferentie in Warschau, waar Kadar hevig door Ulbricht werd bekritiseerd en de Hongaarse delegatie door de anderen werd gemeden.⁸¹). De onafhankelijke positie werd na twee bezoeken aan de USSR in juli en augustus prijsgegeven, althans uiterlijk. In een onderhoud met Dubček op 17 augustus 1968 probeerde Kadar nogmaals zijn collega tot voorzichtigheid te manen.

De Hongaarse medewerking aan de militaire interventie wekt de indruk niet van harte te zijn gegeven. De binnenlandse kritiek, die erop volgde, zou daarvoor een extra bewijs kunnen zijn.

Luit Sietsema

DE REAKTIES VAN JOEGOSLAVIE EN ROEMENIE OP DE GEBEURTENISSEN IN TSJECHOSLOWAKIJE

Zowel Joegoslavië als Roemenië stonden welwillend tegenover de liberalisering in Praag. Wat het eerste land betreft het liet al in november 1967 blijken welke stroming in de ČSSR zijn sympathie genoot. In een aantal Joegoslavische kranten verschenen toen analyses van spanningen tussen hervormingsgezinden en meer behoudende krachten binnen de CPT's, waarin sympathie voor de hervormers niet onder stoelen of banken werd gestoken.⁸²⁾ Dat Belgrado zich verheugd toonde over de opkomst der liberalen was niet zo verwonderlijk, daar deze vele veranderingen, zoals arbeiderszelfbestuur, voorstonden die gebaseerd waren op Joegoslavische ervaringen. Nadat Novotný was vervangen door Dubček vond er dan ook een toenadering plaats tussen beide staten, wat onder meer resulteerde in het oprichten van gemeenschappelijke bedrijven.

Joegoslavië werd een belangrijke steunpilaar voor het Praagse bewind, vooral toen de meningsverschillen tussen de Tsjechoslowaken en de "Vijf van Warschau" heviger begonnen op te laaien. Zo zou Tito aan de vooravond van de conferentie van Čierna een brief aan de Russische partijleiding hebben geschreven, waarin hij dreigde met Joegoslavische afwezigheid op de komende wereldconferentie van communistische partijen. Hij maande de Sovjetleiders zich in de onderhandelingen met de Tsjechoslowaken wat soepeler op te stellen.⁸³⁾ Van 9 tot 11 augustus bracht Tito als partijleider nog een bezoek aan zijn Tsjechoslowaakse collega, waarbij hij, tot ergernis van het Kremlin, door de bevolking zeer enthousiast werd ontvangen.

De inval die een week later plaatsvond deed Belgrado in woede ontsteken. In een resolutie, die het CC van de Liga van Joegoslavische Communisten op 23 augustus aannam, werd geëist dat de agressoren zich direkt zouden terugtrekken, en dat de gevangen genomen Praagse leiders hun posten weer zouden moeten innemen. Er moest een einde komen aan de brutale schending van de Tsjechoslowaakse soevereiniteit. Tevens bevatte de resolutie een passage, waarin stond dat Joegoslavië zich heftig zou verweren indien de USSR zou besluiten ook haar grondgebied te schenden.⁸⁴⁾ Om deze woorden kracht bij te zetten werden de verloven der soldaten ingetrokken. De volgende dag vertrok Tito naar het Joegoslavisch-Roemeense grensstadje Vrsac, om de ontstane situatie met Ceaușescu te bespreken. Deze was ook zeer verontrust over de gebeurtenissen in Praag en vreesde voor de veiligheid van Roemenië.

Immers, naast Joegoslavië had ook Roemenië vanaf het begin Dubček's politiek gesteund, vooral met betrekking tot de pogingen om zich uit de Russische omarming te bevrijden. Wellicht werd het land mede daardoor niet uitgenodigd voor de conferentie van Dresden, Warschau en Bratislava, hoewel het wel degelijk lid was van het Warschaupact en de Comecon⁸⁵⁾. Zodoende kon Boekarest daar niet als pleitbezorger optreden van de Tsjechoslowaakse hervormers. Doch elders gaven de Roemenen duidelijk blijk van hun gezindheid. Zo uitte het land zijn misnoegen over de provocerende oefeningen van het Warschaupact in de ČSSR door er slechts waarnemers heen te sturen. Op 13 juli verscheen er in de Roemeense pers een artikel van Tunesische origine, waarin werd betoogd, dat sommige landen de neiging vertoonden, zich onder allerlei voorwendselen in binnenlandse aangelegenheden van andere staten te mengen. Evenals Tito schreef ook Ceaușescu vlak voor de conferentie van Čierna een brief aan de Russen⁸⁶⁾, terwijl op 8 augustus het partijblad "*Scinteia*" nog eens benadrukte, dat de moeilijkheden rond Tsjechoslowakije in een open dialoog moesten worden opgelost. Tenslotte bracht de Roemeense leider van

15 tot 17 augustus een bezoek aan Praag, waarbij een nieuw vriendschapsverdrag met de ČSSR werd gesloten.

Het lag voor de hand dat de inval in Tsjechoslowakije heftige Roemeense kritiek zou uitlokken. Reeds op 21 augustus gaven het CC van de Communistische Partij van Roemenië, de Staatsraad en de regering, een verklaring uit, waarin de aktie van de Warschauer Vijf als een schending van de Tsjechoslowaakse soevereiniteit werd veroordeeld. De interventie zou het wereldcommunisme veel schade berokkenen. De Roemenen verklaarden zich solidair met het Tsjechoslowaakse volk, en eisten dat invallers hun troepen zouden terugtrekken.⁸⁷⁾ Daarnaast nam Boekarest ook enige praktische maatregelen, zoals het oprichten van volksmilities en het uitvaardigen van een wet, die bepaalde dat troepen van het Warschaupact slechts met regeringsinstemming het Roemeense grondgebied mochten betreden.

Uiteraard konden de reacties van de Warschauer Vijf op de houding van Joegoslavië en Roemenië niet uitblijven. De pers in de vijf landen stond vol met artikelen waarin de beide landen er van werden beschuldigd zich van imperialistische termen als *bezetting* en *interventie* te bedienen. Joegoslavië liet zich hierdoor totaal niet intimideren, maar de wat steviger met Rusland verbonden Roemenen zwakten hun kritiek ietwat af. Dit bleek op 29 augustus, toen Boekarest een verklaring uitgaf waarin "groot belang" werd gehecht aan de terugtrekking van *vreemde* troepen uit Tsjechoslowakije.⁸⁸⁾

Annemieke Galama

DE REACTIE VAN CUBA, ALBANIË EN CHINA OP DE INVAL

Cuba

In een radio- en televisietoespraak op 23 augustus 1968 verklaarde Fidel Castro de Russische interventie in Tsjechoslowakije volkenrechtelijk te veroordelen, maar hij voegde eraan toe dat deze uit politiek oogpunt volkomen begrijpelijk was. Volgens Castro was Tsjechoslowakije op weg geweest naar een contrarevolutionaire situatie, die een gevaar zou kunnen opleveren voor de omringende Warschaupactlanden. Castro gaf toe, dat de Tsjechoslowaakse leiders van de laatste twintig jaar, niet beschouwd konden worden als ware revolutionairen. Nog scherper echter stelde hij zich op tegenover de Praagse hervormers, die hij bourgeois-liberale praktijken verweet; voornamelijk op economisch terrein, waar de profijt- en winstprincipes binnendrongen.

Bij deze gelegenheid lanceerde Castro een felle aanval op de verzwakking van het revolutionaire élan van de Europese communisten. Hij beschuldigde Sovjetunie en de andere Warschaupactstaten ervan, dat zij hun internationale plicht niet vervulden, wat betreft de steun aan minder ontwikkelde socialistische landen en de guerrillaoorlog in Latijns Amerika. Castro stelde het Yankeeimperialisme direkt verantwoordelijk voor de hervormingen in de ČSSR. Mede daarom wilde hij de beslissing van de socialistische landen om in de ČSSR te interveniëren, niet veroordelen. Hij gaf wel toe, dat de militaire invasie zeer tragisch voor het Tsjechoslowaakse volk was.

Albanië

Op 22 augustus 1968 gaf Albanië een verklaring uit die zich richtte tegen de brutale agressie van de "Vijf" in de ČSSR. Albanië nam echter ook stelling tegen het revisionis-

tische Dubček-regime vooral omdat dit het Tsjechoslowaakse volk opriep tot passief verzet. Het land veroordeelde dan ook zowel de barbaarse agressie van de "Sovjet-revisionisten", als ook het verraad en de capitulatie van de Tsjechoslowaakse "revisionistische" leiders. Albanië betitelde de inval als een produkt van collaboratie van de Sovjetleiders met de Amerikaanse imperialisten. Men benadrukte dat na deze invasie niemand meer vertrouwen in de Russische leiders kon hebben. Het verdrag van Warschau bleek in de praktijk geen vredesverdrag te zijn, maar een oorlogspact. Het lidmaatschap van Albanië, dat toch al niets meer voorstelde, werd nu ook formeel opgezegd. Albanië riep het Tsjechoslowaakse volk op tot een onverzoenlijke strijd enerzijds tegen de invallers, anderzijds tegen het verraderlijke Dubček-regime.

China

Tsjoe-En-Lai verklaarde op 23 augustus, dat de Russische "leiderskliek" haar onbeschaamdheid zover gedreven had, dat zij was overgegaan tot een militaire interventie. Hij vond dit een afschuwelijke misdaad tegen het Tsjechoslowaakse volk. Tsjoe noemde de interventie een openlijke manifestatie van fascistische dictatuurpolitiek van de kant van de Sovjetrevisionistische verraderskliek. De regering van China veroordeelde eenstemmig de agressie van de "Sovjetunie en haar handlangers" en ondersteunde het dappere Tsjechoslowaakse volk in zijn verzet tegen de bezetting.

Marjolein 't Hart

REACTIE VAN WESTEUROPESE COMMUNISTISCHE PARTIJEN EN VAN LINKSRADICALEN IN WEST-DUISSLAND OP DE GEBEURTENISSEN IN TSJECHOSLOWAKIJE

In de eerste maanden van 1968 liet alleen de PCI, de communistische partij van Italië, zich duidelijk uit over de gebeurtenissen in Tsjechoslowakije. Andere West-Europese communistische partijen (CP's) waren eerst erg voorzichtig. In april echter bleken de meeste de PCI gevolgd te zijn in een sympathiserende houding tegenover de ontwikkelingen in Praag. Luigi Longo, de eerste secretaris van de PCI, vertolkte de algemeen heersende opvatting van de Westeuropese communisten, toen hij in mei naar Praag vertrok, als volgt: "Wat er vandaag in Praag gebeurt, is een experiment dat ook bepaalde socialistische landen en communistische partijen van dienst zal zijn; in het bijzonder zijn de communistische partijen in de kapitalistische landen hierbij gebaat, in hun strijd voor een socialistische samenleving — jong, open en modern." ⁸⁹⁾

Talrijke westerse communistische partijen hadden voordeel bij een poging om het socialisme een aantrekkelijker en meer democratisch gezicht te geven. De Italiaanse en Franse communisten probeerden dan ook de koude oorlog tussen de CPTsj en de CPSU bij te leggen. De PCF, de Franse communistische partij, bood aan in juli een conferentie van Europese communistische partijen te organiseren om de gerezen problemen op te lossen. De CPTsj en de CPSU zouden dit echter niet als noodzakelijk hebben gezien. Met name de houding van de PCF was opmerkelijk in deze periode; haar openlijke sympathiebetuiging voor de Tsjechoslowaakse communisten betekende een breuk met haar tot dan toe vrij volgzaam politiek ten opzichte van de CPSU. De PCI had al eerder enig tegengas gegeven, zoals onder andere te zien is in het "Testament" van de vroegere partijleider Palmiro Togliatti. ⁹⁰⁾

Slechts een kleine minderheid van de Westeuropese communisten bleef de politiek van de CPSU steunen. Eén van die partijen was de KPD, de Duitse communistische partij, die de Warschaubrief becommentarieerde: "Deze brief is de uitdrukking van een waarachtig proletarisch internationalisme, van de grote verantwoordelijkheid, die alle broederpartijen voor het socialisme, voor het marxisme-leninisme, voor de vrede en veiligheid in Europa en de wereld voelen (. . .) Met grote bezorgdheid moeten wij vaststellen, dat in de ČSSR vijandelijke krachten jegens het socialisme vrije speelruimte krijgen . . . en de kontrarevolutie organiseren".⁹¹). De Sovjetunie kreeg verder nog de steun van de CP's van Portugal, Cyprus, Luxemburg en de pro-CPSU fractie van de Griekse CP. De grootste partij van West-Europa, de CPI en de op één na grootste, de PCF, keurden samen met de partijen van België, Nederland, Engeland, Finland, Zweden, Noorwegen, IJsland, Denemarken, Oostenrijk, Spanje en de Griekse CP-fractie onder leiding van Manolis Glezos de militaire interventie af. Deze partijen vonden de inval ongerechtvaardigd en in strijd met het socialistisch principe van onafhankelijkheid. Zij verwezen naar de uitspraken die in 1960 op de tweede communistische wereldconferentie in Moskou waren gemaakt: men zou onderlinge conflicten oplossen door middel van onderhandelingen. De PCF sprak van een "verschrikkelijke vergissing", terwijl de Belgische communisten benadrukten, dat de socialistische belangen van West-Europa ernstig geschaad waren. Partijleider Hermannson van de Zweedse communistische partij viel bijzonder fel uit: de regering van de Sovjetunie was een ontsiering voor het socialisme en zou moeten aftreden. Bovendien moest Zweden de diplomatieke betrekkingen met de Sovjetunie verbreken. De meeste communistische partijen eisten bovendien de onmiddellijke terugtrekking van de troepen.

Na de inval zagen de meeste CP's zich genooddaakt hun "autonome" positie, hun eigen weg naar het socialisme, te benadrukken. Zij beklemtoonden de bereidwilligheid met andere partijen samen te werken om bij verkiezingen geen stemmen te verliezen. De inval was een gevoelige klap voor de CP's en hun positie bleek verzwakt te zijn. Sommige partijen, zoals de PCI, maakten van een ideologisch schisma binnen de communistische wereld geen geheim: "De feiten tonen aan, dat het niet mogelijk is de (problemen bij de) betrekkingen tussen de socialistische landen positief op te lossen zonder openlijk de noodzakelijkheid te onderkennen, dat er verschillende wegen naar het socialisme voeren (. . .) Uitgaande van deze overweging hebben wij gemeend, dat de militaire interventie in Tsjecho-Slowakije noch "een ongeluk", noch "een vergissing" was, maar een uitdrukking van de verscheurdheid in de socialistische wereld . . ." ⁹²).

Andere partijen, waaronder PCF, gingen niet veel verder dan de gewapende oplossing van het conflict met de ČSSR af te keuren. Zonder onderscheid distantiëerden de communistische partijen zich evenwel van de reacties van conservatieve zijde, want de kritiek van deze laatsten van enkel gericht op het verheven van de Koude Oorlog en het verhogen van defensieuitgaven. Hun plotselinge sympathieke houding kon niet anders dan schijnheilig zijn, daar de conservatieven voordien altijd de communisten zwart gemaakt hadden. De CPSU bleef voor de CP's een groot historisch prestige behouden en men kwam er niet toe openlijk met de vijf Warschaupactlanden te breken, al was het iedereen duidelijk dat het gezag van de CPSU in de internationale beweging verder aan het afbrokkelen was.

De Praagse Lente heeft tot een toenemende verdeeldheid in de communistische beweging geleid. Enkel stelden zich naar de mening van de partijleidingen te radikaal op ten aanzien van de Tsjecho-Slowaakse kwestie. Roger Garaudy werd uit het Centrale Comité gestoten en zelfs uit de PCF geschorst wegens zijn "ongedisciplineerde" uitla-

tingen.⁹³⁾ Ook de groep rond het blad "*Il Manifesto*", die de opdracht had gekregen de discussies naar aanleiding van de inval te begeleiden, ging de PCI-top te ver, toen zij pleitte voor ondersteuning van spontane en soms illegale acties vanuit het volk.

In West Duitsland werd enerzijds door enkele linksradicalen, gegroepeerd rond het blad "*Konkret*" betoogd, dat door de politiek van de Praagse hervormers, initiatieven van arbeiders mogelijk werden gemaakt, wat zich uitte in de instelling van arbeidersraden. De Praagse Lente werd zodoende in het licht gezien van het algehele Europese anti-autoritaire protest in het jaar 1968. Deze visie werd vooral door Rudi Dutschke, en, in Frankrijk, door Daniel Guérin uitgedragen⁹⁴⁾. Anderzijds werd er, voornamelijk door Ulrike Meinhof, op gewezen, dat de Praagse Lente politiek-theoretisch niet zo belangrijk was. Zij noemde de gevoerde taktiek van de CPTsj "naïef en pragmatisch", waarbij de internationale solidariteit, bijvoorbeeld met de Vietcong, op de achtergrond was gebleven. De CPTsj had niet zozeer geprobeerd om structurele hervormingen in de machtsverhoudingen aan te brengen, maar getracht zich "de verworvenheden van het Westen" eigen te maken. Volgens haar had de CPTsj een weg betreden, die de Sovjetunie zelf ook al was ingeslagen; een weg, die uiteindelijk naar niets anders dan een kapitalistisch-georiënteerde consumptie maatschappij zou leiden.⁹⁵⁾

Marko Otten en Wim IJzereed NEDERLANDSE REACTIES

Wat viel er aan de hand van de verslagen en commentaren in de landelijke dag- en weekbladen te zeggen over de reactie in Nederland op de inval van de Warschaupacttroepen in Tsjechoslowakije? Er was veel emotie in de eerste commentaren: de redacties bleken diep geschokt door de inval. De redenen hiervoor waren angst (gevolgen voor de wereldvrede) en teleurstelling. Velen in Nederland hadden sterk meegeleefd met Dubček en het Tsjechoslowaakse volk. De schok uitte zich in emotionele uitspraken over het verraad van Čierna en Bratislava, waarbij een paar kranten niet nalieten een parallel te trekken met het verdrag van München uit 1938. Typerend voor de stemming was de reactie van de *Volkskrant*: "In Praag heeft het Kremlin het toppunt van Marxistische verdorvenheid en corruptie bereikt"⁹⁶⁾. Hoofdredacteur W.L. Brugsma van de *Haagse Post* had ook geen goed woord over voor de Russen, die met hun machtspolitiek "een experiment van menselijkheid onder een socialistisch regime aan diggelen slaan"⁹⁷⁾. De emotionele sfeer werd nog versterkt door de vele spannende reportages en ooggetuigeverslagen van de eerste dagen na de inval.

Er waren ook nuchtere beschouwingen. Op afstandelijke wijze werd het gebeuren aanvaard en poogde men een analyse te geven van de gevolgen en oorzaken van de inval. De pers was het er in het algemeen over eens, dat het principe van de machtspolitiek nog bestond en de invloedssferen in Europa ten koste van alles gehandhaafd moesten blijven. In de *Haagse Post* van 1 september zei Brugsma: "De inval in Tsjechoslowakije is qua veiligheidsprobleem bevorderend voor de vrede". De *NRC* was vanaf de eerste editie al zakelijk. De *Waarheid* bracht een niet-emotioneel verslag van de gebeurtenissen en kwam vijf dagen na de inval met de reactie van de CPN, die later besproken wordt.

Uit de kranten van die dagen vernemen wij hoe Nederland op de inval reageerde. Voor de Russische ambassade in Den Haag en voor het consulaat in Amsterdam protesteerden vele mensen. Hier en daar kwam het tot schermutselingen met de politie. Er werden petitie's aangeboden aan de Russische ambassadeur en de Nederlandse regering,

waarin groepen Nederlanders blijk gaven van hun afkeuring. Beroemd was destijds de protestplas van enkele kunstenaars tegen de muur van de Russische ambassade. Culturele uitwisselingen, parlementaire bezoeken en vakbondscontacten werden afgezegd. Een Russisch vlootbezoek aan Amsterdam ging niet door. Er werden acties georganiseerd om Tsjechoslowaken, die niet naar huis konden of wilden, onderdak te bieden en materieel te steunen. Het Universitaire Asiel Fonds gaf beurzen aan Tsjechoslowaakse studenten.

Onmiddellijk na de inval keerden de regering en de koningin vervroegd van vakantie naar Nederland terug. Premier de Jong legde een korte verklaring af, waarin hij namens de Nederlandse bevolking zijn medeleven betoonde met het Tsjechoslowaakse volk, "dat in dit opzicht al zoveel leed te verdragen heeft gehad". Op 27 augustus volgde een debat in de Tweede Kamer, voorafgegaan door twee minuten stilte in het hele land. Alle partijen keurden de inval af.

Er zijn twee redenen om de reacties van *linkse* politiek groeperingen op de inval nader te beschouwen. Allereerst bracht de Tsjechoslowaakse kwestie, die men kan zien als een ideologische confrontatie binnen het Oostblok, problemen met zich mee ten aanzien van de stellingname. In de tweede plaats wordt de extra aandacht voor het reageren van links Nederland afgedwongen door de directe spontaniteit en felheid, waarmee men de straat op ging om te protesteren en de standpunten kenbaar te maken.

Op 21 augustus stonden de aanhangers van de radicale Socialistische Jeugd (de SJ) al in de ochtend met pamfletten te posten voor de handelsmissie der USSR in Amsterdam. Op diezelfde dag werden er overal in Nederland marsen georganiseerd door de SJ, de PSP, of de PvdA-, PPR- en D'66-combinaties. Enkele dagen later pas kwam de CPN op gang met tal van bijeenkomsten. Krasnapolsky werd tot driemaal toe het centrum van dergelijke massale acties. Op de avond van 21 augustus vond er een meeting plaats van de progressieve combinatie, de PSP en de vakbonden. Op 2 september volgde de protestvergadering van de CPN, en tenslotte sloot de PSP er een lange reeks bijeenkomsten af op 20 september.

De reacties van de linkerzijde getuigden alle, een uitzondering daargelaten, van verontwaardigde afkeuring, maar ten aanzien van het Dubčekbewind en ten aanzien van de politieke consequenties voor het Westen liepen de meningen nogal uiteen. Bij monde van de toenmalige PvdA-fractievoorzitter Joop den Uyl gaven PvdA, PPR en D'66 gezamenlijk te kennen niet al te zeer aan de Europese status quo te willen tornen: de NAVO bleef een waardevolle organisatie, zolang de woelingen in het Oostblok aanhielden, en zij behoefde het streven naar internationale ontspanning niet in de weg te staan. Verder diende het Westen de hand in eigen boezem te steken, waarmee werd bedoeld op het Griekse Colonnelsregime, de Vietnamese oorlog en dergelijke. Van enige identificatie met de doelstellingen van de Tsjechoslowaakse hervormingsbeweging was in de kringen van het progressieve trio geen sprake. Den Uyl vond overigens wel gedurende het debat over Tsjechoslowakije op 27 augustus, dat het streven naar vrijheid achter het IJzeren Gordijn vanuit het Westen diende te worden gestimuleerd, welke economische systemen men daar ook mocht prefereren.⁹⁸⁾

Uit de reactie van de PSP bleek een sterke binding met het socialisme van Dubček. De inval was niet alleen een klap voor het Tsjechoslowaakse volk, maar ook voor het socialisme, dat op het punt had gestaan grootse resultaten te bereiken. Natuurlijk onthulde de invasie voor de PSP-ers verder nog het faillissement van de machtspolitieke verdeling der wereld in blokken. Angst had de Russen tot de inval gedreven: het Westen diende daarom te ontwapenen.⁹⁹⁾

De reactie van de CPN kwam pas op 26 augustus. Mogelijk had de partij even tijd nodig om informatie in te winnen, en om haar oordeel in de juiste vorm te gieten, want de inval stelde vooral een communistische partij voor netelige problemen. Het oordeel, neergelegd in een manifest, dat op grote schaal verspreid werd, was ondubbelzinnig en bijzonder fel van toon. De communisten claimden voor zichzelf het "morele alleenrecht" om op te komen voor het verdrukte volk van Tsjechoslowakije. Zij hadden de Sovjetrevisionisme immers al sinds jaar en dag bekritiseerd. Andere groeperingen hielden krokodilletranen volgens de CPN en lieten weinig van zich horen in zake Griekenland, Indonesië en Viëtnam. De CPN wilde zich daar duidelijk van distantiëren, en dus kwam er van hun kant geen medewerking aan de twee minuten stilte en geen ondertekening van de motie-Biesheuvel, waarmee het kamerdebat werd afgesloten en waarin de regering verzocht werd de inval scherp te veroordelen. Dubček's politiek, die er onder meer op gericht was geweest misvormingen van het socialisme op te ruimen, werd door de communisten bijzonder gunstig beoordeeld. Marcus Bakker verklaarde in de Praagse Lente de weg te zien, die ook door de CPN bewandeld moest worden.¹⁰⁰⁾

De kleine groepering van dissidente CPN-ers rond het maandblad "Communistische Notities" was de enige in Nederland, die de inval als een daad van socialistisch zelfbehoud goedkeurde. De redacteur van het genoemde blad F. Baruch, bekend om zijn op Moskou georiënteerde stellingnamen, gebruikte dezelfde argumenten als in het Oostblok werden gehanteerd ter verdediging van de inval, behalve dat van het *hulpverzoek*.¹⁰¹⁾

Overige kleine groeperingen van maoïstische of anarchistische signatuur keurden de invasie verontwaardigd af, maar toonden zich daarbij eveneens gekant tegen de politieke richting van de Praagse Lente. Het betreft hier echter kleine, weinig opvallende groepen, die in dit bestek niet in extenso kunnen worden behandeld.

Peter Romijn en Karel-Jan Wassenaar DE NORMALISATIE

Toen de Tsjechoslowaakse leiders op de 28e augustus in Praag terugkeerden, stonden ze voor de zware taak om de bepalingen van het verdrag van Moskou uit te voeren. Volgens dat verdrag moest er allereerst gestreefd worden naar *normalisatie* van de toestand in de ČSSR. Dit vage begrip bleek voor tweërlei uitleg vatbaar. Zo sprak uit de redevoeringen van Dubček, Svoboda en Smrkovský hoop op voortzetting van de hervormingspolitiek. De bevolking daarentegen toonde zich ongerust en ontevreden. Ze bleef de leiders weliswaar steunen, maar verwierp het dictaat van Moskou.¹⁰²⁾ Spoedig zou blijken, dat deze ongerustheid niet ongegrond was. De regeringen van de "broederstaten", en vooral die van de Sovjetunie waren bepaald niet van plan om ook maar iets heel te laten van de liberalisering. Voortdurend stelden ze de hervormers nieuwe eisen, voortdurend moesten de laatsten dan een stapje terug doen. Zo werden de hervormingen steeds verder teruggedrongen.

In de eerste fase van de normalisering, die op 16 oktober werd afgesloten met een verdrag over het stationeren van troepen in de ČSSR kan aanvankelijk een tweetal tegengestelde bewegingen worden waargenomen. Enerzijds wisten de hervormingsgezinden, hoe vreemd dit ook mag lijken, hun posities te versterken, anderzijds waren de partij- en staatsorganen gedwongen om hervormingsmaatregelen terug te draaien. Het eerste was het gevolg van de druk van de publieke opinie: de bevolking was uiteraard zeer anti-Russisch. Juist in de eerste week van de bezetting werden vele partijorganen opnieuw bemand, niet alleen op landelijk, maar ook op regionaal- en plaatselijk niveau. Daarbij vielen velen, die

zich met de Russen gecompromitteerd hadden, of gewoon als conservatief te boek stonden, uit de boot. Ze werden veelal vervangen door uitgesproken hervormingsgezinden.

Op 28 augustus vond er een buitengewoon congres plaats van de Slowaakse Communistische Partij, dit ondanks een sterk Russisch misnoegen. Partijsecretaris Bilak, verdacht van collaboratie, werd daar vervangen door de als hervormingsgezin bekend staande Gustáv Husák. Ook talrijke andere conservatieven verloren op dit congres hun functies. Verder verving men in Praag de conservatieven Sulek en Švestka door hervormingsgezinden in de functies van respectievelijk directeur van het persbureau ČTK en hoofdredacteur van de "Rudé Právo". Tegelijkertijd echter werd ook de andere tendens zichtbaar. Allereerst moest, en dit was erg pijnlijk, het Veertiende Partijcongres met al zijn besluiten ongeldig verklaard worden. Juist dit congres had de hervormingsbeweging aanzienlijk versterkt en het prestige van de partij bij de bevolking vergroot. Toen het oude Centrale Comité begin september bijeen kwam, kon het niets anders doen dan het verdrag van Moskou uitvoeren. Kriegel, Goldstücker en Šilhan verdwenen uit het Centrale Comité omdat zij voor het Kremlin onaanvaardbaar waren. (Overigens verdween ook een aantal collaborateurs uit dit orgaan). Een belangrijke factor in het proces van normalisatie was de aanwezigheid van de Russische gezant Koeznjetsov in Praag gedurende de maand september. Regelmatig vermaande hij de Tsjechoslowaakse leiders, wanneer men in het Kremlin meende dat de normalisatie niet gediend was met bepaalde maatregelen, of met het aanblijven van hervormingsgezinde personen. Begin september bijvoorbeeld, liet Koeznjetsov de Tsjechoslowaakse leiders weten, dat Moskou erg ontevreden was over de personele veranderingen die de positie van de hervormers versterkt hadden. Als gevolg van deze druk verloren de ministers Hájek (Buitenlandse Zaken), Pavel (Binnenlandse Zaken), Šik (vice-premier) en de voorzitter van het Nationale Front Kriegel hun functies.

Het verdrag van Moskou eiste ook, dat de leidende rol van de Communistische Partij in de samenleving versterkt werd. Een belangrijk element van deze bepaling was, dat de partij de massamedia weer volkomen onder haar controle moest brengen. In de praktijk resulteerde dit in een geleidelijke herinvoering van de censuur. De vierde september al, werd een aantal richtlijnen voor de pers van kracht; men adviseerde bijvoorbeeld om niet meer te spreken van "bezettingstroepen", maar "geallieerden". Vier dagen later deelde de hoofdcensor Vohnout voor de televisie met merkbare tegenzin mee, dat er vergaande vormen van preventieve censuur nodig zouden zijn. Vervolgens verklaarde Husák, dat sommige tijdschriften niet genoeg meewerkten aan de uitvoering van het verdrag van Moskou. Dezelfde dag nog werd het progressieve tijdschrift van de Slowaakse schrijversbond, "Kulturný Život" (Het Culturele Leven) omgevormd tot "Literární Život" (Het Literaire Leven), dat veel sterker door de partij gecontroleerd zou worden. Husák wist zelfs te voorkomen dat er nog een laatste nummer van "Kulturný Život" zou verschijnen. De volgende dag schortte de regering de bepaling in de perswet van juni 1968 op, volgens welke de censuur was opgeheven. De Nationale Vergadering stemde hiermee in. Tenslotte werden de 25e september de directeurs van de radio en televisie, de progressieven Z. Hejzlar en J. Pelikán, ontslagen, en vervangen door gematigden, zij het niet door uitgesproken aanhangers van Moskou. Ook maakten de leiders de bevolking duidelijk dat er geen sprake meer kon zijn van het oprichten van nieuwe partijen, aangezien het nu de eerste taak was om de leidende rol van de CPTsj in de samenleving te versterken. Tevens werden in september de statuten van "Klub 231" en "KAN" afgekeurd.

Na een aantal besprekingen met de Sovjetleiders werden de Tsjechoslowaken er uiteindelijk toe gebracht een verdrag met Moskou te tekenen (16 oktober 1968), waar-

in werd vastgesteld dat een gedeelte van de troepen van het Warschaupact voor onbepaalde tijd in de ČSSR zou worden gestationeerd. Officieel heette het, dat het verdrag tot doel had "de veiligheid van de landen van de socialistische gemeenschap te beschermen tegen de steeds grotere revanchistische ambities van de Westduitse militaristen" ¹⁰³)

Voor de tweede fase van het normalisatieproces, gekarakteriseerd door de meer bewuste reductie van zogenoemde contra-revolutionaire personen en instellingen, waren vier factoren van belang. De eerste en belangrijkste vormde ongetwijfeld de aanwezigheid van de Warschaupacttroepen, gelegaliseerd door het bovenvermelde troepenstationeringsverdrag. Hierdoor kreeg de druk vanuit Moskou op de gebeurtenissen in Tsjechoslowakije een stevig fundament. Een sprekend voorbeeld hiervan vormde het onverwachte bezoek aan Praag van de Russische plaatsvervangende Minister van Buitenlandse Zaken W. Semjonov en de Minister van Defensie A. Gretsjo direkt na de "ijshockey-demonstraties" van eind maart 1969. Dit bezoek werd begeleid door uitgebreide troepenverplaatsingen. De bedoelingen van de Sovjetleiders waren van meet af aan duidelijk: de ČSSR diende ideologisch weer in het gareel te komen en tot een betrouwbare Oostblokpartner te worden. Tegen deze achtergrond moet het vriendschaps- en samenwerkingsverdrag gezien worden, dat in mei 1970 te Praag door Husák voor de ČSSR, en Brezjnef en Kosygin voor de USSR werd ondertekend.

Sterk met deze factor verbonden was het verzet van de bevolking tegen de normalisatiemaatregelen. Deze tegenstand heeft meerdere malen een averechtse uitwerking gehad, en moet daarom — hoe paradoxaal dit ook moge klinken — als een normalisatiefactor worden beschouwd. De normalisatie versnelde, toen onder druk van gerezen Sovjetkritiek op de demonstraties van begin november 1968, het Centrale Comité van de CPTsj tot een drastische koerswijziging moest besluiten. Een speciale uitvoerende commissie werd ingesteld, die een slagvaardig normalisatiebeleid moest bewerkstelligen. Iedereen herinnert zich voorts de zelfverbranding van Jan Palach op 16 januari 1969. Zijn begrafenis werd door een half miljoen mensen bijgewoond en groeide uit tot een indrukwekkende demonstratie van de bevolking voor vrijheid en tegen de concessies, die aan de Russen waren gedaan. Petities en resoluties volgden. In maart sprak het Zevende Congres van Tsjechoslowaakse vakbonden zich voor democratisering uit, hetgeen heftige reacties opriep in de Sovjetpers. De perscampagne escaleerde doordat de bevolking openlijk uiting gaf aan haar anti-sovjetgevoelens na de dubbele Tsjechoslowaakse ijshockey-overwinning op de USSR, Gretsjo en Semjonov verschenen plotseling in Praag, en Husák lanceerde een dag later (1 april 1969) op een spoedvergadering van het CC van de CPTsj zijn aanval op de hervormers. Het land moest volgens hem radicaal op orde worden gebracht. Aangezien ook president Svoboda Dubček niet langer steunde, was zijn positie onhoudbaar geworden. Op 17 april moest hij aftreden als Eerste Secretaris van de CPTsj. Husák werd zijn opvolger.

Op de massabetogingen ter gelegenheid van de eerste verjaardag van de invasie reageerde het regime met de afkondiging van een aantal noodwetten; deze behelsden o.a. het verlies van betrekking als men de socialistische orde verstoorde. Verder konden alle organisaties tijdelijk verboden, of ontbonden worden, waarvan het werk niet overeenstemde met de socialistische opvattingen.

Eind 1969 kwam het onderwijs aan de beurt. Ook daarbij heeft het verzet een rol gespeeld. Talrijke hervormingsgezinde docenten en professoren verloren hun betrekking. Alleen al 145 historici werden getroffen door een beroepsverbod. ¹⁰⁴) Alle studentenbonden werden opgeheven wegens "onwettige activiteiten".

Een derde factor van belang bij het normalisatieproces vormde de groep van de

zogenaamde realisten in de CPT'sj. Husák was er de voorman van. Deze groep die de Sovjetbezetting als de nieuwe realiteit met al haar consequenties geaccepteerd had, maakte sinds de afzetting van Dubček de meerderheid van het Presidium uit. Op het CC-plenum van mei 1969 kon zij zo de grondslagen leggen voor het verder terugdraaien van de hervormingen; de leidende rol van de partij werd sterk beklemtoond en "rechts-opportunistische elementen" zouden worden bestreden. Men stelde commissies van onderzoek in, die het partijapparaat van hoog tot laag moesten doorlichten. Ten aanzien van de lagere partijorganen was al eerder een begin gemaakt met zuiveringen. Toen na de demonstraties van november 1968 de normalisatie in een stroomversnelling geraakt was, waren bureau's gesticht voor het partijwerk in de Tsjechische landen, waarover de conservatief L. Štrougal de leiding had gekregen. Deze organen waren al begonnen de lagere partijorganisaties te zuiveren van Dubček-aanhangers.

De realisten, met de conservatieven, maakten van hun overwicht in het Presidium dankbaar gebruik om steeds intensiever partij, regering en volksvertegenwoordiging van hervormingsgezinden te zuiveren. In november 1969 werden 62 leden van het 200 man tellende Tsjechische parlement weggezuiverd. In de regeringen van de Tsjechische landen en van Slowakije werden alle "liberale" ministers vervangen. Districtscomités van de partij moesten het eveneens ontgelden. Men kan stellen, dat begin 1970 alle progressieven van het politieke toneel waren verdwenen. In dat jaar werden tevens alle partijlidmaatschapskaarten vernieuwd, waarbij de loyaliteit van elk lid werd onderzocht. De basis onderging op deze wijze een zuivering: een half miljoen mensen verloren hun lidmaatschap.

De vierde van de normalisatiefactoren betrof het economische programma van de realisten. Toch werd dit programma gekenmerkt door een aantal punten, die ook het hervormingsprogramma CSSR 1968 had bezeten. Weliswaar werd het belang van de planconomie onderstreept en de marktgedachte verworpen, maar het accent kwam niet meer — zoals onder Novotný het geval geweest was — op de zware industrie. Heel opvallend was juist de zorg, die het Husák-regime besteedde aan de voorzieningen van consumptiegoederen. Dat gebeurde ondermeer met Russische leningen, die Husák, in tegenstelling tot Dubček, wél wist te verkrijgen. Het regime trachtte zich van de steun van het technisch-wetenschappelijk kader te verzekeren door dit te privilegiëren.

Hier raken wij meteen aan de doelstelling van het economische programma, wat vooral gericht was op het tevreden houden van de bevolking. Dat laatste is grotendeels gelukt. Het merendeel van de bevolking verloor de belangstelling voor politieke zaken, werd passief. (Volgens de Haagse Post van 1 mei 1976 60 à 70%). Men beperkte zijn interesse tot het inkomen, de woning, het buitenhuisje, de auto, de vakantiereis. Het economisch program vormde een normalisatiefactor juist, omdat het politieke apathie bevorderde en zo het verzet tegen krasse maatregelen tot een minimum beperkte. De realisten waren niet vergeten, dat het ongenoegen over de economische politiek van Novotný een belangrijke oorzaak van de Praagse Lente geweest was.

De normalisatiemaatregelen en de zuiveringen konden dus in scherpte toenemen. De media, de vakbonden en het culturele leven, van waaruit veel oppositie was geweest, kwamen weer onder controle. Daartoe was de preventieve censuur weer ingevoerd, vrij kort na de inval. Het ontslag van 2000 journalisten in juni 1969 leverde de pers uit aan het Husák-regime.¹⁰⁵) Weinig later in november werd de partijorganisatie bij de Tsjechoslowaakse televisie vervangen. In diezelfde maand kondigde de Tsjechische Minister van Cultuur en Onderwijs aan, dat de culturele bonden onder druk zouden worden gezet ten einde ze op de partijlijn te brengen. Tezelfder tijd werden ook de vakbonden gelijkgeschakeld.

Het Veertiende partijcongres, gehouden in mei 1971, kan worden beschouwd als de afronding van de normalisatie. Op dit congres werd een "betrouwbaar" Centraal Comité Comité gekozen, dat bestond uit conservatieve en "realistische" politici, die geen sympathieën koesterden voor de democratische ideeën van de Praagse Lente. Het bleef echter de vraag, of zij de gebeurtenissen van 1968 hebben kunnen doen vergeten bij het Tjechoslowaakse volk.

Meile Tamminga

PORTRET VAN GUSTAV HUSAK

Al tijdens zijn rechtenstudie in de jaren dertig was Husák politiek actief. Hij behoorde tot die groep van communisten, die het communisme verbonden met het Slowaakse nationalisme. Zij stelden zich vrij onafhankelijk van Stalin en de Praagse leiding der CPTsj op. Toen in 1939 Slowakije een onafhankelijke status verkreeg, kwam er een aparte, ondergrondse communistische partij in dit land (de CPS). De leiding van deze partij was in handen van de nationalistisch gezinden. Dit had tot gevolg dat, terwijl de leiders van de CPTsj zich in de periode 1939-41 neerlegden bij het Molotov-Ribbentrop pact, de CPS al het mogelijke deed om een ondergronds verzet tegen Hitler te organiseren. Ook de besluiten tot samenwerking met de sociaal-democraten en tot de nationale opstand van 1944 werden niet in Moskou maar in Slowakije zelf genomen.

Tijdens de oorlog speelde Husák een belangrijke rol in de CPS en het antifascistische verzet. Na de communistische machtsovername van 1948 waren het vooral mensen uit het Slowaakse verzet, die de belangrijke politieke posten in Slowakije bezetten. Husák werd één van de machtigste figuren. De centrale partijleiding was echter vastbesloten, het Slowaakse nationalisme de kop in te drukken. Dit resulteerde in de beruchte processen tegen "bourgeois-nationalisten", waarvan ook Husák een slachtoffer was. Hij werd in 1951 gearresteerd en drie jaar later tot een levenslange gevangenisstraf veroordeeld. In 1960 werd hij vrijgelaten. Van 1963 tot 1968 bekleedde Husák een functie bij de afdeling geschiedenis van de Slowaakse Academie van Wetenschappen.

Met het aftreden van Novotný en de daaropvolgende liberalisering kreeg Husák de kans, in het politieke leven terug te keren. Op acht april 1968 werd hij opgenomen in het kabinet-Černík. Zijn benoeming werd mede ingegeven door de wens van de regering, tegemoet te komen aan de Slowaakse nationale gevoelens. Husák was met betrekking tot de Slowaakse kwestie een exponent van de hervormingsbeweging. Hij wilde een einde maken aan de achtergestelde positie van dit gebied. Een belangrijk middel hiertoe was een zekere mate van politieke onafhankelijkheid. Aan het tot stand komen van een federatieve staatsopbouw heeft Husák in zijn functie van vice-premier, belast met grondwetszaken, een belangrijke bijdrage geleverd.

Tegenover de democratisering nam Husák een afwachtende houding aan. Vóór de invasie heeft hij nooit te kennen gegeven, tegen de hervormingen te zijn. Wel stelde hij, dat een eventuele vorming van een oppositiepartij voor hem onacceptabel was. De communistische partij moest de macht blijven uitoefenen, slechts de methode mocht veranderen. Men mag echter niet vergeten, dat ook Dubček zich herhaalde malen tegen de vorming van oppositiepartijen heeft gekeerd. Een zekere behoudendheid valt op af te leiden uit de weerstand van Husák tegen het vervroegd bijeenroepen van het veertiende partijcongres, in de verwachting dat dit congres de hervormingen te ver zou doorvoeren.

Tijdens de invasie heeft Husák het burgerlijk verzet niet gestimuleerd. Al op 21 augustus verklaarde hij voor de radio, dat de oplossing gezocht moest worden in een politieke regeling. Vervolgens vloog hij met Svoboda naar Moskou. Gedurende de onderhandelingen heeft Husák zich dan ook sterk gemaakt voor het sluiten van een compromis, terwijl Dubček en vooral Smrkovský hebben geprobeerd, dit uit te stellen om eerst overleg te kunnen plegen met het thuisfront. Na zijn terugkeer uit Moskou hield Husák een rede voor het partijcongres van de Slowaakse Communistische partij, waarin hij weliswaar de invasie afkeurde, maar toch ook benadrukte, dat de strijd tegen antisocialistische krachten in de afgelopen periode niet intensief genoeg gevoerd was. Deze strijd moest geïntensiveerd worden. Als voorbeeld van een antisocialistische beweging noemde hij Klub 231. Verder wenste hij het buitengewone congres van de CPTsj niet te erkennen, omdat Slowakije op dit congres ondervertegenwoordigd was geweest. We kunnen echter gerust aannemen dat er sprake was van een aversie tegen de besluiten van dit congres. Als men de toespraak van Husák vergelijkt met die van Dubček en Smrkovský, gehouden na hun terugkeer uit Moskou, valt het verschil duidelijk op. Husák was de enige, die wezenlijke kritiek leverde op de politiek na januari 1968. Op het congres van de Slowaakse Communistische Partij werd Husák gekozen tot partijsecretaris voor Slowakije, terwijl hij op 31 augustus opgenomen werd in het presidium van de CPTsj.

Als beloning voor Husák's "realistische" houding trokken de Russische troepen zich snel terug uit de Slowaakse hoofdstad Bratislava. Bovendien werden uitspraken van Husák met instemming geciteerd in de "*Pravda*". Zijn populariteit daalde echter snel, ook in Slowakije. Sommige Slowaken werden zelfs bang voor de federalisering, die per 1 januari 1969 in zou gaan, omdat dit meer macht aan Husák zou brengen.

Langzamerhand begonnen de verhoudingen in het partijpresidium zich duidelijker af te tekenen. Husák kon worden ingedeeld bij de groep van "realisten", waartoe ook Svoboda en de zich snel aanpassende Černík behoorden. Zij wensten geen terugkeer naar het stalinisme, maar waren bereid tot verregaande concessies aan de Russen. In een redevoering gehouden op 13 november, enkele dagen voor de novemberbijeenkomst van het CC, stelde Husák, dat er zich in de geschiedenis van de CPTsj een tweetal misvormingen van het marxisme-leninisme hadden voorgedaan, namelijk gedurende de Novotný-periode en na januari 1968. Tijdens de laatste periode hadden anti-socialistische krachten de kans gekregen "de politieke strijd te openen". Nu zou het de taak van de partij zijn, hard tegen deze krachten op te treden.

Tijdens de conferentie van Kiev, gehouden op 7 en 8 december 1968, gaven de Russische leiders de Tsjechoslowaakse delegatie te kennen, dat de meest radicale hervormer Smrkovský moest worden weggezuiverd. Husák toonde zich een trouw uitvoerder van deze opdracht. Verschillende malen eiste hij, dat de Tsjech Smrkovský in het (in verband met de komende federalisatie gereorganiseerde) parlement, zijn functie als voorzitter zou opgeven. Aangezien president Svoboda en premier Černík Tsjechen waren, diende de derde belangrijke staatsfunctie door een Slowaak bezet te worden. Op deze wijze slaagde Husák er in zijn politieke tegenstander weg te werken.

De crisis in april 1969, veroorzaakt door ongeregelde heden in Praag na de beroemde Tsjechoslowaakse ijshockeyzeges, zou Husák uiteindelijk aan de macht brengen. Zijn rede in de Slowaakse stad Nitra, gehouden op 11 april, betekende een keerpunt. Hij stelde dat de partijleiding de toestand niet meer onder controle had. Er moesten volgens hem persoonlijke veranderingen in de partijtop plaatsvinden. Hiermee schaarde hij zich volledig achter de Russische kritiek op Dubček. Het directe gevolg was, dat hij op de plenaire zitting van het CC van 17 april Dubček op kon volgen als partijsecretaris. Men was bang, dat de

onrust in het land zou leiden tot Russisch militair ingrijpen, en hoopt in Husák iemand gevonden te hebben, die voor de Russen aanvaardbaar was, de orde kon herstellen, maar tegelijkertijd bereid was iets heel te laten van al datgene, wat Dubček c.s. hadden bereikt. Dit bleek een illusie. Met het aan de macht komen van Husák was de voorwaarde tot doorvoering van de normalisatie, zoals Bresnjev dat wenste, geschapen. Husák kondigde een genadeloze strijd aan tegen de anti-socialistische krachten.

In een zeer snel tempo werden nu de meeste hervormingen teruggedraaid. Men kon echter niet spreken van een terugkeer naar het stalinisme. Fejtő meent zelfs in zijn *"A history of the people's democracies"* aanwijzingen te kunnen vinden voor een politieke vriendschap tussen de gematigde Hongaarse partijleider Kadar en Husák. Hij concludeert dit uit het feit, dat het bezoek van Kadar aan Praag (december 1969) zeer vriendschappelijk verliep, waarbij hij wijst op een artikel in de *Rudé Právo* onder de titel "Wat onze Hongaarse kameraden ons te leren hebben" ¹⁰⁶). Tot nu toe is hiervan echter weinig gebleken. Men moet echter niet vergeten, dat ultra-conservatieven zoals Štrougal en Bilak een grote invloed in de partij hebben. Husák heeft daar terdege rekening mee te houden.

Eddie Janssen

HUIDIGE KRITIEK IN DE ČSSR OP DE PRAAGSE LENTE

Na het april-plenum van 1969 probeerden de nieuwe leiders van de ČSSR de bevolking duidelijk te maken welke de oorzaken waren van de Praagse Lente. Men voerde twee factoren aan. Het Westen had door middel van psychologische propaganda al jarenlang een wig proberen te drijven in het Oostblok, en verder had er zich in Tsjechoslowakije in de loop van de jaren zestig een groep rechtse politici gevormd, die tegen het eind van 1967 een geslaagde poging had gedaan de macht naar zich toe te trekken.

In Oost Europa zag en ziet men als de doelstelling van de Westerse propaganda over het algemeen de vernietiging van het communistische systeem. Een belangrijk onderdeel van deze propaganda zou de convergentie-theorie vormen. Het naar elkaar toegroeien van het communisme en het kapitalisme betekent volgens Oosteuropese ideologen voor het socialistisch stelsel niets anders dan een terugkeer naar het kapitalisme. De propaganda wordt over Tsjechoslowakije uitgestort door Radio Vrij Europa, een in München gevestigd zendstation waar voornamelijk Oosteuropese emigranten werken. In het Westen zou men voorts hopen, dat door culturele, economische en toeristische kontakten tussen Oost en West een ideologische strijd zal uitbreken in Oost Europa die moet uitmonden in anti-sovietisme, in een breuk tussen de Sovjetunie en de met haar verbonden staten. Een voorbeeld van dergelijke aanwakking van antisovjetisme zou de poging van het Westen geweest zijn om de Tsjechoslowaken te laten geloven dat hun cultuur meer aansloot bij die van het Westen dan bij de "Slavisch-Aziatische cultuur", waartoe de Russische zou behoren.

Tegenwoordig worden in Tsjechoslowakije de bewindslieden uit de Dubček-periode afgeschilderd als een comploterende groep contra-revolutionairen. Vanaf de jaarwisseling 1967-1968 trok deze groep de macht geleidelijk aan zich. Novotný's hardnekkige weigering om af te treden en diens falen om de oprecht marxistische kritiek op zijn beleid van de contra-revolutionaire propaganda te onderscheiden werden handig benut. Tegenstanders van de *nieuwe weg* werden vanaf het januari-plenum gedoodverfd als aanhangers van de op dat moment bijzonder impopulaire Novotný. Door de massamedia, waarin de contrarevolutionairen een machtspositie hadden weten te verkrijgen, werd het valse

motto: "een nieuwe politiek, nieuwe politici" dagelijks over de bevolking uitgestort. In april wisten deze verscheidene sleutelposities te verkrijgen in de regering-Černík en in de partij. Er werd besloten een buitengewoon partijcongres te organiseren, dat hun totale macht moest brengen. Het Praagse Stadcomité, het *Tweede Centrum* in de partij, dat overwegend contra-revolutionair was, bepaalde na april de politiek-ideologische tactiek van de contrarevolutionaire beweging, aldus de huidige Tsjechoslowaakse partij-ideologen. Aan de top probeerden de contrarevolutionairen de oprechte marxisten om de tuin te leiden door het achterhouden van informatie over de besprekingen in Čierna en Bratislava. Ondertussen probeerden ze via de districtsorganisaties de basis voor zich te winnen. In augustus hadden de contrarevolutionairen door anti-marxistische propagandaleugens de meerderheid verkregen in de regering en partij. De ware marxisten in Tsjechoslowakije stonden voor de keuze: wachten op de burgeroorlog die door de contrarevolutionairen zeker zou worden uitgelokt, of direkt internationale hulp inroepen en aldus een bloedige strijd voorkomen.

De politiek van de hervormers tenslotte wordt in het huidige Tsjechoslowakije als volgt bekritiseerd: tijdens de Praagse Lente werd de leidende rol van de partij aangetast en de internationale klassenstrijd ondermijnd. Het klassenbeginsel dat de staat in dienst stelt van de arbeiders werd met voeten getreden, dienovereenkomstig werd de marxistisch-leninistische ideologie misvormd.¹⁰⁷⁾

drs. D.F.J. Bosscher

REACTIES IN DE VERENIGDE STATEN OP DE INVAL IN TSJECHOSLOWAKIJE*

Het lijkt aannemelijk, dat de regering van de Verenigde Staten geheel verrast werd door de bezetting van Tsjechoslowakije in de nacht van 20 op 21 augustus 1968, uitgevoerd door troepen van lidstaten van het Pact van Warschau. De Amerikaanse ambassadeur in de Sovjetunie was niet op zijn post. Hij had toestemming gekregen voor een vakantie in Italië, aangezien de door de Tsjechoslowaakse kwestie veroorzaakte spanning vergeleken bij juli aanzienlijk scheen te zijn afgenomen.

Ook kreeg president Johnson twee dagen vóór de inval bericht van sovjetambassadeur Dobrynin, dat hij welkom was in Moskou voor een eerste topgesprek in S.A.L.T.-kader. Overeengekomen werd, dat op 21 augustus tegelijk in Moskou en Washington dit bezoek (in oktober 1968) zou worden aangekondigd. Deze schijnbare doorbraak op het terrein van de wapenbeheersing leidde de aandacht verder af van Tsjechoslowakije, waar een crisis toch al leek te zijn afgewend. Het is niet onmogelijk dat de Sovjetunie op deze wijze de Verenigde Staten bewust zand in de ogen strooide. Waarschijnlijker is echter, dat in Moskou het besluit tot hard ingrijpen in Praag op het allerlaatste moment is genomen, of dat het Kremlin verwachtte dat de bezetting in de grote politiek niet al te veel golven zou veroorzaken en ook een topconferentie niet in de weg zou hoeven te staan.

* Dit artikel maakt geen deel uit van de bijdragen van de Groningse werkgroep. (N.v.d. redactie)

De officiële reacties in Washington waren, ofschoon scherp van toon, gematigd van strekking. Er was de Amerikaanse regering kennelijk veel gelegen te vermijden, dat de draagwijdte van uitspraken zou kunnen worden overschat. Niet alleen mocht in de Sovjetunie geen woord worden misverstaan, maar ook mocht bij de bevolking van Tsjechoslowakije geen ijdele hoop worden gewekt. Van de regering in Praag was bovendien het signaal ontvangen, dat een beheerste reactie het gunstigst zou werken. Om deze redenen werd bewust geen crisissfeer opgeroepen.¹⁾ Daadwerkelijk (militair) ingrijpen in Oost-Europa is in Washington nimmer overwogen. Maar ook een enkele toespeling daarop zou al tot een crisis van onoverzienbare omvang hebben kunnen leiden; van elk wapengekletter werd daarom afgezien.

Het spreekt echter vanzelf dat de regering van de Verenigde Staten op alles voorbereid diende te zijn en deze paraatheid ook aan de buitenwereld wilde tonen. Nog in de nacht van 20 op 21 augustus werd de Nationale Veiligheidsraad (het lichaam dat de president van advies diende in zaken van oorlog en vrede) bijeengeroepen, voor het eerst sinds de oorlog in het Midden-Oosten van 1967. Dit was zeker geen abnormale reactie, al noemde een enkeling haar overdreven.²⁾ De conclusie van het nachtelijk beraad in Washington werden door president Johnson op 21 augustus in een rechtstreeks door de televisie uitgezonden redevoering bekend gemaakt: deze "onaanvaardbare daad" betekende een flagrante schending van het Handvest van de Verenigde Naties; de aanvallers dienden hun troepen onverwijld terug te trekken. Johnson deed de door de invallers naar voren gebrachte rechtvaardigingen voor hun actie af als "voorwendzels" en kondigde een scherp protest in de Veiligheidsraad van de V.N. aan. Inderdaad werd in New York nog dezelfde dag een debat gehouden. De Amerikaanse vertegenwoordiger Ball daagde de Russische ambassadeur uit de namen te noemen van de Tsjechoslowaakse leiders die om broederlijke hulp zouden hebben gevraagd. Wat te verwachten viel, gebeurde. Een resolutie, waarin de interventie in Tsjechoslowakije werd veroordeeld, werd getroffen door een veto van de kant van de Sovjetunie.

Hiermee zijn de belangrijkste officiële reacties wel beschreven. Aan het einde van de maand augustus doemde nog even de dreiging van een internationale crisis op, toen plotseling het gerucht ging dat ook Roemenië zou worden bezet. In een rede, gehouden in San Antonio en voor het grootste deel gewijd aan de oorlog in Vietnam, waarschuwde president Johnson de Sovjetunie schijnbaar tegen een inval in Roemenië. Het ontging waarnemers niet dat de desbetreffende passage op het allerlaatste moment moest zijn ingevoegd. Geconcludeerd werd, dat hier in plaats van Roemenië eigenlijk Joegoslavië werd bedoeld: de gekozen bewoordingen ("Laat iedere agressor in spe zich niet in Amerika vergissen") leken een garantie voor de onafhankelijkheid van dit laatste land in te houden.³⁾ Het spreekt vanzelf dat het in beeld komen van Joegoslavië, gegeven de positie van dit land in het internationale krachtenveld, de heersende spanning vergrootte. Elke verdere aanwijzing dat in dit verband iets dreigde bleef echter achterwege.

Zo bleven alle reacties van de Amerikaanse regering verbaal en "low-key". Van de in de Bondsrepubliek gelegerde troepen werden de verlopen niet ingetrokken, er werd niet geschermd met een verhoogde paraatheid van de strijdkrachten, er werd geen initiatief genomen tot gebruik van de "hot line" (de directe telefoonverbinding tussen het Witte Huis en het Kremlin).

Betekende dit alles de erkenning van een invloedsfeer van de Sovjetunie door de Verenigde Staten? In de Amerikaanse pers werd gesproken van het bestaan van een stil-

zwijgende overeenkomst tussen beide landen met betrekking tot elkaars invloedssferen. De Franse president De Gaulle gaf als zijn mening te kennen, dat in de gebeurtenissen de samenwerking van de verderfelijke accoorden van Jalta moest worden gezien. Zo werd nieuw voedsel gegeven aan de nimmer verstomde discussie over de buitenlandse politiek van Roosevelt en volgende presidenten. Overjarige beschuldigingen leken in dit klimaat ineens weer actueel. ⁴⁾

Andere reacties

Onder het publiek in de Verenigde Staten heeft de bezetting van Tsjechoslowakije heftige reacties opgeroepen. Ziet men af van de wat betreft haar getalsterkte te verwaarlozen minderheid die de inval toejuichte of er "begrip" voor opbracht, dan kan men in deze reacties globaal twee soorten onderscheiden. In kringen van personen die meenden dat het proces van ontspanning tussen de Sovjetunie en de Verenigde Staten in feite een kwestie was geweest van eenzijdige concessies van Westerse kant, werd het nu eens te meer bevestigd dat het Kremlin streefde naar universele hegemonie. Een gematigder reactie van dezelfde soort hield in, dat de in het voorjaar van 1968 door de NAVO uitgesproken bereidheid tot onderhandelen over troepenbeperkingen in Europa zou moeten worden ingetrokken. In andere kringen overheerste, naast het alom gevoelde medeleven met de bevolking van Tsjechoslowakije, de angst dat tegenstanders van het ontspanningsproces de gebeurtenissen zouden aangrijpen om elk streven naar coëxistentie met communistische systemen verdacht te maken.

Men moet hierbij bedenken, dat de in volle hevigheid woedende oorlog in Vietnam reeds had geleid tot een vergaande polarisatie in de Amerikaanse samenleving. Wie de oorlog had verdedigd, werd nu gesterkt in zijn overtuiging dat de opmars van het communisme — waar ook ter wereld — moest worden gestuit. De hele en halve tegenstanders van de oorlog kregen er door de bezetting van Tsjechoslowakije echter een zorg bij. Zij beseften dat bij de voor de deur staande presidentsverkiezingen de kansen van de ware vredeskandidaten er niet groter op waren geworden. Wat zij voelden is onder woorden gebracht door de Nederlandse oppositieleider Den Uyl, tijdens één van de vele in deze dagen in ons eigen land gehouden protestbijeenkomsten: "Nixon krijgt nu het grootste gelijk van de vismarkt." ⁵⁾

Voor de gemiddelde Amerikaan was Tsjechoslowakij geen willekeurig Oosteuropese land. In het geheugen van de generatie die de Tweede Wereldoorlog en de daaraan voorafgaande jaren bewust had meegemaakt, stond het accord van München gegrift. De wijze waarop daar werd gemarchandeerd maakte in de Verenigde Staten diepe indruk. Voor het eerst in de geschiedenis kon het grote publiek de gebeurtenissen van dag tot dag via de radio — die nog maar kort tevoren op grote schaal in de huiskamers was verschenen — volgen. "München" is symbolisch geworden voor een gebrek aan daadkracht tegenover een agressor.

Na de oorlog werd Tsjechoslowakije in de Verenigde Staten als een modeldemocratie beschouwd. Waarschijnlijk waren op geen enkel moment gedurende de Koude Oorlog de frustraties onder het publiek heviger dan na de Praagse coup van 1948. Het bleek niet mogelijk de Sovjetunie een halt toe te roepen; de schande kreeg opnieuw een element van persoonlijke schuld. Niet meetbaar is het effect op de openbare mening van het bijzondere element in de crisis van 1968, dat 'alweer' Tsjechoslowakije werd overweldigd. Het moet echter een rol hebben gespeeld. Hoe het zij, er was sprake van een met 'hoogtepunten' van de Koude Oorlog vergelijkbare gebeurtenis, die het publiek niet licht zou ver-

geten. De openbare mening werkte door in de reacties van de volksvertegenwoordiging, die geruime tijd weigerde de beraadslagingen over ratificatie van het gereedliggende verdrag tegen de verspreiding van kernwapens voort te zetten. Ook was ontegenzeggelijk het gebeurde in Oost-Europa van invloed op de uitslag van de in november 1968 gehouden presidentsverkiezingen.

In de laatste dagen van augustus zou de Democratische Partij in Chicago bijeenkomen om haar kandidaat aan te wijzen en haar programma vast te stellen. Juist ten tijde van de inval — dus nog vóór de conventie — hield de Commissie voor het Partijprogramma een serie hoorzittingen in Washington. Een belangrijke minderheid in de partij (geleid door senator McCarthy) had tot op dit moment goede hoop behouden dat in het programma zou worden gebroken met Johnsons politiek ten aanzien van Vietnam, doordat de vorming van een coalitieregering in Vietnam zou worden aanbevolen. De talrijke tegenstanders van een dergelijke koers hoefden na het bekend worden van de inval in Tsjechoslowakije nog maar weinig moeite te doen om het gevaar te keren: "In a stroke, hard-line rhetoric about the Communist menace was restored to political respectability." ⁶⁾ McCarthy maakte bovendien een politieke (en mogelijke morele) fout door uit te spreken dat er geen sprake was van een "major world crisis". ⁷⁾ Zo vergooide hij zijn laatste kans op de officiële partijkandidatuur, aangezien vriend en vijand hem onmiddellijk verweten dat hij een gebrek aan medeleven toonde. Er zijn nogal wat versies in omloop van de achtergrond van McCarthy's schijnbaar zorgeloze houding. Zo zou hij alleen bedoeld hebben dat de Verenigde Staten toch niets tegen de invasie konden ondernemen (wat zeker waar was); of hij zou, murw van een slopende campagne en van de vijandschap die hij overal had ontmoet, in een balorige stemming tot zijn uitspraak zijn gekomen. White, die met zijn vierjaarlijkse verslagen van de Amerikaanse presidentsverkiezingen een nieuw literair genre heeft ontwikkeld, noteert uit zijn mond dat hij als Rooms-Katholiek oog moest hebben voor een gunstig effect van het teruggaaien van de liberalisering in Tsjechoslowakije op de geloofsbeveling: "Catholics respond best to their religion, he thought, under pressure." ⁸⁾

Binnen de Democratische Partij bleef alleen vice-president Humphrey over als serieuze gegadigde voor de presidentiële kandidatuur. De kandidaat van de Republikeinen was ten tijde van de invasie in Tsjechoslowakije al bekend: Richard Nixon, wiens campagnemedewerkers met een zekere triomfantelijkheid op de gebeurtenissen reageerden. "Makes it kind of hard to be a dove, doesn't it?" zie één van hen, en inderdaad liep hun kandidaat in de in deze dagen gehouden opiniepeilingen steeds verder op Humphrey uit. ⁹⁾

In het voorjaar van 1968 had president Johnson aangekondigd, dat hij zich niet voor herverkiezing beschikbaar zou stellen. In zijn memoires wil hij de lezer ervan overtuigen, dat deze beslissing vanaf het begin "completely irrevocable" is geweest. ¹⁰⁾ Gelet op Johnsons karakterstructuur mag echter worden aangenomen, dat in hem de hoop sluimerde dat het volk hem zou vragen aan te blijven. Zeker is, dat hij de gedoodverfde kandidaat van de Democratische Partij, Humphrey, ongeschikt achtte voor het presidentiële ambt. Het feit dat deze zich in zijn campagne enigszins van het door Johnson inzake Vietnam gevoerde beleid was gaan distantieëren, is hierbij zonder twiifel van invloed geweest. De president schroomde niet Humphrey in de nacht van 20 op 21 augustus in zijn gezicht mee te delen, dat hij hem "too soft on foreign policy" achtte; of deze handelswijze onderdeel was van een doordachte campagne om alsnog zelf de kandidatuur voor het presidentschap te verwerven is moeilijk te zeggen. ¹¹⁾ Het is mogelijk dat Humphrey's uitverkiezing

Johnson na de gebeurtenissen in Tsjechoslowakije nog minder wenselijk toescheen dan tevoren. Zichzelf naar voren schuiven zou hij echter niet lichtvaardig doen, gegeven het risico dat hij zou worden afgewezen. De historische gebeurtenis die zijn vooral door de oorlog in Vietnam geschonden prestige had kunnen opvijzelen (nl. het voorgenomen bezoek aan de Sovjetunie) verdween voorlopig uit het gezicht.

Slotopmerking

De storm, die de gebeurtenissen van augustus in de Verenigde Staten hebben ontketend, blijkt achteraf betrekkelijk snel te zijn geluwd. De oorlog in Vietnam en de gigantische problemen binnen de eigen samenleving eisten spoedig weer een belangrijk deel van de aandacht van het publiek op. Het proces van ontspanning tussen de grote twee werd door het gebeurde slechts even vertraagd; belangen wonnen het al spoedig van emoties. Dat deze belangen werden onderkend, wil echter zeker niet zeggen dat er spoedig weer sprake kon zijn van hartelijkheid in de betrekkingen. Het vóór augustus 1968 langzaam — en nog slechts binnen een kleine kring — gegroeide vertrouwen in de redelijkheid van het leiderschap in de Sovjetunie leek onherstelbaar geschonden.

Noten

1. L.B. Johnson, *The Vantage Point. Perspectives of the Presidency, 1963-1969* (Londen, 1971) 486. Zie ook: Ch.E. Bohlen, *Witness to History 1929-1969* (New York, 1973) 486.
2. Lewis Chester; Godfrey Hodgson en Bruce Page, *An American Melodrama. The Presidential Campaign of 1968* (Londen, 1969) 532.
Vanzelfsprekend speelden de Verenigde Staten ook vanaf het begin een sturende rol in het spoedoverleg binnen de Noordatlantische Raad, die al 16 uur vóór het begin van het debat in de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties bijeen was gekomen. De reactie van de NAVO als organisatie blijft hier verder buiten beschouwing.
3. R.R. James, ed., *The Czechoslovak Crisis 1968*, (Londen, 1969) 80. Zie ook: *Algemeen Handelsblad*, 31 augustus 1968, p. 1.
4. Zie b.v. de uitspraken van George Wallace in: *Algemeen Handelsblad*, 22 augustus 1968, p. 5.
5. *Algemeen Handelsblad*, 22 augustus 1968, p. 2.
6. Chester, *An American Melodrama*, 532.
7. Ibidem.
8. Theodore M. White, *The Making of the President 1968. A Narrative History of American Politics in Action* (New York, 1970) 336.
9. Joe McGinniss, *The Selling of the President 1968* (New York, 1974) 44.
10. Johnson, *Vantage Point*, 436.
11. Zie over de verhouding tussen Humphrey en Johnson in dit verband: L.F. O'Brien, *No Final Victories. A Life in Politics. From John F. Kennedy to Watergate* (New York, 1975) 255; en: White, *The Making of the President 1968*, 346-349, waar ook het nachtelijke gesprek staat beschreven.

NOTEN

1. Bij de parlamentsverkiezingen van 1925, waaraan bijna 30 partijen meededen, behaalden de communisten 13,2 % van de stemmen en vormden daarmee de op één na grootste politieke partij. Tien jaar later wisten, zij ondanks interne moeilijkheden, nog altijd 10,3% van de stemmen aan te trekken.
2. Naar de beruchte Noorse collaborateur tijdens de oorlog, Vidkun Quisling.
3. Men was bang voor de populariteit van de communisten en daarom wilde men liever nog wachten. Bovendien vreesden de democratische partijen de inmenging van het Rode Leger in de verkiezingen.

4. Vergelijk Z.R. Dittrich, "Tweespalt in een dubbelstaat", *Onze Jaren, '45-'70*, Amsterdam s.a., p. 248.
5. *Průručka k dějinám KSČ*, Praha 1973, p. 66, 79. Daarbij bedenke men, dat Tsjechoslowakije toen twaalf miljoen inwoners telde.
6. E. Taborsky, *Communism in Czechoslovakia 1948-1960*, Princeton 1961, p. 18.
7. Pavel Tigríd, "Ve stínu lípy", *Svědectví*, XI, 41 (1971), p. 18.
8. Z.R. Dittrich, "De weg naar de coup", *Onze Jaren '45-'70*, p. 690.
9. Tigríd, op. cit. p. 76.
10. Het commando over de militie voerde Josef Pavel, tijdens de Praagse Lente minister van binnenlandse zaken en één van de grootste voorvechters van de democratisering. Een belangrijke rol tijdens de staatsgreep in Praag speelde ook Josef Smrkovský.
11. J.P. Sartre, "The socialism that came in from the cold", in: A.J. Liehm ed. *The politics of culture*, New York 1973, p. 10.
12. Deze hoop was zeker niet ongegrond. Allerlei aanwijzingen zoals het XXIIe CPSU-congres, het afbreken van het Stalin-monument en het uitstellen van het XIIe CPTsj-congres van oktober naar december 1962 deden de verwachting ontstaan dat het XIIe partijcongres wel eens heel belangrijk zou kunnen worden voor de toekomstige communistische politiek in de ČSSR.
13. Zie verder Bert Tuin, *De stem van de literatuur*, elders in dit nummer.
14. Zie verder Marko Otten, *Het economische en ideologische perspectief van de Praagse Lente*, elders in dit nummer.
15. Vergelijk Luit Sietsema, *Het IVe Congres van de Tsjechoslowaakse Schrijversbond*, in dit nummer.
16. Zie verder Wim IJzereef, *De houding van de intellectuelen, studenten en arbeiders tegenover het regime van Novotný*, elders in dit nummer.
17. H. Brahms, *Der Kreml und die ČSSR 1968-1969*, Stuttgart 1970, p. 14.
18. V.V. Kusin, *Political grouping in the Czechoslovak Reform Movement*, Londen 1972, p. 3 e.v.
19. Z.R. Dittrich, "Terugblik op de Praagse Lente", *Internationale Spectator*, XXVIII, 14 (1974), p. 454.
20. G. Golan, *The Czechoslovak Reform Movement*, Cambridge, 1972, p. 260 e.v.
21. Vgl. V. Holesovsky, "Die Arbeiter der Tschechoslowakei", *Osteuropäische Rundschau*, VII, 1968, p. 12.
22. Jan Procházka, *Solange uns Zeit bleibt*, München, 1973, p. 129. Onder de titel "Politika pro každého" verscheen dit overzicht van de ontwikkeling van zijn politieke mening nog in 1968 in Praag.
23. A. Liehm, *The politics of culture*, New York 1973, p. 50.
24. A. Kliment, "Wen es betrifft", in: J. Škvorecký ed., *Nachrichten aus der ČSSR*, Frankfurt am Main, 1968, p. 233.
25. Milan Kundera, geïnterviewd door Liehm, in A.J. Liehm, op. cit. p. 141.
26. Eduard Goldstücker, geïnterviewd door Liehm, in A.J. Liehm op. cit. p. 285.
27. A.J. Liehm, op. cit. p. 54.
28. Op. cit., p. 67.
29. Jan Procházka in *Literární Noviny*, 24-6-67, in Procházka op. cit. p. 125.
30. De beschrijving van de gang van zaken op het congres is ontleend aan: Pavel Kohout, *Uit het dagboek van een contra-revolutionair*, Utrecht 1970, p. 216-240.
Tevens is daarbij gebruik gemaakt van: *Reden zum Vierten Kongress des Tschechoslowakischen Schriftstellerverbandes, Prag Juni 1967*, Frankfurt am Main 1968, waarin de belangrijkste, op het congres gehouden redevoeringen staan afgedrukt.
31. Kohout, op. cit. p. 223.
32. De Slowaakse schrijvers namen waarschijnlijk so'n voorzichtige houding aan, omdat zij hun nationale autonomie, reeds lang hun grote wens, niet op het spel wensten te zetten.
33. "*Rudé Právo*" (Het Rode Recht), het belangrijkste dagblad van de ČSSR is het orgaan van het Centrale Comité der CPTsj.
34. Beneš kreeg vijf jaar gevangenisstraf, vanwege "subversieve activiteiten". Daaronder viel ook het doorspelen van materiaal aan het Tsjechoslowaakse emigrantentijdschrift *Svědectví*, waarvan Tigríd de hoofdredacteur was. De laatste werd bij verstek veroordeeld tot veertien jaar hechtenis.
35. Golan, op. cit. p. 251.
36. O. Šik, *Czechoslovakia. The bureaucratic economy*, New York, 1972, p. 43.
37. Zie daarvoor Šik, op. cit. en O. Šik, *Plan und Markt im Sozialismus*, Wenen 1967.

38. Šik, *The bureaucratic economy*, p. 63 en 66.
39. Dat bleek bij de constitutionele verandering van 1960; Zie Janine Jager, *Tsjechoslowakije in beweging*, elders in dit nummer.
40. O. Šik, *Der dritte Weg. Die marxistisch-leninistische Theorie und die moderne Industriegesellschaft*, Hamburg 1972, p. 89-90.
41. V. Skalský, "Tsjechoslowakije en het socialisme", in I.L. Fraser ed., *Samizdat. Documenten van de Oosteuropese linkse oppositie*, Amsterdam 1970, p. 77.
42. Hierover werd in 1968 druk gediscussieerd o.a. in *Literární Listy*, waarin ook van de zijde van de arbeiders bijdragen geleverd werden.
43. Šik, *Der dritte Weg*, p. 426.
44. "Program Declaration of the CSSR Government", April 24, 1968, geciteerd in R.A. Remington, ed., *Winter in Prague. Documents on Czechoslovak Communism in Crisis*, Cambridge (Mass.) 1969, p. 152.
45. Zie O. Šik, "Een hortende economie komt op nieuw op gang", *Interlinks*, I, 1969, II, p. 41-54.
46. Zie Jelle Hagen en Gerard Hulleger, *De Tsjechoslowaakse werknemersraden*, elders in dit nummer.
47. Vgl. de Memoires van Smrkovský, in *Vrij Nederland*, jg. 36 (1975) 15 maart, p. 7.
48. Zie de "Program Declaration of the CSSR Government", Remington, op. cit. p. 155.
49. R. Selucký, *Reformmodell CSSR. Entwurf für die Volksdemokratien?* Reinbek bei Hamburg, 1969, p. 96.
50. J. Kempný e.a., *Von der Entwicklung der Tschechoslowakischen Volkswirtschaft. Materialien des vom ZK der KPTsch für die Redaktionsmitglieder der theoretischen und Informationszeitschrift der kommunistischen und Arbeiterparteien "Probleme des Friedens und des Sozialismus" veranstalteten Symposiums. April-Mei 1973*. Praag 1974, met name p. 203-139. Vergelijk ook: *"Lehren aus der krisenhaften Entwicklung in der Partei und der Gesellschaft nach dem XIII. Parteitag der KPTsch"*, Praag 1970.
51. F. Röhl en G. Rosenberger, ed., *CSSR 1962-1968 Dokumentation und Kritik*, München 1968, p. 285-289.
52. V.V. Kusin, op. cit. p. 33.
53. Ibidem.
54. Zie Janine Jager, *Tsjechoslowakije in beweging*, elders in dit nummer.
55. Brahm, op. cit. p. 17.
56. Deze ex-gevangenen waren destijds veroordeeld op grond van artikel 231 van het Tsjechoslowaakse Wetboek van Strafrecht.
57. Masaryk was Minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet van Gottwald en de zoon van de eerste president van de Republiek, die na de staatsgreep in 1948 onder onopgehelderde omstandigheden uit het raam van zijn woning "werd gevallen". Men boog zich nu opnieuw over de vraag of het moord dan wel zelfmoord geweest was, en of agenten van de Sovjetunie medeplichtig geweest waren.
58. C. Schmidt-Häuer en A. Müller, *Viva Dubcek. Reform und Okkupation in der CSSR*. Keulen 1968, p. 63-64.
59. Brahm, op. cit. p. 27.
60. Brahm, op. cit. p. 24 e.v.
61. Brahm, op. cit. p. 28.
62. De volledige tekst van het Manifest is geciteerd in Remington, op. cit. p. 196-202.
63. P. Windsor en A. Roberts, *Czechoslovakia 1968. Reform, Repression and Resistance*, Londen 1969, p. 49.
64. Zie bijvoorbeeld Smrkovský, op. cit. p. 8.
65. Ibidem, p. 8.
66. Brahm, op. cit. p. 80.
67. R. Littell, ed., *The Czech Black Book, Prepared by the Institute of History of the Czechoslovak Academy of Sciences*, New York 1969, p. 46.
68. M. Morozov, *Leonid Breschnew*, Stuttgart 1973, p. 233.
69. Smrkovský, op. cit. p. 9.
70. "The Moscow Protocol" in Remington, op. cit. p. 379-382.
71. Jirí Pelikán, *The secret Vysocany Congress*, Londen 1971, p. 280.
72. Pelikán, op. cit. p. 281.
73. Pelikán, op. cit. pp. 110 e.v.

74. Zo bijvoorbeeld in het hoofdartikel in de *Pravda* van 22 augustus 1968: "Verdediging van het socialisme is de hoogste internationalistische plicht", geciteerd in: Remington, op. cit. p. 299-323.
75. Geciteerd in Remington, op. cit. p. 295-299.
76. *Pravda*, 26 september 1968; geciteerd in: B. Meissner, *Die "Breschnew-Doktrin"* Keulen 1970², p. 64-69. "Kowalew" is het pseudoniem van een hooggeplaatste partijfunctionairs (niet L.I. Breznev).
77. Geciteerd in Meissner, op. cit. p. 73.
78. Zie bijvoorbeeld: Wörterbuch zum socialistischen Staat, Berlijn (DDR), 1974, p. 307.
79. Zie E. Weit, *Ostblock intern. 13 Jahre Dolmetscher für die polnische Partei- und Staatsführung*, Hamburg 1970, p. 248.
80. Brahm, op. cit. p. 58.
81. Weit, op. cit. p. 248.
82. *Politika*, 12, 14 en 15 november 1967; *Borba*, 18 november 1967; vermeld in Golan, op. cit. p. 269-270.
83. Golan, op. cit. p. 323; Pavel Tigrid vermeldde in *Svedectví* het bestaan van deze brief, evenals het nog te noemen epistel van Ceaușescu.
84. Remington, op. cit. p. 3.
85. M. Czizmas, *Der Warschauer-Pakt. Tatsachen und Meinungen*, Bern 1972, p. 117.
86. Golan, op. cit. p. 323.
87. Remington, op. cit. p. 358 e.v.
88. Röhl en Rosenberger, op. cit. p. 361.
89. K. Devlin, "The new crisis in European Communism", in *Problems of Communism*, 1968, no. 6, p. 59.
90. Het "Testament" van Palmiro Togliatti, gestorven op 21 augustus 1964, is uitgegeven in de bundel *La via italiana al socialismo*, L. Gruppi en P. Zanini (eds) Rome 1964.
91. Prag und die Linke, *Konkret Extra 2*, Hamburg 1968, p. 139-140.
92. Luigi Longo in een artikel "Socialisme en vrijheid" in de *Unita* van 21 augustus 1969, in: Roger Garaudy, *Niets dan de Waarheid*, Amsterdam 1971, p. 103-104.
93. Garaudy, op. cit. p.p. 96 en 111.
94. Zie hiervoor het interview met Rudi Dutschke, "Von der Liberalisierung zur Demokratisierung", in: Vladimír Klokocká, Demokratischer Sozialismus, *Konkret Extra 1*, Hamburg 1968; en Daniel Guérin, *Voor een libertair marxisme*, Amsterdam 1971, p. 152-162.
95. *CSSR, Fünf Jahre Normalisierung*, Hamburg 1973, p. 107.
96. *De Volkskrant*, 22 augustus 1968.
97. *De Haagse Post*, 24 augustus 1968.
98. *Handelingen van de Staten Generaal, Tweede Kamer*, 1967-1968, 64e vergadering, 27 augustus 1968.
99. Ibidem.
100. Zie naast de kamerhandelingen ook het Manifest van de CPN op de voorpagina van *de Waarheid*, 26 augustus 1968.
101. *Communistische Notities*, I, 1968, 6-7 (september en oktober).
102. M. Tatu, *L'heresie impossible*, Parijs 1968, p. 210.
103. Zie voor de tekst van het verdrag: Remington, op. cit. p. 420 e.v.
104. J. Stárek, in *Le Monde*, 26 mei 1976.
105. Ibidem.
106. F. Fejtö, *A history of the people's democracies*, Harmondsworth, 1974, p. 468-469.
107. Om een indruk te krijgen van de argumenten van de huidige Tsjechoslowaakse partijideologen leze men: Milos Marko, *Psychologische Kriegsführung und das tschechoslowakische Experiment*, Praag 1972.

BEKNOPT BRONNENSELECTIE bewerkt door Arend Kroeze

Het Actieprogramma van de CPTsj.

(. . .) We moeten onbevongen vaststellen, welke deze fouten en vervormingen (binnen het Oude Systeem, A.K.) waren, en waardoor ze veroorzaakt werden, om ze zo spoedig mogelijk recht te zetten, en om alle krachten te richten op de huidige fundamentele structurele veranderingen (. . . .) De methodes van leiding en organisatie, die tot nu toe in de economie gebruikt werden, zijn verouderd, en eisen onmiddellijke verandering (. . .) Een breed kader van maatschappelijke initiatieven, een openlijke uitwisseling van meningen, en de democratisering van het hele sociale en politieke systeem zijn letterlijk noodzakelijk geworden, wil de socialistische samenleving dynamisch blijven. (. . .) De socialistisch-democratische principes werden niet toegepast. De methodes van de revolutionaire dictatuur ont-aardden in bureaucratie en werden tot een belemmering voor de ontwikkeling op alle terreinen van ons leven. Zo gingen politieke fouten samen met economische moeilijkheden. (. . .) De Partij kan haar autoriteit niet afdwingen. Gezag moet keer op keer worden verkregen door partij-activiteiten. De CPTsj kan haar beleid niet door bevelen opleggen. Het gezag moet afhangen van het werk van haar leden, van de waarachtigheid van haar idealen. Vroeger werd de leidende rol van de partij vaak opgevat als een monopolistische machtsconcentratie in de handen van partijorganen. Deze opvatting kwam overeen met de foutieve stelling, dat de Partij het instrument van de dictatuur van het proletariaat is (. . .) Slechts een nuchtere discussie en gedachtenwisseling kunnen leiden tot een verantwoorde besluitvorming (. . .) Beslissingen over alle belangrijke vraagstukken en over de bezetting van kaderfuncties moeten volgens een democratische procedure en na geheime stemming plaatsvinden (. . .) De uitvoering van de grondwettelijk vastgelegde vrijheden van vergadering en vereniging moet nog dit jaar worden verzekerd. (. . .) Wettelijke normen moeten ook het recht van meningsuiting van minderheidsbelangen en -standpunten nauwkeuriger inhoud geven. (. . .) Het Centrale Comité ziet het als uiterst dringend om elke mogelijkheid van preventieve censuur uit te sluiten. (. . . .) Het beleid van de partij is gebaseerd op het principe, dat geen onnodige machtsconcentratie plaats mag vinden, niet in het staatsbestel, noch in een sector of orgaan ervan, noch in de handen van één persoon.

"Manifest van Tweeduizend Woorden" opgesteld door Ludvík Vaculík.

(. . . .) De CPTsj, die na de oorlog het vertrouwen genoot van de bevolking, wisselde dit vertrouwen geleidelijk in voor baantjes, totdat ze alle baantjes bezat. (. . .) Haar onjuiste beleid veranderde de Partij van een politieke organisatie en een ideologische bond tot een machtsorganisatie die zeer attractief werd voor machtswellustige egoïsten, berekenende lafaards, en lieden met een kwaad geweten. (. . .) Eerlijkheid leidde tot niets, en er was geen enkele waardering voor deskundigheid. Daarom verloren de meeste mensen hun belangstelling voor staatszaken; zij voelden zich slechts betrokken bij zichzelf en bij geld. Intermenselijke relaties verslechterden en arbeidsbevrediging ging verloren. Laten wij het ontslag eisen van degenen, die hun macht misbruikt hebben. (. . .) We moeten middelen vinden om hen tot ontslag te dwingen, bijvoorbeeld door openlijke kritiek, resoluties, demonstraties (. . .) stakingen en individueel gerichte boycotts. Deze lente (. . .) geeft ons de gelegenheid onze zaak, die wij om praktische redenen socialisme noemen, in eigen hand te nemen. (. . .) De lente is nu voorbij en zal niet wederkeren. Tegen de winter zullen we alles weten.

De in *Literární Listy* gepubliceerde *"Oproep van de burgers aan het partijpresidium"* (van Pavel Kohout).

Wij schrijven u aan de vooravond van uw bijeenkomst met het Politbureau van de CC van de CPSU, tijdens welke u ons aller lot zult bespreken (. . .) De geschiedenis van dit land is in de afgelopen eeuwen een geschiedenis van gevangenschap geweest. (. . .) Het ogenblik is gekomen waarop wij de wereld kunnen aantonen dat het socialisme niet louter een noodoplossing is voor onderontwikkelde landen, maar het enige echte alternatief voor de gehele beschaafde mensheid. (. . .) De dreiging van een onrechtvaardige bestraffing hangt boven ons (. . .) kameraden het is uw historische taak dit gevaar af te wenden. Het is uw taak de leiders van de Sovjetpartij ervan te overtuigen, dat het proces van herleving in dit land voltooid moet worden op een wijze die strookt met de belangen van al onze landen. (. . . .) Overtuig hen aan de hand van ontelbare voorbeelden, dat het gezag van de partij en de positie van het socialisme onvergelijkbaar veel groter en beter zijn dan ooit tevoren. (. . .) kameraden (. . .), het is mogelijk, dat u niet allen over alle zaken dezelfde opvattingen huldigt (. . .). Handel,

verklaar, maar verdedig eensgezind de weg die wij zijn ingeslagen en die wij nooit meer zullen verlaten. (. . .) Het zou rampzalig voor ons en beschamend voor u zijn als deze unieke kans zou worden gemist: wij vertrouwen op u! Wij doen tegelijkertijd een beroep op al onze medeburgers, die dezelfde mening zijn toegedaan, om deze boodschap te steunen. (hetgeen door ongeveer één miljoen handtekeningen werd gedaan, A.K.)

Slotcommuniqué van de Conferentie te Dresden. (23-3-'68)

De deelnemers hebben hun overtuiging tot uitdrukking gebracht, dat de arbeidersklasse en alle werken-
de mensen van Tsjechoslowakije onder de leiding van de Tsjechoslowaakse communistische partij, de
verdere ontwikkeling zullen verzekeren van de socialistische opbouw van het land.

Prof. Fjodor Kontantinow in de Prawda. (14-6-'68)

"Kameraad Císar is niet origineel en zijn ideeën zijn die van Kautsky en die van de Mensjewiki. Deze
ideeën zijn dezelfde als die van de rechtse democraten van de Duitse Bondsrepubliek en van de rechtse
socialisten van alle kapitalistische landen."

Brief die de Conferentie van Warschau aan Praag verzond. (15-7-'68)

"De ontwikkeling van de gebeurtenissen in uw land wekt bij ons diepe ongerustheid. Het door het
imperialisme gesteunde offensief van de reactie tegen uw partij en tegen de grondslagen van het maat-
schappelijk stelsel van de Tsjechoslowaakse Socialistische Republiek dreigt naar onze vaste overtuiging
uw land van de socialistische weg af te brengen, en derhalve brengt het de belangen van het hele socia-
listische stelsel in gevaar. (. . .)

Helaas heeft het Presidium van het Centraal Comité der CPTsj aan deze bijeenkomst geen deel geno-
men, en maakte dus geen gebruik van de gelegenheid tot een collectieve, kameraadschappelijke be-
spreking van de ontstane toestand. (. . .) Desniettemin kunnen wij het er niet mee eens zijn, wanneer
vijandelijke krachten uw land van de weg van het socialisme afbrengen en het gevaar zouden oproepen,
dat Tsjechoslowakije van het socialistische gemeenebest wordt losgescheurd. (. . .) De ondermijning van
de leidende rol van de communistische partij leidt tot de liquidatie van de socialistische democratie en
het socialistische stelsel. (. . . .) De in de laatste tijd buiten het raam van het Nationale Front ontsta-
ne politieke organisaties en clubs zijn in feite hoofdkwartieren van de krachten der reactie gewor-
den. (. . .) De anti-socialistische en revisionistische krachten hebben beslag gelegd op de pers, radio en
televisie (. . .) Ondanks de besluiten van het Meiplenum van het Centraal Comité der CPTsj. (. . .) zijn
de scherper wordende aanvallen van de reactie niet op weerstand gestuit. Hierdoor juist kreeg de reac-
tie de gelegenheid in het openbaar voor het hele land op te treden en haar politieke program te publi-
cieren onder de titel "Tweeduizend Woorden", dat een openlijke oproep behelst tot de strijd tegen de
communistische partij en tegen de grondwettelijke macht, een oproep tot stakingen en wanorde. (. . .)
De flirtpogingen van de kant van de machthebbers in de Bondsrepubliek Duitsland en de revanchisten
vinden weerklank in de leidende kringen in uw land. (. . .)

Ziet u deze gevaren dan niet kameraden? Kan men dan in een dergelijke situatie passief blijven en zich
slechts beperken tot declaraties en verzekeringen van trouw aan de zaak van het socialisme en aan de
bondgenootschappelijke verplichtingen? Ziet u dan niet dat de contra-revolutie u de ene positie na de
andere ontnemt, dat de partij de controle op de loop der gebeurtenissen verliest en steeds verder
onder de druk van de anti-communistische krachten terugwijkt? (. . .)

Voor deze kracht en eenheid van de socialistische landen, voor het lot van de vrede dragen wij allen
de verantwoording. Onze landen zijn met elkaar door verdragen en overeenkomsten verbonden. (. . .)
Vandaar dat wij van oordeel zijn dat een vastberaden strijd voor het behoud van het socialistische stel-
sel in Tsjechoslowakije niet alleen uw maar ook onze taak is. (. . .) Wij spreken als onze overtuiging uit,
dat de Communistische Partij van Tsjechoslowakije, in het bewustzijn van haar verantwoordelijkheid,
de nodige maatregelen zal nemen om aan de reactie de weg te versperren. In deze strijd kunt u rekenen
op de solidariteit en *alzijdige hulp* (curs. A.K.) van de kant der bevriende socialistische landen . . ."

Het antwoord van het partijpresidium op de brief van de Vijf van Warschau (18-7-'68)

Volgens ons is de huidige politieke situatie in de eerste plaats een gevolg van de opeenhoping van de
tegenstellingen in de jaren voorafgaand aan de vergadering van het Centrale Comité van de CPTsj in
januari. Deze tegenstellingen kunnen niet plotseling bevredigend en in korte tijd worden opgelost. Het
is daarom onvermijdelijk, dat bij de verwerkelijking van de politieke lijn van het Actieprogramma van

onze partij de grote stroom van gezonde socialistische activiteit wordt begeleid door extremistische tendensen. Maar wij zien geen realistische redenen, waarmee gerechtvaardigd zou kunnen worden, dat de situatie in ons land wordt afgeschilderd als contrarevolutionair (. . .) In dit opzicht zullen wij actiever dan tot nu toe en met een beter uitgewerkt concept onze bijdragen leveren aan de Comecon en het Warschaupact (. . .) Vooral op economisch terrein hebben andere socialistische landen veel eerder en in grotere of in kleinere mate betrekkingen met Duitsland ontwikkeld, zonder dat dit ooit vrees bij de bondgenoten heeft gewekt (. . .) In de huidige tijd is het voor de partij van bijzonder belang een politiek te volgen, die volledig beantwoordt aan de leidende rol, doordat zij de vrije progressieve socialistische ontwikkeling dient. Naar onze mening zijn voorwaarden voor succes, dat het Actieprogramma uitgevoerd wordt en dat het partijcongres zó wordt voorbereid, dat er geen misstappen worden gedaan, die een politieke strijd om de macht in ons land kunnen ontketen (. . .) Wij beschouwen de oplossing van deze problemen als een opgave op langer termijn (. . .) De communistische partij van Tsjechoslowakije tracht aan te tonen, dat zij in staat is tot een andere politieke leiding en een ander politiek beheer als de in discrediet geraakte bureaucratische politiemethoden (. . .) Wij menen dat het in de verklaring van de regering der Sovjetunie van 30 oktober 1956 tot uitdrukking gebrachte beginsel nog steeds van kracht is. Dat beginsel luidt: "De landen van de grote gemeenschap van de socialistische volkeren, verenigd door de gemeenschappelijke idealen van de opbouw van de socialistische maatschappij en de beginselen van het proletarische internationalisme, kunnen hun betrekkingen onderling slechts op basis van volledige gelijkheid, eerbiediging van territoriale onschendbaarheid, nationale onafhankelijkheid en soevereiniteit, alsmede wederzijdse niet-inmenging in hun interne aangelegenheden, opbouwen (. . .)".

Het slotcommuniqué van de onderhandelingen te Čierna nad Tisou (1-8-'68)

Een omvangrijke kameraadschappelijke uitwisseling van meningen over vraagstukken, die voor beide zijden van belang zijn, heeft plaats gehad tijdens de bijeenkomst. De deelnemers aan de bijeenkomst wisselden gedetailleerde inlichtingen uit over de toestanden in hun landen. De bijeenkomst (. . .) werd gehouden in een atmosfeer van volledige openhartigheid, oprechtheid en wederzijds begrip, en was er op gericht wegen te zoeken voor de verdere ontwikkeling en versteviging van de traditionele vriendschappelijke betrekkingen tussen onze partijen en volken, gebaseerd op de principes van het marxisme-leninisme en het proletarisch internationalisme. Tijdens de besprekingen hebben de twee delegaties met wederzijds goedvinden besloten (. . .) een multilaterale bijeenkomst te houden.

Svoboda in een toespraak voor radio en televisie (1-8-'68)

Wij zullen de weg die we zijn opgegaan niet verlaten (. . .) We kunnen nauwelijks ons programma verwezenlijken en onze doelen bereiken zonder een hechte partij van de socialistische gemeenschap te blijven (. . .) Wij hebben hen uitgelegd dat wij vastbesloten zijn onze binnenlandse en buitenlandse politiek vastberaden te continueren en dat we niet zullen toestaan dat daarop inbreuk wordt gemaakt (. . .) Onze Sovjetrussische vrienden hebben ons verzekerd van hun steun voor de uitvoering van ons socialistische programma zoals dat omschreven staat in het Actieprogramma.

Het slotcommuniqué van Bratislava (3-8-'68)

De bevriende partijen hebben er zich op grond van de historische ervaring van overtuigd, dat men op de weg van het socialisme en het communisme slechts vooruit kan gaan (. . .), door het versterken van de leidende rol van de arbeidersklasse en haar voorhoede, de communistische partij (. . .) De deelnemers van de conferentie brachten het vaste streven tot uitdrukking alles wat in hun vermogen ligt te doen voor het verdiepen van de alzijdige samenwerking van hun landen op de grondslag van de principes van gelijkheid, eerbiediging van de soevereiniteit en nationale onafhankelijkheid, territoriale onschendbaarheid en broederlijke wederzijdse hulp en solidariteit (. . .) Van steeds grotere betekenis wordt de verbetering van de arbeid van de raad voor Wederzijdse Economische Hulp (Comecon A.K.) De vertegenwoordigers van de zusterpartijen achten het noodzakelijk nog eens de nadruk te leggen op de bijzondere betekenis van het Warschau Verdrag.

Joerij Zjoekov in de Pravda (16-8-'68)

De vestiging van de elementaire orde is de zaak van de Tsjechoslowaakse kameraden, maar er zijn zaken, waarvan we niet kunnen toestaan dat ze onopgemerkt voorbijgaan.

De verklaring van het partijpresidium (die om 02.00 uur door radio Praag bekend gemaakt wordt, 21-8-'68)

Gisteren, 20 augustus om 23.00 uur, hebben troepen van de Sovjetunie, de Poolse Volksrepubliek, de Duitse Democratische Republiek, de Hongaarse Volksrepubliek en de Bulgaarse Volksrepubliek de grenzen van de Tsjechoslowaakse republiek overschreden. Dit gebeurde zonder medeweten van de voorzitter van de Nationale Vergadering, de president van de Republiek, de minister-president en de eerste secretaris van het Centrale Comité der CPTsj. Het presidium van het Centrale Comité roept alle burgers van onze republiek op de kalmte te bewaren en geen weerstand te bieden aan de oprukkende troepen. Ons leger, de veiligheidstroepen en de volksmilitie hebben geen opdracht gekregen het land te verdedigen (. .) Het Centrale Comité der CPTsj beschouwt deze handeling als een schending van de fundamentele beginselen van de betrekkingen tussen de socialistische staten en de beginselen van het internationale recht. Alle leidinggevende vertegenwoordigers van de regering, de partij en het Nationale Front behouden hun functies.

Het Russische persbureau Tass geeft om 5.20 uur de volgende officiële verklaring af (21-8-'68)

De partij- en staatsfunctionarissen van de Tsjechoslowaakse Socialistische Republiek hebben zich tot de Sovjetunie en andere bondgenoten gewend met het dringend verzoek het Tsjechoslowaakse broeder-volk hulp te bieden, met inbegrip van hulp door middel van de strijdkrachten. Dit verzoek is ingegeven door het gevaar dat de in Tsjechoslowakije bestaande socialistische grondwettelijke orde bedreigd wordt van de zijde der contra-revolutionaire krachten, die met de buitenlandse vijanden van het socialisme hebben samengespannen (. . .) Dit besluit is geheel en al in overeenstemming met het recht der staten op individuele en collectieve zelfverdediging, dat in de bondgenootschappelijke verdragen tussen de socialistische broederlanden verankerd is (. . .) De strijdkrachten zullen onverwijld worden teruggetrokken zodra de bedreiging van de verworvenheden van het socialisme in Tsjechoslowakije en van de veiligheid van de socialistische gemeenschap is opgeheven en wanneer de wettige regering de aanwezigheid van de troepen niet meer noodzakelijk acht (. . .) Nooit zal iemand de gelegenheid worden geboden ook maar een schakel uit de socialistische gemeenschap te breken.

Communiqué van de besprekingen in Moskou (27-8-'68):

De partijen hebben beide als hun vaste overtuiging uitgesproken dat het voornaamste punt in de huidige situatie is, om de wederzijdse beslissingen, die in Čierna zijn genomen en de voorstellen en begin-selen, die door de conferentie van Bratislava zijn geformuleerd uit te voeren (. . .) Overeenkomst is bereikt over maatregelen die ten doel hebben om de situatie in de Tsjechoslowaakse Socialistische Republiek zo snel mogelijk te normaliseren. Overeenstemming is bereikt over de voorwaarden voor de terugtrekking van de troepen van haar grondgebied naarmate de situatie in Tsjechoslowakije normaal wordt (. . .)

De radio- en televisierede van Dubcek (14-9-'68)

Teneinde de eenheid van ons volk die vandaag noodzakelijk is, te bewaren moeten wij de grondbeginselen van politiek van januari volgen, zelfs als dit slechts met omwegen en vertraging mogelijk is. Wij moeten dus in de geest van het protocol van Moskou, zonder bijgedachte en zonder compromis alles uit ons politieke leven laten verdwijnen dat aanleiding tot dit wantrouwen heeft gegeven (. . .) De gebeurtenissen uit de jaren vijftig zullen onder geen omstandigheid opnieuw plaatsvinden (. . .) Ik wil nogmaals onderstrepen, dat het er voor ons om gaat een socialistische gemeenschap te doen ontstaan, die oprecht menselijk, vrij, democratisch en rechtvaardig is.

De brief van Jan Palach (16-1-'69)

Omdat onze naties op de rand van de wanhoop leven, hebben wij besloten onze stem te verheffen en het volk van dit land wakker te schudden. Onze groep bestaat uit vrijwilligers, die bereid zijn zichzelf te verbranden voor onze zaak. Mij viel door het lot de eer te beurt de eerste fakkel te worden. Wij eisen: 1. onmiddellijke opheffing van de censuur; 2. verspreidingsverbod van "zprávy" (bezettingskrant van de Sovjets A.K.). Als binnen vijf dagen niet aan onze eisen tegemoet is gekomen, dat is vóór 21

januari 1969, en als het volk ons niet voldoende steunt (door een staking van onbepaalde duur) dan zullen nieuwe fakkels ontbranden.

Fakkel nummer één

P.S. Vergeet augustus niet.

In de interantionale politiek is een plaats ingeruimd voor Tsjechoslowakije. Laten wij die benutten.

Husák in een rede tot het XXIV Russische partijcongres (2-4-'71)

Wij willen vanaf het spreekgestoelte van dit congres onze oprechte dank betuigen aan de CPSU, aan de regering van de Sovjetunie, en het Sovjetvolk, die voor de bezorgdheid van de Tsjechoslowaakse communisten voor de zaak van het socialisme begrip opbrachten en aan hun oproep tot hulpverlening gehoor gaven. Deze internationalistische hulpverlening bewaarde ons land voor een burgeroorlog en voor contrarevolutie (...)

Arend Kroeze

CHRONOLOGISCH OVERZICHT

1967:

- 27-29 juni : Het Vierde congres van de Tsjechoslowaakse schrijversbond.
- 31 okt. : Alexander Dubček bekritiseert in een zitting van het Centrale Comité Novotný.
- 8/9 dec. : Strijd in de partijtop. Breznjev bezoekt Praag.

1968:

- 5 jan. : Dubček volgt Novotný op als eerste partijsecretaris. Novotný poogt begin januari d.m.v. een coup de macht te behouden.
- 29 jan. : Een tweedaags bezoek van Dubček aan Moskou. Gesprekken met Breznjev, Podgorny en Gromyko.
- 2 mrt. : Generaal-majoor Šejna, aanhanger van Novotný en drijvende kracht achter de mislukte coup, vlucht naar Amerika. De pers begint zich uit de ketenen der censuur te bevrijden.
- 21 mrt. : Omvangrijke Russische troepenbewegingen aan de oostgrens van Tsjechoslowakije.
- 22 mrt. : Novotný treedt onder druk van de publieke opinie af als staatspresident.
- 23 mrt. : Te Dresden, waar een topconferentie plaats vindt, uiten de Oosteuropese leiders hun bezorgdheid over de ontwikkelingen in Tsjechoslowakije.
- 30 mrt. : Generaal Ludvík Svoboda wordt door het parlement tot president van de ČSSR gekozen.
- 2 april : De Pravda start een perscampagne tegen het democratiseringsproces.
- 5 april : Het Actieprogramma van de CPTsj wordt door het Centrale Comité goedgekeurd.
- 8 april : De regering van Oldřich Černík wordt gevormd. František Kriegel wordt tot voorzitter van het Nationale Front gekozen.
- 9 april : Černík noemt de voltooiing van de democratisering der rechten en burgerlijke vrijheden een belangrijk facet van het toekomstige regeringsbeleid.
- 18 april : Josef Smrkovský wordt voorzitter van de Nationale Vergadering.
- 19 april : Het partijorgaan Rudé Právo eist een eigen Tsjechoslowaakse weg naar het socialisme.
- 4/5 mei : Bezoek van Dubček, Černík, Smrkovský en Bilak aan Moskou. De tekst van het slotcommuniqué doet onenigheden vermoeden.
- 8 mei : Te Moskou beraadslagen de partijleiders van de Sovjetunie, Polen, DDR, Hongarije en Bulgarije over de situatie in de ČSSR.
- 17 mei : Bezoek van een omvangrijke Russische militaire delegatie onder leiding van A. Gretsjo aan Praag. Kosygin houdt een kuur in Karlovy Vary.
- 29 mei : Het Centrale Comité vergadert. Eerste geruchten over stafoefeningen van de Warschaupactlanden doen de ronde.
- 30 mei : Het Centrale Comité stoot Novotný uit de partij. Ter voorbereiding van de stafoefeningen arriveren de eerste Russische legereenheden in Tsjechoslowakije.
- 1 juni : Het (buitengewone) Veertiende Partijcongres wordt door het Centrale Comité bijeengeroepen voor 9 september.

- 11 juni : De Sovjetunie tekent protest aan tegen publicaties in de Tsjechoslowaakse pers.
- 13 juni : Dubček en Černík bezoeken Hongarije en sluiten een vriendschapsverdrag.
- 20 juni : De stafoefeningen beginnen, wat leidt tot ongerustheid onder de bevolking.
- 26 juni : Het parlement heft de censuur op.
- 27 juni : Ludvík Vaculík publiceert het "Manifest van 2000 Woorden". De regering, het parlement en de partij veroordelen het manifest als een politiek onverantwoordelijke daad. De conservatieven pogen Dubček middels het manifest in diskrediet te brengen.
- 7 juli : De Sovjetunie en de DDR heropenen hun persoffensief tegen de hervormingskoers.
- 8 juli : Het partijpresidium maakt bekend, in bilaterale gesprekken met de zusterpartijen, de ontwikkelingen in de ČSSR te willen bespreken.
- 14 juli : In Warschau wordt in afwezigheid van de CPTsj, door de vijf zusterpartijen geconfereneerd over de ontwikkelingen in Tsjechoslowakije.
- 15 juli : De in Warschau aanwezige delegaties sturen een ultimatieve brief, waarin stopzetting van de hervormingen geëist wordt. Praag eist van Moskou, dat het oorspronkelijk voor 1 juli geplande vertrek van de Warschaupacttroepen eindelijk plaatsvindt.
- 18 juli : De CPTsj beantwoordt de brief en ontkent de daarin geuite beschuldigingen.
- 20 juli : Het vertrek van de resterende Russische troepen wordt voor de volgende dag aangekondigd.
- 22 juli : De Sovjetunie geeft toe aan de Praagse wens te komen tot bilaterale besprekingen op Tsjechoslowaaks gebied.
- 26 juli : Literární Listy publiceert een "Oproep van de burgers aan het partijpresidium", om niet toe te geven aan druk van buiten.
- 29 juli : Begin van de vierdaagse conferentie tussen de leiders van de Sovjetunie en de ČSSR te Čierna nad Tisou. De polemiek van de Sovjetpers verstomt.
- 3 aug. : Conferentie te Bratislava.
- 9 aug. : Tito bezoekt Tsjechoslowakije.
- 10 aug. : De nieuwe partijstatuten worden gepubliceerd.
- 12 aug. : De ontmoeting van Ulbricht en Dubček te Karlovy Vary.
- 15 aug. : Ceaușescu komt naar Praag.
- 16 aug. : De leden van het Russische Politbureau zijn van vakantie teruggeroepen. De Pravda ontkent een nieuwe polemiek tegen de ČSSR.
- 19 aug. : Het Centrale Comité van de CPSU beschuldigt de Praagse partijleiding ervan, dat zij zich niet houdt aan de afspraken van Čierna en Bratislava.
- 20 aug. : In een vergadering van het Tsjechoslowaakse partijpresidium uiten Kolder, Indra, Rigo en Bilak hun misnoegen over de hervormingskoers. Om 23.40 uur wordt het presidium door Černík ingelicht over de invasie.
- 21 aug. : Het presidium veroordeelt de militaire interventie. Dubček, Černík, Smrkovský, Spaček en Kriegel worden gearresteerd en naar Moskou weggevoerd. Svoboda weigert mee te werken aan de vorming van een nieuwe regering. De inval wordt door de broederstaten gerechtvaardigd met een hulpverzoek van een aantal niet nader vermelde Tsjechoslowaakse communisten.
- 22 aug. : Het in allerijl bijeengeroepen Veertiende Partijcongres eist onmiddellijke vertrek van de bezetters.
- 23 aug. : President Svoboda maakt in een radiorede bekend, dat hij met de Sovjetleiders overeengekomen is, in het Kremlin onderhandelingen te voeren.
- 24 aug. : Tito en Ceaușescu bespreken de gebeurtenissen in de ČSSR.
- 27 aug. : Na vierdaagse onderhandelingen keren de Tsjechoslowaakse leiders uit de Sovjetunie terug, met in hun bagage het zgn. "Dictaat van Moskou".
- 28 aug. : Het parlement spreekt zijn afkeur over de bezetting uit. Bilak wordt als eerste secretaris van de Slowaakse Communistische Partij vervangen door Husák.
- 31 aug. : Het Centrale Comité komt bijeen en verklaart, conform het "Dictaat van Moskou" het Veertiende Partijcongres ongeldig. Er wordt een nieuw presidium gekozen van 21 leden.
- 3 sept. : Šik treedt af als vice-premier.
- 6 sept. : Kriegel treedt af als voorzitter van het Nationale Front. De Russische onderminister Koeznjetsov wordt in Praag gestationeerd als supervisor.
- 10 sept. : Černík bezoekt Moskou.

- 12 sept. : De perscensuur wordt weer ingevoerd.
- 19 sept. : Minister Bájek van Buitenlandse Zaken treedt af.
- 21 sept. : De eerste fase van de troepenaftocht wordt aangekondigd.
- 1 oct. : Koeznjetsov vertrekt naar Moskou.
- 3/4 oct. : Dubček, Černík en Husák voeren in Moskou onderhandelingen.
- 18 oct. : Een troepenstationeringsverdrag wordt in Praag geratificeerd.
- 17/21 nov. : Stakingen van de studenten op de meeste hogescholen en talrijke middelbare scholen.

1969:

- 16 jan. : De zelfverbranding van Jan Palach.
- 28/29 mrt. : Demonstraties na de ijshockeyoverwinning van de ČSSR op de Sovjetunie.
- 30 mrt. : Onverwacht bezoek van de plaatsvervangende minister van Buitenlandse Zaken W. Semjonov en minister van Defensie A. Gretsjo van de Sovjetunie aan Praag.
- 1 april : Husák lanceert een aanval op de hervormers in de partijleiding.
- 12 april : De Sovjettroepen worden met nieuwe eenheden versterkt.
- 16 april : Enkele hoge partijfunctionarissen, die door het publiek beschuldigd waren van collaboratie, worden door het uitvoerend comité van het CC der CPTsj van iedere blaam gezuiverd.
- 17 april : Dubček treedt af als eerste secretaris van het Centrale Comité, Husák volgt hem op. Smrkovský keert evenmin op zijn post in het presidium terug.
- 21 aug. : Er vinden massabetogingen plaats en het regime kondigt noodwetten af.
- 27 oct. : Husák verklaart te Moskou, dat de interventie een daad van internationale solidariteit is geweest.
- 26 nov. : Het parlement wordt ingrijpend gezuiverd.
- dec. '69/jan. '70 : Een nieuwe zuiveringsgolf breekt uit en alle liberale voormannen verdwijnen van het politieke toneel.

1970:

- 6 mei : Vriendschapsverdrag tussen de ČSSR en de Sovjetunie

1971:

- 13/15 mei : Het Veertiende Partijcongres van de CPTsj. Een nieuw Centraal Comité van conservatieve en "realistische" politici wordt gekozen.

1. The first of these is the fact that the
2. second of these is the fact that the
3. third of these is the fact that the
4. fourth of these is the fact that the
5. fifth of these is the fact that the
6. sixth of these is the fact that the
7. seventh of these is the fact that the
8. eighth of these is the fact that the
9. ninth of these is the fact that the
10. tenth of these is the fact that the

11. The first of these is the fact that the
12. second of these is the fact that the
13. third of these is the fact that the
14. fourth of these is the fact that the
15. fifth of these is the fact that the
16. sixth of these is the fact that the
17. seventh of these is the fact that the
18. eighth of these is the fact that the
19. ninth of these is the fact that the
20. tenth of these is the fact that the
21. The first of these is the fact that the
22. second of these is the fact that the
23. third of these is the fact that the
24. fourth of these is the fact that the
25. fifth of these is the fact that the
26. sixth of these is the fact that the
27. seventh of these is the fact that the
28. eighth of these is the fact that the
29. ninth of these is the fact that the
30. tenth of these is the fact that the

31. The first of these is the fact that the
32. second of these is the fact that the
33. third of these is the fact that the
34. fourth of these is the fact that the
35. fifth of these is the fact that the
36. sixth of these is the fact that the
37. seventh of these is the fact that the
38. eighth of these is the fact that the
39. ninth of these is the fact that the
40. tenth of these is the fact that the

DIDAKTIEKCOMMISSIE

DRS. J. BAALBERGEN, *voorzitter*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207. 46-3207.
MEVR. D.H. VERHAGEN, *secretaresse*, Wortelhaven 16, Dokkum, tel. 05190-4560.
P. DOVES, *penningmeester*, Praamstraat 2, Zaandam, tel. 075 - 161062, postrekening
1561752 t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
H. de Langen, *2e penningmeester*, Rijsburglaan 23, Heerde (Gld.) tel. 05782-2516.
DRS. J. BROUWER, Elst (Gld.). DRS. L.G. DALHUISEN, Warmond
H. van der VEEN, Veendam.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

F. JONKER, *voorzitter en 1e secretaris*, Parklaan 4, Hoogezand, tel. 05980-94895.
A.J. PLAS, *1e vice-voorzitter*, Vooronder 44, Groningen, tel. 050-411561.
DRS. J. BOUWSMA, *2e vice-voorzitter*, Brokmui 40, Dokkum, tel. 05190-3598.
H. ROEST, *2e secretaris*, Anerveen C 38, Gramsbergen, tel. 05246-1200.
L.W. LENSEN, *penningmeester*, Zuiderlaan 4, Hoogezand, tel. 05980-94101,
Girnummer van de commissie: 527314 t.n.v. de penningmeester.
DR. J. SWART, portefeuilles, Lindenlaan 40, Assen, tel. 05920-14591.
N. HOOVELD, Touwslagerstraat 11, Duiven (Gld.) tel. 08367-1945.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

Alkmaar:	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	Haarlem:	Noorderdreef 160, Nieuw-Vennep.
Arnhem:	Apeldoornseweg 31.	Heerlen:	Parallelweg Zd. 69, Hulsberg.
Amsterdam:	Plantage Muidergracht 35 I.	Hengelo:	Valeriusstraat 27, Almelo.
Den Bosch:	Donauring 11, Veghel.	Leeuwarden:	De Kei 462.
Breda:	St. Bavostr. 96.	Maastricht:	Veldspaatstraat 23.
	Rijsbergen.	Rotterdam:	Van der Helmstraat 27.
Eindhoven:	Hondsruglaan 67.	Utrecht:	Marnixlaan 75, Amersfoort.
Goes:	Spanjaardstr. 37, Middelburg.	Venlo:	Leunseweg 2, Venray.
Groningen:	Verlengde Frederikstr. 9 A	Zutphen:	Gerstekamp 12, Warnsveld.
Den Haag:	L. v. Meerdervoort 542.	Zwolle:	Stevinstraat 11, Harderwijk.

MAVOCOMMISSIE

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96 b, Someren-Heide, tel. 04937-3230.
Chr.B. BERENSCHOT, *secretaris*, Dr.A. Plesmanlaan 334, Maarssen, tel. 03465-4327.
P. DOVES, Praamstraat 32, Zaandam, tel. 075-161062.
H. ZWARTEVEEN (CLBO), Pr. Irenelaan 51, Leusden-Z, tel. 033-40879.
N. HOOVELD, Touwslagerstraat 11, Duiven (Gld.) tel. 08367-1945.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE ACADEMIES (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, Uden (N. Br.) tel. 04132-64117.
P.W. BROUWER, *secretaris*, Esdoornlaan 1, Rotterdam-12, tel. 010-226431.
DRS. N. BAKKER, Troelstralaan 9, Weesp, tel. 02940-10700.
J.E. BROUWER, Draflaan 8, Gorssel, tel. 05759-2608.
B. SCHLAMAN, Hettenheuvellaan 27, Eindhoven, tel. 040-436507.

ONDERWIJS-ADVIES COMMISSIE

M.J. van VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.
DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, Haarlem, tel. 023-324379
J.W. JANSEN, Buitenruststraat 35, Voorburg, tel. 070-870442.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, Oosterhout (N. Br.) tel. 01620-26665.

medio juni verschijnt de 21e druk van de

Atlas der algemene en vaderlandse geschiedenis

mavo/havo/vwo

Dr. B.A. Vermaseren. ISBN 90 01 90700 8 ± f 29,00.

Inhoud

De atlas bevat 178 kaarten op het terrein van de politieke en economische geschiedenis. Juist de economische kaarten zijn door het concrete karakter van de stof uitermate geschikt voor de eerste jaren van het voortgezet onderwijs.

Kleuren

Elk land heeft zijn eigen kleur. Verschillende tinten van een bepaalde kleur hebben hun eigen betekenis:

volkleur: de basis van een land;

afnemende kleur: uitbreidingen of verliezen.

Kaarten

Behalve de grote overzichtskaarten (niet meer zuiver Europees opgezet), bevat de atlas talrijke thematische kaarten, o.m. over:

- handel
- econ. samenwerking
- wegen
- politieke samenwerking
- grondstoffen/produkten
- stadsplattegronden
- godsdienst

Gebruik

Het consequente gebruik van bepaalde kleuren voor bepaalde landen maakt het mogelijk landen of thema's helder te belichten. Men kan zo *filmisch* de geschiedenis van een land volgen.

Nieuwe editie

De 21e druk zal een nieuw uiterlijk krijgen. De inhoud is nieuw en overzichtelijker gezet. Twee nieuwe thema's zijn opgenomen:

- ontdekkingsreizen
- Europa en Nabije Oosten 1919–1939

Voor de volledigheid vermelden wij nog even, dat de *Beknopte atlas der algemene en vaderlandse geschiedenis* niet meer leverbaar is.

Mocht u invoering overwegen, dan is een beoordelingsexemplaar voor u beschikbaar.

Verkrijgbaar in de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever.

 Wolters-Noordhoff